गार्ग्यनारायणाख्यवृत्तिसवलितं

आश्वलायनीयम्

गृह्यसूत्रम्

तथा

गृह्यपरिशिष्टम्

भट्टकुमारिलस्वामिविरचिता सूत्रानुसारिण्य·

गृह्यकारिकाश्च

एतद्ग्रन्थत्रय

पणशीकरोपनामकेन वासुदेवशर्मणा

शोधितम्

तच्च

पण्डित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजीशर्मणा

मुम्बय्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषा निर्णयसागराख्यमुद्रायन्त्रे

मुद्रयित्वा प्रसिद्धि नीतम् ।

शक १८१५—सवत् १९५०—सन १८९४

प्रस्तावना ।

ऋक्शाखाध्यायिने विप्रे तपोज्ञानक्रियान्विते ।
दातव्य हितकामाय इति वेदविदो विदु ॥

विदितमस्त्वेतत्तत्रभवतामनवद्यविद्याद्यखिलगुणवता यन्निखिल-नित्यनैमित्तिककर्मणामशेषजनसघातनियताचरणीयत्वेनोपदिष्टषोडशसस्काराणामाधारभूतप्रयोगरत्नादिविस्तृमरनिबन्धजातजीवातुभूतमाश्वलायनीय गृह्यसूत्र नाम जगति वरीवर्ति । यच्चाश्वलायनशाखा(ऋक्शाखा)ध्येतारो वैदिका दशग्रन्थान्त पातित्वादनवरत पठन्ति । यस्मिश्चानुपूर्व्या गृह्यकर्माण्याह्निकादीनि सर्वे सस्कारा पाकयज्ञादारभ्य पूर्ताद्य त्यक्र्मा त च सौत्रश्रुतिमन्त्रगर्भ निबद्धानि सन्ति । एतच्च सर्वेषा साहायकमेवगुणविशिष्टमपीद प्रायो दुरवबोधमेवेति प्रयोगकुशला अपि खिन्ना प्रतिकर्मास्यार्थजिज्ञासवोऽनवरत सदिग्धस्थले राद्धान्तयितु सशेरते क्लिश्यन्ति च । ईदृगापन्निरसनपूर्वकमस्यार्थावगत्यै कलिकातामुद्रितपुस्तकवत्खण्डीकृतगार्ग्यनारायणीयवृत्तिसहितमिद सम्यक्शुद्ध विधाय शोधनसमये च प्राचीनहस्तलिखितानि द्वित्राणि केवलमूलगृह्यसूत्रपुस्तकानि सपाद्य तद्योजनेनापि यथावत्सशोध्य तदवसाने गृह्यसूत्रपतितविप्रयाणा पूरण प्रयोगाणामतीव साहायक गृह्यपरिशिष्ट नामान्यद्यथाविभाग सयोज्य तदन्ते चातीव दुर्लभा आश्वलायनगृह्यकारिका (*गृह्यसूत्रार्थगर्भिता* श्लोका अनुमानतो नवशत) महतायासेन सपाद्य तास्वपि प्रकरणच्छेदादिकृत्वा क्वचित्स्थलविशेषे टिप्पण्यादिनालकृत्य त्रुटितस्थले प्रासङ्गिका अन्या कारिका अपि मध्ये सनिवेशिता सन्ति। एतासामालम्बनेन कचन तत्रतत्रानवबुद्धगृह्यसूत्रस्थलेऽर्थवैशद्य स्यात् । आशास्यते च समानाधिकरणमेतद्ग्रन्थत्रयमेकस्मिन्पुस्तके सकलितमतोऽन्योन्याश्रयेणाखिलविदुषा शेमुषीमनायासेनेदमारोहणक्षम स्यादिति

अस्य शोधनसमये "पथा गच्छ स्खलेत्कचित्" इति दृग्दोषादिना यदत्र कचित्स्खलितं चक्षुर्विषयं स्यात्तर्हि तत्रभवतो निसर्गदयालव सहृदयहृदया विद्वांस कणफलीकरणवद्दोषापाकरणेनादरेयुरिति नामनाममम्यर्थ्यते ।

भवदीय पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणसूनु
वासुदेवशर्मा ।

गृह्यसूत्रशोधने आदर्शपुस्तकानि ।

१	पण्डित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजीशर्मणा शक १७३९ कालीन सवृत्तिक शुद्ध सपूर्णम् ।	
२	,,	तेषामेव शुद्धतर सवत् १९२३ कालीन मूलमात्रमारम्भे त्रुटितम् ।
३	,,	शालिवाहन शक १७०० कालीन मूल सपूर्णम् ।
४	,,	कलिकातामुद्रित सवृत्तिक सपरिशिष्ट च सपूर्णमेव ।
५	अस्मदीयमेक शालिवाहन शक १७१३ कालीन मूलमात्र साग्रम् ।	

आश्वलायनीयगृह्यसूत्राणा सूचीपत्रम् ।

प्रथमाध्याये कण्डिका. १–२४

द्वितीयाध्याये काण्डका. १—१०

तृतीयाध्याये कण्डिका १–१२

षष्ठी कण्डिका ।

सप्तमी कण्डिका ।

अष्टमी कण्डिका ।

चतुर्थाध्याये कण्डिका १–९

समाप्तेयमाश्वलायनगृह्यसूत्राणामनुक्रमणी ।

गृह्यपरिशिष्टविषयानुक्रमः।

प्रथमोऽध्याय

द्वितीयोऽध्याय ।

तृतीयोऽध्याय ।

चतुर्थोऽध्याय ।

समाप्तेयं गृह्यपरिशिष्टविषयानुक्रमणी ।

आश्वलायनगृह्यकारिकाविषयानुक्रम ।

प्रथमोऽध्याय ।

द्वितीयोऽध्याय ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्याय. ।

समाप्ता चेयमाश्वलायनगृह्यकारिकानुक्रमणी ।

ॐ

श्रीमदाश्वलायनीय

गृह्यसूत्रम् ।

गार्ग्यनारायणीयवृत्तिसहितम् ।

प्रथमोऽध्याय १

आश्वलायनमाचार्यं प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ।
देवस्वामिप्रसादेन क्रियते वृत्तिरीदृशी ॥

उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्याम ॥ १ ॥

वैतानिकान्युक्तानि । अत. पर गृह्याणि वक्ष्यामः । वितानोऽग्नीना विस्तार. । तत्र भवानि वैतानिकानि । बह्वग्निसाध्यानि कर्माणीत्यर्थ । गृहनिमित्तोऽग्निर्गृह्य. । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्याया शालायां च वर्तते । तथा 'सगृहो गृहमागत.' इत्यत्र हि पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचन. । उत्तरस्तु शालावचन. । येषां भार्यासयोगादुत्पन्नाग्नौ इमानि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषामय गृहशब्दो भार्यावचनः । येषा तु दायविभागकालेऽग्निरुत्पद्यते तेषा शालावचन. । 'भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा तस्मिन् गृह्याणि' इति गौतम । उक्तानुकीर्तन सबन्धकरणार्थम् । सबन्धकरणे प्रयोजन कथ सौम्यः परिभाषा. प्राप्नुयुरिति । कथ वा न प्रा

प्रयुः शास्त्रान्तरत्वात् । कथ शास्त्रान्तरत्वम् । सूत्रसमाप्तावा चार्यनमस्कारात् । शास्त्रान्तर एवाचार्यनमस्कार उपपद्यते । इद प्रतिज्ञासूत्रम् ॥ १ ॥

त्रय पाकयज्ञा· ॥ २ ॥

पाकयज्ञास्त्रय'। त्रिविधा इत्यर्थ·। कुत·। हुता' प्रहुता ब्रह्म णिहुता इत्येकैकस्मिन्बहुवचननिर्देशात् । यदि हि त्रिविधत्व न स्यात् एकवचनेन निर्देश कुर्यात् । तस्मात्त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञा अल्पयज्ञा· प्रशस्तयज्ञा वा । दृष्टश्चोभयत्र पाक शब्दः । 'योऽस्मत्पाकतर ' इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्द· । 'तं पाकेन मनसाऽपश्यम्' इति 'यो मा पाकेन मनसा' इति च प्रशसायाम् । तेन आज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्र सिद्ध भव ति । यदि हि पाकशब्द पक्तौ वर्तेत आज्यहोमेषु तन्त्र न स्यात् । इष्यते च । तस्मान्न तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम् । कथ प्रशस्तत्वम् । उच्यते । यस्मादेतेषु सस्कारा उच्यन्ते । तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते सस्काराः । गर्भाधानादय· । तस्मात्सर्वेषा पाकयज्ञत्वमिति यदुक्त तत्सम्यक् ॥ २ ॥

कथ त्रिविधत्वमित्यत आह—

हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभाजने ब्रह्मणिहुता· ॥ ३ ॥

अग्नौ हूयमाना· 'हविष्यस्य जुहुयात्' [गृ० १ । २ । १] इत्येवमादयो हुता । अनग्नौ क्रियमाणाः 'अथ बलिहरणम्' [गृ० १ । २ । ३] इत्येवमादयः प्रहुता· । ब्राह्मणभोजन यत्रास्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वेति ते ब्रह्मणिहुता' । अग्नाविति व चनमनग्नौ हूयमानस्य सर्पबले· प्रहुतत्वार्थम् । सोऽपि हि जु होतिशब्देनचोदित' । हुतादिसज्ञाविधान कृत्स्नोपदेशार्थम् ।

शब्दतश्चार्थतश्च मृगतीर्थसञ्ज्ञावत्। अथवा त्रैवि"योपदेशार्थम्। पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रमिति वक्ष्यति। अत्र त्रैवि"योपदेशे सति तत्पाकयज्ञग्रहणमपार्थकम्। तत्समानजातीयानामेव हुताना पा कयज्ञाना तन्त्र यथा स्यादित्येवमर्थ त्रैवि"योपदेश॰। प्रहुत ब्रह्मणिहुतानां माभूत्तन्त्रमिति। तेन सर्पवल्यादावबदानधर्मो निवृत्तः, ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम्॥ ३॥

अथाप्यृच उदाहरन्ति य समिधा य आहुती यो वेदेनेति॥ ४॥

अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य त्र्यृचस्य ग्रहणार्थ न तृच स्य। तृतीयस्यामप्यर्थविरोधात्। बहुवचन तु 'अगोरुधाय' 'आ ते अग्ने' 'यः समिधेति' त्र्यृचावभिप्रेत्योपपन्नम्। ऋचामुदाहरण कथम्। एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतैस्तुल्यान्याहिताग्नेरपि स्युरित्येवमर्थम्॥ ४॥

समिधमेवापि श्रद्दधान आदधन्मन्येत यज इदमिति नमस्तस्मै य आहुत्या यो वेदेनेति विद्यैवाप्यस्ति प्रीतिस्तदेतत्पश्यन्नृषिरुवाच। अगोरुधाय गविषे द्युक्षा यदस्य वच। घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचतेति। वच एव म इद घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीति॰ स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह। आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्ट भरामसि। ते ते भवन्तूक्षण ऋषभासो वशा उतेति। एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति। य इम स्वाध्यायमधीयत इति यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेण वै

खल्वपि न वै देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम
इति हि ब्राह्मण भवति ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥

समिधमेवापि श्रद्दधान आदधन्मन्येत इत्यारभ्य यज्ञो नम इत्यन्त ब्राह्मण भवति । तत्र समिधेत्यस्य तात्पर्यकथ ब्राह्मणम् । समिधमेवापीति । समिधमेवापि श्रद्दधान आद धयज इद दैवतमिति मन्येतैव । कुत॰ । नमस्तस्मै । अत्र न म शब्देनान्नमुच्यते । निघण्टुषु नमःशब्दोऽन्ननामसु पठित समिदपि तस्मै दैवताय नमो भवति अन्न भवति । प्रीतिहेतु र्भवतीत्यर्थः । श्रद्दधान इत्यनेन श्रद्धायुक्तस्यैव पाकयज्ञेऽधि कार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरण ब्राह्मण आहुत्येति । तत्र 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णादेश । यो वेदेनेत्यस्य तात्पर्यकथन ब्राह्मणम् । य वेदेनेति । विद्ययैवेत्यादि । विद्ययापि प्रीतिर्दैवतस्यास्त्येवेत्य र्थ । द्रव्यत्यागाभावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्ती त्यभिप्राय॰ । विद्यया प्रीतिरस्तीत्येतद्द्रढयितु तस्मिन्नर्थे मन्त्रा न्तरत्व साक्षित्वेन श्रुतिर्दर्शयति— तदेतदित्यादि । तदेतदर्थ रूप पश्यन् ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा उवाच । अगोरुधायेत्यादि । अ स्मिन्मन्त्रे स्तोतार॰ प्रत्यक्षीकृता॰ । एवभूतायेन्द्राय हे सखा यो वचो वोचत । घृतात्स्वादीयो मधुनश्चेति कृत्वेति । व॰ एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृता स्तूयन्ते । हे इन्द्र इद मे मम वच एव घृताच्च मधुनश्च स्वादी यः। असिद्धत्वात्स्वादीयस्त्वस्य प्रार्थनेयमिति दर्शयति—स्वा दीयोऽस्त्वित्यादिना । स्वादीयोऽस्त्वित्यैवासौ साक्षित्वेन ऋ षिराहेत्यर्थः । अतोऽस्ति प्रीतिः । एवमध्ययनं रसात्स्वादुत रमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति—

आ ते अग्न इत्यादि । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणम् । एत एवेत्यादि । हे अग्ने एत एव मे मत्सबन्धिन॰ । अत एव ते तव उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति । भवन्त्वित्यर्थः । भवन्तीति लिङर्थे लेट् । विकरणसिप्रत्ययाडागमेकारलोपास्तु व्यवस्थितविकल्पत्वान्न भवन्ति । के मत्सबन्धिन इति चेत् । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं उक्षादिमांसेन तव यावती प्रीतिस्तावती तव विद्ययापि भवत्वित्यर्थः । उत्तरार्धर्चतात्पर्यकथनं ब्राह्मणम् । यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वर॰ शोभनयज्ञ. । 'तस्येदर्वन्तो रंहयन्त:' इत्यादि पाकयज्ञानामर्थवादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुत॰ । न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नमस्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्याद्रियन्त इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति हि ब्राह्मणं भवति । इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शी । समिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थ॰ ॥ ९ ॥ इति प्रथमे प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ॥१॥

अथशब्दो विशेषप्रक्रियार्थः । अथ गृह्याण्युच्यन्त इति । अत्र सायंप्रातःशब्दौ लक्षणया अहोरात्रवचनौ । कुत एतत् । स्मृतिदर्शनात् । 'सायंप्रातरशनान्यभिपूजयेत्' इति । अशनं च मध्याह्ने विहितं । 'पूर्वाह्णे देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणामपराह्णे पितॄणाम्' इति । वैश्वदेवानन्तरमातिथ्यादेर्विधानाच्च । सिद्धं पक्वम् । सिद्धस्येति दध्न॰ पयसश्च माभूत् । हविष्यस्येति चणककोद्रवादीनां माभूत् । कथमहविष्यस्य प्राप्नुयात् । अन्नसंस्कारत्वात् । उभयमपि तर्हि नारभ्यम् । दर्शनादेव सिद्धस्य

हविष्यस्य च भविष्यति । यथा चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्यु क्ते हविष्यमेव प्रतीयते । सिद्ध च तद्भवति । अनारभ्यमाणे दोप' । अनादिष्टद्रव्यत्वादाज्य प्रसज्येत । आज्यशेषेण वा ऽनक्ति हृदये इति ध्रुवञ्ज्ञापयति यत्र द्रव्य नादिश्यते तत्राज्येन होम इति । तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं सिद्धग्रहणमारभ्यम् । तर्हि हवि ष्यग्रहणमपार्थकम् । नन्वन्नसंस्कारत्वादहविष्यस्यापि स्यात् । अ पूर्वार्थत्वाच्च न स्यात् । तर्हि तन्त्रनिवृत्त्यर्थं हविर्ग्रहणम् । कथ हविष्यस्य होम एव स्यान्न तन्त्रमिति । ननूत्तरत्र विधानाच्च तन्त्र प्राप्नोतीति च शङ्का न कार्या । तर्हि विवाहेऽपि तन्त्रनि वृत्तिप्रसङ्गात् । तत्र चेष्यते तन्त्रम् ॥ १ ॥

होममन्त्रानाह—

अग्निहोत्रदेवताभ्य सोमायवनस्पतयेऽग्नीषो- माभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्योदेवेभ्यो ब्रह्मणे ॥ २ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्य इति विधायको न मन्त्रः । तथाऽर्थम तीते' । अग्निहोत्रशब्दोऽय द्रव्ये कर्मणि च वर्तते । तत्राग्निहो- त्रदेवताभ्य इति किं द्रव्यदेवता गृह्यन्ते उत कर्मदेवता इति सशय' । का' पुनर्द्रव्यदेवता । 'रुद्राद्या रौद्रङ्गविसत्' इत्या द्याः श्रुतावुक्तास्ता न सभवन्ति । भक्तिमात्रत्वात् । तेन कर्म देवता गृह्यन्ते । एवचेदग्निर्गृहपतिरित्येवमाद्या अपि प्राप्नुवन्ती ति शङ्का न कार्या । तासामनित्यत्वात् । कास्तर्हि । अग्नि' सूर्यः प्रजापतिश्चोभयत्र । श्रुतौ चास्य सम्यगुपदेश' । 'तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य' इत्यादि । सोमायवनस्पतय इत्येको मन्त्रः । वनस्पतेर्गुणत्वेन दृष्टत्वात् । 'अग्निर्गृहपति सोमो वनस्पतिः' इति । समाचारश्चैवमेव । इत्युक्तो देवयज्ञः ॥ २ ॥

स्वाहेत्यथ बलिहरणम् ॥ ३ ॥

अप्रेषितयागत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहाकारवचन ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञाप्यते । अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति । तेन चैत्यबलौ नमस्कारो भवति । अथशब्द आनन्तर्यार्थ. । इतरथा कर्मान्तरत्वात्कालान्तरे वा बलिहरण स्यात् । ब्रह्मयज्ञस्त्वेषा पूर्वो वा स्यात् । उत्तरो वा । मनुष्ययज्ञस्तूत्तर एव । 'वैश्वदेव कृत्वाऽतिथिमाकाङ्क्षेत्' इति वचनात् ॥ ३ ॥

एताभ्यश्चैव देवताभ्योऽद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्य ॥ ४ ॥

एताभ्यः प्रागुक्ताभ्यो देवताभ्यश्चकाराद्वक्ष्यमाणदेवताभ्य श्च बलिहरण कार्यम् । एवकार पौनर्वाचिकः । भूमौ मासस्थां पाङ्क्ति करोति । ब्रह्मणे स्वाहेति हुत्वाऽन्तराल मुक्त्वाऽद्भ्य इत्यादिभिर्जुहोति । गृहदेवताभ्य इति मन्त्रो न विधायक' । तथा वास्तुदेवताभ्य इति च । यदिहि विधायक. स्यादुभयवचनमपार्थक स्यात् । गृहमेव हि वास्त्वित्युच्यते ॥ ४ ॥

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

दिग्ग्रहणेन चतस्रो दिशो गृह्यन्ते । यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव पुरुषैर्भवितव्यमिति कृत्वा प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलि हरेत् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ ६ ॥

दिग्देवताना मध्ये पूर्वोक्ते अन्तराले ॥ ६ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्य' ॥ ७ ॥

मध्य एव ॥ ७ ॥

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा॥८।

मध्य एव । दिवाग्रहण ज्ञापनार्थ क्रियते । तेन वैश्वदेवस्य प्रातरारम्भणं भवति । इतरथा सायमातरुपदेशात्सायमुपक्रम स्यादग्निहोत्रवत् । तच्चानिष्टम् । अतो दिवाग्रहणम् । तेनाग्नये स्वाहेति साय जुहुयादित्यत्र सायमुपक्रम' ॥ ८ ॥

नक्तचारिभ्य इति नक्तम् ॥ ९ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यस्य स्थाने नक्तचारिभ्य इति नक्त भवति ॥ ९ ॥

रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ॥ १० ॥

सर्वासामुत्तरतः ॥ १० ॥

स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ॥ ११ ॥ ॥ २ ॥

'यज्ञोपवीतशौचं च' [श्रौ० १।१।१०] इति यत्र प्राचीनावीतित्वं निवीतित्वं वाऽचार्येण न विहित तत्र यज्ञोपवीतित्व प्राप्तम् । अतः प्राचीनावीतित्व विधीयते । निनयेदिति वचन क्रियान्तरज्ञापनार्थम् । तेन बलिहरणमिद न भवति । किमेव सिध्यति स्वाहाकारो न भवति । ननु स्वधाकार' प्रदानार्थः स्वाहाकारश्च प्रदानार्थ इत्युभयोरेककार्यकारित्वेन समानजातीयत्वात्स्वधाकारस्तस्य बाधको भवति । नैतदेवम् । समानार्थयोः समुच्चयो दृश्यते । यथा 'सोमाय पितृमते स्वधानमः' इति स्वधानमस्कारयोः तद्वदत्राप्याशङ्का स्यात् । का पुनरियं क्रिया । पितृयज्ञः । एवं च कृत्वा पितृयज्ञार्थ

ब्राह्मणभोजनमन्वहं न कर्तव्यमिति सिद्धम् । शेषग्रहणमान न्तर्यार्थम् । असत्यस्मिन्क्रियान्तरत्वात्कालान्तरे वा स्यात् । एवमुक्तं वैश्वदेवं यस्मिन्कस्मिंश्चिदग्नौ वैश्वदेवं कार्यं न गृह्य ए वेति नियमः । कुतः । प्राङ्निधानाद्विवाहाग्नेः । यदि हि तत्रा- भिमेतमभविष्यत् तमेव पूर्वं ब्रूयात् । पाणिना च वैश्वदेवं कार्यं न पात्रान्तरेण शक्यत्वात् ॥ ११ ॥ इति प्रथमे द्वितीया क ण्डिका ॥ २ ॥

अथ खलु यत्र क्व च होष्यन्त्स्यादिषुमात्रावरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्योल्लिख्य षड्लेखा उदगाय- तां पश्चात्प्रागायते नानान्तयोस्तिस्रो मध्ये तद- भ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संस्थं तूष्णीं पर्युक्षणम् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं यानि वक्ष्यन्ते तेषामे वायं होमविधिर्भवतीति । तेन वैश्वदेवं कचग्रहणेन प्राप्य माणो होष्यधर्मो न भवति । खलुशब्दोऽपार्थकः । मिताक्षरे ष्वनर्थक इति वचनात् । यत्र क्वचग्रहणमहरहः क्रियान्तरवि- ध्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यत्र क्व च होष्यन्त्स्यादिति होममनूद्य धर्मविधिः । तर्हि यत्रेत्येवास्तु क्वचग्रहणमनर्थकम् । न । तन्त्रप्रतिषे धविषयेऽप्यौपासनाग्निपरिचरणे एतत्सूत्रविहितपरिसमूहनप रिस्तरणपर्युक्षणानां प्राप्त्यर्थं क्वचग्रहणम् । लेखादयो न सन्ती ति वक्ष्यामः । इषुमात्रा मात्रा यस्य स्थण्डिलस्य तदिषुमात्र म् । एकस्य मात्राशब्दस्य लोपः । उष्ट्रमुखवत् । तच्च तदवरं च इषुमात्रावरम् । अवरं निकृष्टमित्यर्थः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । चतसृष्वित्यर्थः । चतसृष्वपि दिक्षु इषुमात्रप्रमाणं ततोऽधिकं

वा चतुरस्र स्थण्डिल गोमयेनोपलिप्य षद् लेखा उल्लिखेत्। षड्ग्रहण कथम्। षट्स्वपि लेखासु अग्नेः स्थापन यथा स्यादिति। केनचिद्यज्ञियेन शकलेन स्थण्डिलमध्ये उदग्दीर्घा प्रादेश मात्रां न्यूनां वा लेखामाग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य पश्चाल्लिखेत्। नानेत्यससर्गार्थम्। तस्या अन्तयोर्नाना अससृष्टे प्रागायते लेखे लिखेत्। ततस्तिस्रो मध्ये असस्पृष्टा प्रागायता लेखा लिखेत्। शकल तत्रैव निधाय। स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शकल निरस्याप उपस्पृश्याभ्यात्ममग्नि प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति। ततोऽतिदेशप्राप्त बर्हिष इध्मस्य च सन्नहन करोति। अन्वाधान नाम कर्माङ्गत्वेन द्वयोस्तिसृणां समिधामभ्याधानम्। तत परिसमूह्य। परिसमूहन नामाऽग्ने समन्तात्परिमार्जनम्। तच्चाग्निहोत्रवत्। तत परिस्तीर्य। पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्येवम्। उदक्संस्थवचन एकैकस्यां दिश्युदक्संस्थतामास्यर्थम्। अथवा इत्युदक्संस्थमिति पृथग्योगः। निपातानामनेकार्थत्वादितिशब्द एवमकारे। एवविध यत्कर्म सर्वेदिक्सबद्ध परिसमूहनपर्युक्षणशिरश्छिरुन्दनादिक तदपराजिताया दिश्यारभ्योदक्संस्थ कार्यमित्यर्थः। ततस्तूष्णीं पर्युक्षण करोति। तूष्णीग्रहण मन्त्रवर्जमन्ये धर्मा अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम्। त्रिस्त्रिरेकैक पुन. पुनरुदकमादायादायान्ते च कर्मणा पर्युक्षणम्। उभयत्र च परिसमूहनपूर्वकत्वमित्यत्र पुन. परिसमूहनविधान मध्ये परिस्तरणसिद्ध्यर्थम्। एतस्मिन्काले उत्तरतोऽग्नेरपः प्रणयति चमसेन कांस्येन मृण्मयेन वा। उत्तरत्र निनयनदर्शनात् ॥ १ ॥

पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् ॥ २ ॥

कार्यमिति शेष. ॥ २ ॥

अथ किंलक्षणे पवित्रे कथं वा उत्पवनं कार्यमित्येतद्द्वय निर्णेतुमाह—

अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानान्तयोर्गृहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिवृत्त्यर्थः । न विद्यते अन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ । प्रादेशमात्रौ कुशौ । एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसज्ञौ । नानेत्यसंसर्गार्थम् । पवित्रे अन्तयोरसस्पृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । प्रागिति पाठः कार्यः । प्राडिति पुल्लिङ्गपाठे तु कर्तुः प्राङ्मुखत्वं स्यात् । तच्च परिभाषासिद्धम् । ननु कर्मणश्चापि प्राक्त्वं तत एव सिद्धम् । सत्यम् । तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टं पुनराहारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञायते शास्त्रान्तरदृष्टानामविरोधिना पात्रासादनादीनामिच्छातः क्रियेति । इत्थं हि शास्त्रान्तरे दृष्टम् । परिस्तरणकाले उत्तरतोऽग्नेः काश्चिद्दर्भानास्तीर्य ब्रह्मवत्सु कर्मसु दक्षिणतोऽग्नेरपि काश्चिद्दर्भानास्तीर्य ततोऽग्निं पर्युक्ष्य उदगग्रेर्दर्भेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति उभाभ्यां पाणिभ्याम् । अथ पात्रासादनक्रमः— 'प्रोक्षणपात्रमथ स्रुवयुक्तं पात्रमपां प्रणयनाय विशिष्टम् । भाजनमाज्यहविर्ग्रहणार्थं त्विध्ममथो परिसादय दर्भान् ॥' इति । आज्यहोमेषु दर्वीमत्सु तु कर्मस्वयं क्रमः— 'स्थाली चरोः प्रोक्षणभाजनं च दर्वीस्रुवौ सादय दर्विहोमे । पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिध्मं क्रमेण क्रमवित्कुशैश्च ॥' ततोऽप्रच्छि

आग्राविस्युक्तलक्षणे पवित्रे गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निधायाप आसिन्य ताभ्यां त्रिरुत्पूय उत्तानानि पात्राणि कृत्वा विस्रस्येध्म सर्वाणि पात्राणि प्रोक्षति । ततः प्रणीतापात्र प्रत्यगग्नेर्निधाय तस्मिंस्ते पवित्रे अन्तर्धायाद्भिः पूरयित्वा गन्धादि प्रक्षिप्य पाणिभ्यां पात्र नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्निं दर्भेषु निधाय दर्भैः प्रच्छाद्यासादयेदिति । आचार्यस्य तु पूर्णपात्र कार्यम् । अन्यस्य तु करणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्यवाय इत्याशयः ॥ ॥ इत्थ चान्यशास्त्रे दृष्टम् । पूर्णपात्र निधानानन्तर तत्रस्थे पवित्रे गृहीत्वाज्यस्थाल्या निधायाज्यमासिच्योदगङ्गारानपोह्य तेष्वधिश्रित्याज्यमवज्वलयेत् । द्वे दर्भाग्रे प्रच्छिद्य प्रक्षाल्याज्ये प्रत्यस्य पुनर्ज्वलता तेनैवोल्मुकेन त्रि॰ परिहरेत् येनावज्वलन कृतम् । तत॰ शनैरदगुद्वास्याङ्गारानतिसृज्य तत्रस्थमेवाज्यमुत्पूय पवित्रे त्वद्भिः प्रोक्ष्याग्नौ विनिक्षिपेदिति । आचार्यस्योत्पवन नित्यम् । अ यत्पाक्षिकम् । पूर्ववदित्याकूतम् ॥ स्रुक्स्रुवसमार्जनमप्यन्यशास्त्रे दृष्टम् । तस्यापीच्छात॰ क्रिया । अनयो॰ समार्ग उच्यते । दक्षिणेन हस्ते नोभौ गृहीत्वा सव्येन काश्चिद्दर्भानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य जुहू निधाय दक्षिणेन पाणिना स्रुवस्य बिलं दर्भाग्रैर्बिलादारभ्य प्रागपवर्ग त्रिः समृज्याधस्तादग्रेणैवाग्रमभ्यात्मं त्रिः समार्ष्टि । ततो दर्भाणा मूलेन दण्डस्याधस्तात् बिलपृष्ठादारभ्य यावदुपरिष्टाद्बिल तावत्त्रि समार्ष्टि । अथाऽद्भि' प्रोक्ष्य स्रुव निष्टप्याज्यस्थाल्यां निधायोदकस्पृष्टैरेव दर्भैर्जुहू चैवमेव समार्ष्टि । ततो दर्भानद्भिः प्रक्षाल्याग्नावनुप्रहरेत् । एव समार्गः। स्विष्टकृदन्ते चेध्मसन्नहनानामग्नौ प्रासन दृष्टम् । अन्यदपि यदस्माच्छास्त्राऽविरुद्ध परशास्त्रे दृष्ट तदपीच्छात कार्यमिति ज्ञापयितुं प्रागुत्पुनातीति पुनराहारप्रतिषेधः कृत॰ । किच उत्पु

नाति त्रिरित्येव वाच्य लाघवार्थम् । तथा सति सर्वत्रैव क र्मावृत्ताविव्यनेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं इति सिद्ध्यति । एव सिद्धे इद वचन गृह्ये कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिर्भविष्यतीत्येवमर्थं म् । पूर्वयोग किमर्थ. । अस्याधिकारार्थं इति चेत् । तर्हि प्रागुत्पुनात्याज्यमित्यत्रैव वाच्यम् । अथ पवित्रसज्ञार्थ. तर्हि कुशौ पवित्रे इत्यत्रैव वाच्यम् । उच्यते । पूर्वेणामन्त्रकमुत्पवन विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् । तत्र वैतानिके अमन्त्रक गृह्ये कर्मणि समन्त्रकमित्येव विनिवेश. ॥ ३ ॥

कृताकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

कृतिरेव कृतम् । कृत च अकृत च यस्य तत्तथोक्तम् । आ ज्यमेव यत्र हवि स आज्यहोम. । अन्यथाज्यग्रहणस्य वैय र्थ्यं स्यात् । सर्वत्र ह्याघारादय' सन्त्येव । आज्यहोमेषु परि स्तरण कार्यं वा न वेत्यर्थ. । अय च परिस्तरणविकल्पो यत्राग्रहणमस्ति यथा 'आज्याहुतीर्जुहुयात्' इति तत्रैव भवति न पुनरनादिष्टाज्यहोमेषु । यद्यनादिष्टहोमेष्वप्यय विकल्प. स्यात् तत्राज्यग्रहणमपार्थक स्यात् ॥ ४ ॥

तथाज्यभागौ पाकयज्ञेषु ॥ ५ ॥

तथेति । कृताकृतावित्यर्थः । पाकयज्ञेषु सर्वेष्वाज्यभागौ कार्यौ वा नवेत्यर्थ । पाकयज्ञग्रहणमाज्यहोमाधिकारनिवृ त्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मा च धन्वन्तारयज्ञशूलगववर्जम् ॥ ६ ॥

तथेति वर्तते । पाकयज्ञेष्विति च । ब्रह्मा च सर्वेषु पाक यज्ञेषु कृताकृतो भवति । धन्वन्तरियज्ञ शूलगव च वर्जयि-त्वा । अथ तयोर्नित्यो भवति उत नैव भवति । नित्यो भव तीति ब्रूमः । कुतः । तयोरुपदेशात् । 'ब्रह्माणमग्नि चान्तरा

वै वैद्य चरित्रवन्त ब्रह्माणमुपवेश्य' इति च । तर्हि तस्मादेव नित्योऽस्तु किमनेनेति च शङ्का न कार्या । अस्मिन्विकल्पमति पेधेऽसति उपदेशस्य पक्षे कृतार्थत्वात् । तयोरपि ब्रह्मा चौ लवत्कृताकृतः स्यात् । ब्रह्मास्ति चेत्प्रणीताप्रणयनात्पूर्वं स मस्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वाऽग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणतः कुशेषु 'निर स्तः परावसुः' इति तृण प्रत्यग्दक्षिणा निरस्य 'इदमहमर्वा वसोः सदने सीदामि' इति मन्त्रेणोपविशेत् । ततः 'बृहस्पति र्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय' इत्यन्त ब्रह्मजप जपेत् । ततो 'ब्रह्मन्नप प्रणेष्यामि' इति कर्त्राऽतिसृ ष्टो 'भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूत' इति जपित्वा 'ॐ प्रणय' इ त्यतिसृजेत् । केचिदतिसर्जन प्रत्यतिसर्जन च नेच्छन्ति । क र्मान्ते प्रायश्चित्तानि सस्थाजप च कुर्यात् । सर्वदा यज्ञमना भवेदुदङ्मुखश्च ॥ ६ ॥

अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ॥ ७ ॥

कचिन्नामधेयेन होम उक्तः । 'सावित्र्यै ब्रह्मणे' इत्यादि । कचिन्मन्त्रेण होम उक्तः । 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्' इति चतसृभिरिति । यत्र तु नोभयथा तत्र तु नामधेयेन कथ होम स्यादित्येतत्सूत्रम् । प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा काम्याश्चरव इत्यादौ ॥ ७ ॥

अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे ॥८॥

यत्र होमस्यानादेशः कर्मणश्चादेशस्तत्रैता देवता होतव्याः । कुत्र । जातकर्मादौ । तर्हि रथारोहणेऽपि स्यात् । एव तर्हि अन्यथा व्याख्यास्यामः । यत्र होमश्चोद्यते न मन्त्रः चौलक र्मादौ 'नैके काचन' [सू० १।४।६] पक्षे तत्रैताभ्यो देवता भ्यो जुहोति । मन्त्रानादेश इतीयमेव व्याख्या साध्वी । म न्त्रप्रकरणत्वात् । तेन जातकर्मादौ न होमोऽस्ति । अन्ये तु

पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति । यत्र परशास्त्रे होमश्चोद्यते स्वशास्त्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भवन्तीति । क । जात कर्मादौ ॥ ८ ॥

एकबर्हिराद्याज्यस्विष्टकृत॰ स्युस्तुल्यकाला ॥ ९॥

एकबर्हिरादिर्येषां पाकयज्ञानां ते तथोक्ताः । तुल्यकाला एककाला॰ । एकस्मिन्काले यद्यनेके पाकयज्ञा कार्यत्वेन प्राप्तास्तदा ते समानतन्त्रा॰ कार्या इत्यर्थ । किमुदाहरणम् । यदा पर्वणि रात्रौ काम उत्पद्यते तदा काम्यपार्वणयोरेक कालत्वम् । यदा वाऽग्रयणाऽश्वयुजीकर्मणी आश्वयुज्या क्रियेते तदा तयोरेककालत्वम् ॥ ९ ॥

बर्हिरादिग्रहणस्य तन्त्रोपलक्षणार्थतां स्पष्टयितु यज्ञगाथामुदाहरति—

तदेषाभियज्ञगाथा गीयते । पाकयज्ञान्समासाद्य एकाज्यानेकबर्हिष । एकस्विष्टकृत कुर्यान्नानापि सति दैवते ॥१०॥ इति ॥३॥

तस्मिन्नर्थे एषा यज्ञगाथाऽभिगीयते पठ्यते । बहून्पाकयज्ञानेकस्मिन्काले समासाद्य प्राप्य एकाज्यानेकबर्हिष॰ एक स्विष्टकृत कुर्यान्नानापि सति दैवते । न प्रतिदैवत तन्त्रमाव र्तयितव्यमित्यर्थ॰ ॥ १० ॥ इति प्रथमे तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा ॥ १ ॥

अनेन चौलकर्मादीनां कालो विधीयते । उदग्यदा गच्छत्यादित्यस्तदुदगयनम् । तथा लोकप्रसिद्धेः । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य य॰ पक्षः स तथोक्तः । स हि मासस्य च पक्षस्य च

कर्ता । अथवा आपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्च आपूर्यमाणपक्षः । सहि चन्द्ररश्मिभिरापूर्यते शुक्रपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राविरुद्ध कल्याण नक्षत्रम् । चौलकर्मेति चौलस्यैव सञ्ज्ञान्तर ननु व्रतादेशानामय काल इष्यते । स कथ प्राप्नोति । उपनयनातिदेशात् । तर्हि अत्र गोदानग्रहणमपार्थक चौलातिदेशात् । उच्यते । समावर्तनार्थं गोदानग्रहणम् । 'गोदानिक कर्म कुर्वीत' इति कर्मग्रहण यथा कर्मणोऽन्यनियमे वाग्यमनादिक निवर्तयति तथा कालमपि निवर्तयेत् । तस्माद्गोदानग्रहण यत्र गोदानगन्धोऽप्यस्ति तत्रापि यथा स्यात् । तर्हि समावर्तनग्रहणमेव कार्यम् । उच्यते । लाघवार्थे गोदानग्रहणम् ॥ १ ॥

सार्वकालमेके विवाहम् ॥ २ ॥

एके आचार्याः सर्वस्मिन्काले विवाहमिच्छन्ति । नोदगयनादिनियम. । तेषां कोऽभिप्रायः । दोषश्रवणात् 'ऋतुमत्या हि तिष्ठन्त्यां दोष' पितरमृच्छति' इति । अन्ये च लौकिका दोषाः समुत्पद्यन्ते ॥ २ ॥

तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

तेषांग्रहण किमर्थम् । विवाहस्यानन्तरत्वात्सर्वेषा प्राप्त्यर्थमिति चेत् । तन्न दर्शनात् । सर्वेषां स्यु. यदय विवाहे चतुर्थीमित्याह । उच्यते । तेषां सवधिन्योऽन्तर्वर्तिन्य एता आहुतयो भवन्ति ननु तेभ्य. पूर्व भवन्तीत्येवमर्थ तेषाग्रहणम् । तर्हि पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थकम् । न । प्रयोजनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । सख्यावचन किमर्थम् । तत्रैके ब्रुवते । यत्र परिमाणवचन प्रत्यृचग्रहण वा नास्ति 'धाता ददातु दाशुप इति द्वाभ्या' इत्यादौ तत्र कथ प्रत्यादेश होम स्यादिति । तदसत् । एकमन्त्राणि कर्माणीतिन्यायात् । अपि च । स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैरिति प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः प्राप्त. स च प्रदानार्थः । नच तमतिक्रम्य

होतव्यमिति युक्तं वक्तुमस्य विद्यमानाया गतौ। तेन सर्वत्र प्रत्यृचमेव होम इति सिद्धम्। का पुनरस्य गतिः। तन्नैके नियमार्थमिति प्राहुः। समुच्चयपक्षेऽपि कथं चतस्र एव स्युः न बह्व्य इति कथं प्रयोगः एकैकस्या ऋचोऽन्ते एकैका आहुतिरिति। तदप्यसत्। प्राधान्येनाहुतिविधिप्रकरणत्वादाहुतिसमुच्चय एव न मन्त्रसमुच्चयः। किमर्थं तर्हीदं नियमार्थमेव चतस्र एव स्युरिति। तेनाज्यभागौ न भवतः। तर्हि स्विष्टकृदपि न स्यात्। न। पुरस्तान्नियमार्थं हि पुरस्ताद्ग्रहणं कृतम्। आघारौ तु स्त एव अनाहुतित्वात्। आज्यग्रहणं परिस्तरणविकल्पार्थम्॥ ३॥

अग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च व्याहृतिभिर्वा॥ ४॥

चतसृभिः। चतसृणामेव हि सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता। व्याहृतिभिश्च भूः स्वाहेत्यादिभिः॥ ४॥

समुच्चयमेके॥ ५॥

एके आचार्याः ऋगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां च समुच्चयमिच्छन्ति। तेनाष्टाहुतयः॥ ५॥

नैके कांचन॥ ६॥

एके आचार्याः कामप्याहुतिं नेच्छन्ति। नैक इत्येव वक्तव्ये कांचनग्रहणमृगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां चाय प्रतिषेधो यथा स्यात् किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् सर्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्शत्वात् अन्यास्त्वाहुतयो होतव्या इत्येवमर्थम्। तेनाऽनादेशाहुतयः सिद्धाः॥ ६॥

त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थी॥ ७॥ ॥ ४॥

अत्र संशय'। पूर्वस्या बाध उतोत्कर्ष इति। उत्कर्ष इति ब्रूमः। असमानजातित्वात्। समानजातेरेव हि बाधो विहित। एप समानजातिधर्म इति तच्छब्दचोदितश्च समानजातिर्भवति। यथा। अथ सामिधेन्य. ताः सामिधेन्य इति। अत्र च तच्छब्दचोदितत्वान्न बाध अपि तूत्कर्ष'। यथा 'प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीय.' इत्यत्र आग्नीध्रस्योत्कर्षस्तद्वदत्रापि। अपि च। सख्यानिर्दिष्टो न पूर्वं बाधते। यत्र तु बाधते तत्र स्थानग्रहण करोति। यथा तृतीयाहुतिस्थाने महाव्रतमिति। तस्मादुत्कर्ष इति सिद्धम्॥७॥ इति प्रथमे चतुर्थी कण्डिका॥४॥

कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृत पितृतश्चेति यथोक्त पुरस्तात्॥ १॥

कुलशब्देनोभौ वशौ महापातकादिरहिताविति सिद्धौ तथाऽपस्मारादिदोषरहिताविति कुलमग्रे प्रथम परीक्षेत। कथम्। ये मातृत. पितृतश्चेति यथोक्त पुरस्तात्। 'ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुष समनुष्ठितविद्यातपोभ्या पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो वा ब्राह्मण्य निनयेयुः पितृतश्चैके' इति। अग्रेवचन वधूवरगुणेभ्यः कुलमेव प्रधान स्यादित्येवमर्थम्॥ १॥

अथ वरगुणमाह—

× बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत्॥ २॥

अर्थदर्शिनी बुद्धिः। कोऽर्थ। य. शास्त्राविरुद्ध.। तद्वते बुद्धिमते कन्या प्रयच्छेत्॥ २॥

अथ कन्यागुणमाह—

बुद्धिरूपशीललक्षणसपन्नामरोगामुपयच्छेत॥ ३॥

बुद्धिरूपशीललक्षणैर्युक्ता रोगवर्जितां कन्यामुपयच्छेत स्वीकुर्यात्। यत्र स्वमनो रमते तद्रूपम्॥ ३।

लक्षणाना दुरवगाहत्व मत्वा परीक्षान्तरमाह—

दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥ ४ ॥

लक्षणानि दुर्ज्ञेयानीति कृत्वा एव परीक्षेत ॥ ४ ॥

अष्टौ पिण्डान्कृत्वा, ऋतमग्रे प्रथम जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठित। यदिय कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्य तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारी ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति ॥ ५ ॥

क्षेत्रादिभ्योऽष्टभ्यो मृदमाहृत्याऽष्टौ पिण्डान्कृत्वा 'ऋतमग्रे' इत्यनेन मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारी ब्रूयादेषामेक गृहाणेति। पुन पिण्डग्रहण कुमार्या अभिमन्त्रण माभूत्। सापि हि द्वितीया निर्दिष्टा ॥ ५ ॥

क्षेत्राचेदुभयत सस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्या' प्रजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो ह्रदात्सर्वसपन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्द्विप्रव्राजिनीरिणादधन्या श्मशानात्पतिघ्नी ॥ ६ ॥ ॥ ५ ॥

उभयत सस्यात्क्षेत्रादाहृत मृत्पिण्ड गृह्णीयाचेदस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति विद्यात्। एवमुत्तरत्रापि नेयम्। यद्वे कस्मिन्सवत्सरे द्विः फलति तदुभयतःसस्य क्षेत्रम्। अपवृत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्या॰ पुरीषम्। अविदासिह्रदो नामाऽशोष्य ह्रदम्। देवन द्यूतस्थानम्। यत्रोप्तबीजं न प्ररोहति तादिरिणम्। द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रव्राजिनी। स्वैरिणीति यावत्। पति हन्तीति पतिघ्नी। अत्र प्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव स्तुता

निन्दिता चेति मन्तव्यम् । उत्तरैस्त्रिभिर्वाक्यैः सैव निन्द्यते ॥ ६ ॥ इति प्रथमे पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाह । तस्यां जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयत । ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य स दैवो दशावरान्दश परान्पुनात्युभयत. । सह धर्मं चरत इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयत. । गोमिथुन दत्त्वोपयच्छेत स आर्षं सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयतः । मिथ समय कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः । धनेनोपतोष्योपयच्छेत स आसुरः । सुप्तानां प्रमत्तानां वापहरेत्स पैशाच. । हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षस ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥

कन्यामलङ्कृत्योदकपूर्वां दद्यात् । एष विवाहो ब्राह्मसञ्ज्ञो भवति । तस्यां कन्यायां जातो द्वादशाऽवरान्नुत्पत्स्यमानान् द्वादश परान्पुनाति । उभयतो मातृत. पितृतश्चेत्यर्थ. । एव मुत्तरत्रापि नेयम् । वितते कर्मणीति । वैतानिके कर्मणीत्यर्थः । मिथ'समयकरण नाम त्व मम भार्या भव अह तव पुरुषो भ वामीत्येवरूपो विवाहो गान्धर्वसंज्ञ. । कन्यापित्रे धनदानेन यो विवाह स आसुरसंज्ञ' । सुप्तेभ्य प्रमत्तेभ्योऽसावधाने भ्यः कन्यामपहृत्य यो विवाहः स पिशाचसंज्ञकः । युद्ध कृत्वा कन्यामपहृत्य यो विवाह. स राक्षससञ्ज्ञक' । एवमेतेऽष्टौ विवाहाः । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु पूर्वः पूर्वः प्रशस्तः । उत्तरेषु चत

षु उत्तरोत्तर पापीयान् । तत्र पूर्वो ब्राह्मणस्य । इतरयो प्रतिग्रहाभावात् आर्त्विज्याभावाच्च । गान्धर्वः क्षत्रियस्य पुरा णे दृष्टत्वात् । राक्षसश्च तस्यैव युद्धसयोगात् । आसुरस्तु वै श्यस्य धनसयोगात् । इतरे त्रयोऽनियता. ॥ १ ॥ इति प्रथमे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

अथ खल्वुच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थे । यद्वक्ष्यते तद्विवाहे वेदितव्यमिति। खल्वुक्त' । उच्चावचग्रहण कथम् । एते जनपदधर्मादयो ना नाप्रकारा. क्रियेरन् नैकेन कर्त्रा समुच्चेरन्निति । जनपदधर्मा देशधर्मा. । ग्रामशब्देन नगरमुच्यते । धर्मशब्दादेव द्वितीया निर्देशे सति अन्वये सिद्धे तानितिवचन कुलधर्मा अपि का र्या इत्येवमर्थम् । तान् । तादृशानित्यर्थः । विवाहाधिकारे पुन विवाहग्रहण कृत्स्ने विवाहे यथा स्युरित्येवमर्थम् । इतरथोप यमनकालादुत्तरकाल विहितत्वादुपयमने न स्यु' । उपयमन नाम कन्याया' स्वीकरणम् । प्रतीयादिति । कुर्यादित्यर्थ' ॥ १ ॥

यत्तु समान तद्वक्ष्याम ॥ २ ॥

किमर्थमिदम् । यथा अन्यान्युपदेशादेव सर्वत्र भवन्ति पार्वणादीनि तथेदमपि स्यात् । नियमार्थ तर्हि जनपदादिध र्माणा वक्ष्यमाणधर्माणां च विरोधे सति वक्ष्यमाणमेव धर्म कुर्यात् । जनपदादिधर्ममिति यद्वक्ष्यामस्तत्सर्वत्र समानमेवेत्य र्थ' । वैदेहेषु सद्य एव व्यवायो दृष्टः । गृह्ये तु 'ब्रह्मचारिणौ त्रिरात्रम्' इति ब्रह्मचर्य विहितम् । तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यान्न देशधर्ममिति सिद्धम् ॥ २ ॥

पश्चादग्नेर्दृषदमश्मान प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुद-

कुम्भ समन्वारब्धायां हुत्वा तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥ ३ ॥

अग्निप्रतिष्ठापनोत्तरकाल पश्चादग्नेर्दृषदमश्मान प्रतिष्ठाप्य उत्तरपूर्वदेशे उदकुम्भ प्रतिष्ठापयेत् । तत आज्यस्य बर्हिषि सादनान्त कृत्वा समन्वारब्धायां वध्वा इ माभ्याधानान्त कृत्वा तत पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्हुत्वा तिष्ठन्प्रत्यङ्मुख प्राङ्मुख्या आसीनाया अङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् गृ[भ्णा]मीत्युक्त्वा पुत्रकामश्चेत् । मंत्रस्तूत्तरयोरपि हस्तग्रहणयोर्भवत्येवायम् । दृपत् प्रसिद्धा । अश्मा तत्पुनक. । तनोभयो प्रतिष्ठापन सिद्धम् । एवं चेद्दोप' । 'अश्मानमारोहयति' [गृ० १ । ७ । ७] इत्यत्र पुत्रकारोहण स्यात् । तर्हि अश्मग्रहण तस्य विशेषण स्यात् । दृपदमश्मानमिति । अश्ममयीमित्यर्थ । मृण्मय्यपि हि लोके दृपद्विद्यते । तर्हि पुत्रकप्रतिष्ठापन न स्यात् । न । स्यादेव मङ्गलार्थत्वात् । दक्षिणतः पत्न्युपविशेदुत्तरतः पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । स्रुवेण होम' साधनान्तराऽनुपदेशात् । एवभूतो व्यक्तहोमेत्यनेनैवावस्थाने सिद्धे 'तिष्ठन्समिधमादध्यात्'[श्रौ०] इत्यत्र तिष्ठन् ग्रहणं कथम् । अन्यत्रासीनस्य कर्माणि स्युरित्येवमर्थम् । ततोऽत्राप्यासीनप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं तिष्ठन् ग्रहणम् । प्रत्यङ्मुख इति प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । 'तस्य नित्याः प्राञ्चश्चेष्टा.'[श्रौ० १ । १ । ८]इत्यनेन प्राङ्मुखत्वे सिद्धे प्राङ्मुख्या आसीनाया इति वचन प्रत्यङ्मुखाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । आसीनाया इत्येतत्कथम् । इत उत्तर वध्वा विहितं कर्म तिष्ठन्त्या स्यादित्येवमर्थम् । 'उत्तानेनोत्तान पाणि गृह्णीयान्नी

चेन चोत्तानम्' इति शाखान्तरे दृष्टम् । पुत्रशब्द॰ पुंसि स्त्रिया च स्मृतौ॰ दृष्टः—'अकृता वा कृता वापि य विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्ड हरेद्धनम् ।' इति ॥ [मनु॰ ९।१३६] दौहित्रेण मातामह॰ पौत्री भवतीत्यर्थः । लोके च दुहितरि पुत्रशब्द मयुञ्जाना दृश्यन्ते एहि पुत्रेति । मन्त्रे च दृश्यते । 'पुमास्ते पुत्रो जायताम्' इति । तस्मात्पुमांस पुत्रा इति विशेषणम् । अथवा । 'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितर त्रायते सुत॰ । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्त॰ स्वयमेव स्वयभुवा ॥' इति । [मनु॰ ९।१३८]एवविध स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुभयोर्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलीरेव स्त्रीकाम॰ ॥ ४ ॥

एवकारोऽङ्गुष्ठनिवृत्त्यर्थ॰ । स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थ॰ ॥४॥

रोमान्ते हस्त साङ्गुष्ठमुभयकाम ॥ ५ ॥

उभयकाम पुत्रदुहितृकाम॰ अङ्गुष्ठाङ्गुलीभि' सह हस्त गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भ च त्रि परिणयञ्जपति । अमोहमस्मि सा त्व सा त्वमस्यमोह द्यौरह पृथिवी त्व सामाहमृक् त्व तावेह विवहावहै । प्रजां प्रजनयावहै सप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतमिति ॥ ६ ॥

अग्निमुदकुम्भ च त्रि॰प्रदक्षिण वधू' स्त्रीः परिणयञ्जपति । अमोहमस्मीति । उदकुम्भग्रहणमन्येषां यज्ञपात्राणां बहिष्करणार्थमित्येके । अन्ये तु विवाहे यदन्यदृष्टं पात्र अ[illegible]स्यैव बहि करणार्थमिति । त्रिर्ग्रहणं परिणयनेन स[illegible] उ-

त जपेन । यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात् । अथ जपेन तर्हि सत्कृत्परिणीति । पूर्वेणेति ब्रूम' । कुतः । परिणीय परिणीयेति तस्य बहुत्व दर्शितम् । जपश्च परिणयाङ्गमिति कृत्वा यावत्परिणयनमावर्तते ॥ ६ ॥

परिणीय परिणीयाश्मानमारोहयति।इममश्मानमारोहाश्मेव त्व स्थिरा भव । सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यत इति ॥ ७ ॥

वीप्सावचन सर्वपरिणयनेष्वश्मानमारोहण कारयितव्य मित्येतदर्थम् । अथास्य कर्मणः क कर्ता । आचार्य । कुत । वक्ष्यति । 'शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य' [गृ० १ ७ २०] इति । स्वयकर्तृत्वे सति अवसेचन कर्तु न शक्यते । तदसत् । आचार्येण ह्यय विसृष्टो विवाह करोति । उदकुम्भग्रहण तु तत्रस्थमुदकुम्भ लक्षयति ॥ ७ ॥

वध्वञ्जलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लाजानावपति ॥ ८ ॥

ततो वध्वञ्जलौ उपस्तीर्य वध्वा भ्रात्रादिर्द्विर्लाजानावपति। वरो जामदग्न्यश्चेत्त्रिः । ततः शेष प्रत्यभिघार्य अवदान च प्रत्यभिघारयति । एवमवदायावदाय त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । भ्रातृस्थान' पितृव्यपुत्रो मातुलपुत्रश्च ॥ ८ ॥

त्रिर्जामदग्न्यानाम् ॥ ९ ॥

पञ्चावत्तिनामित्यर्थ ॥ ९ ॥

प्रत्यभिघार्य हवि ॥ १० ॥

हविःशब्दः शेषे वर्तते । यथा नात्र हवीषीति ॥ १० ॥

अवत्तं च ॥ ११ ॥

अवदानमित्यर्थः । उपस्तरणाभिघारणे कः करोति । भ्राता । कुतः । समानकर्तृत्वनिर्देशात् । तदयुक्तम् । यदि ह्यत्र भ्राताऽभिप्रेतः स्यात् वध्वञ्जलौ भ्रातोपस्तीर्येत्येवावक्ष्यत् । तस्माद्वर एव करोति । यत्तूक्तं समानकर्तृत्वनिर्देशादिति तत्र ब्रूमः । असमानकर्तृकत्वेऽपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते । यथा 'आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात्' इति होमे ब्रह्मा कर्ता । दाने यजमानः इत्यादिषु पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि ॥ ११ ॥

एषोऽवदानधर्मः ॥ १२ ॥

यत्र यत्रावदानमस्ति तत्र तत्रैष धर्मो भवतीत्यर्थः । मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यतीत्यादौ ॥ १२ ॥

अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा । वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा । पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुयात् ॥ १३ ॥

को जुहोति । वधूः । कुतः । अविच्छिन्दत्यञ्जलिमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । कस्यैते मन्त्राः । वध्वाः । कुतः सा हि जुहोति । मन्त्रलिङ्गात् । कन्या अग्निमयक्षतेति । तदसत् । नहि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारोऽस्ति । ननु कथं पत्नीवाचने । तत्र वचनमस्ति । अत्र तु सन्दिग्धम् । तस्माद्वरस्य मन्त्राः । मन्त्रलिङ्गाच्च ।

स इमां देव इति हि परोक्षनिर्देशः। यदि हि वध्वाः स्यु' स इमां देव इति न स्यात् । यत्तूक्तं साहि जुहोतीति । तत्र ब्रूमः अन्यस्याऽपि मन्त्रो दृश्यते । अध्वर्युर्जुहोति होता वषट्करोति । यत्तूक्तं मन्त्रलिङ्गादिति । तत्र ब्रूम. । न ह्यत्रेय कन्याऽभिधीयते। अन्या एव तु कन्या. । यदीयमभिधीयते बहुवचनं नोपपद्यते । तथाभूतश्च प्रत्ययः । तस्माद्वरस्येति सिद्धम् ॥१३।

अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्म तूष्णी चतुर्थम् ॥१४॥

अप्राप्तनिषेध किमर्थं । चतुर्थहोम कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येवमर्थमित्येके । अन्ये तु त्रीणि परिणयनान्यानन्तर्येणोक्तानि। तत्र त्रयो होमाः । तत्र कथं पूर्वं पूर्वं परिणयन कृत्वा पश्चात् होम' स्यादिति ज्ञापयितुमिति । शूर्पपुट कोण. । तूष्णीवचन प्रजापतिज्ञापनार्थम् । चतुर्थग्रहण कथम् । एतस्य द्रव्यस्य स्विष्टकृत न स्यात् स एव च कर्ता यथा स्यादिति । तेन वधूर्जुहोति ॥ १४ ॥

ओप्योप्य हैके लाजान्परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न सन्निपततः ॥ १५ ॥

अभिमतार्थज्ञापनार्थो हशब्द । एके लाजानोप्योप्य पश्चात्परिणयन्ति । किमिति । तथा सत्युत्तमे आहुती न सन्निपतत इति कृत्वा । पूर्वस्मिस्तु पक्षे उत्तमे आहुती सन्निपततः। कोऽयं सन्निपातो नाम यदि पूर्वाहुतिशिरसि प्रक्षेप. । न तर्हि क्वचिदप्यसाविष्यते किं पुनः पूर्वस्मिन्पक्षे । अथानन्तर्यम् । न । तर्ह्यसौ दोष. । पार्वणादौ दृष्टत्वात् । तस्मादयमर्थः । यथोत्तमे आहुती न सन्निपततस्तथा कर्तव्यम् । उत्तमयोराहुत्योर्मध्ये परिणयनं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं वा न स्यात् । अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्ममिति । अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये

परिणयन निवर्तयेत्। अथवा पूर्वस्मिन्पक्षे उत्तमे सन्निपततः। अत्र तु न सन्निपतत इति वदन् अपरिणीयवचन चतुर्थपरिणयनार्थमित्यस्मिन्नपि पक्षे पूर्व परिणयन कृत्वा पश्चात् होमः न चानन्तर्येण होम इति ज्ञापयति। यदि त्वानन्तर्येण होमः स्यात्सर्वासामेव सन्निपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वस्मिन्पक्षे सन्निपात इति नोपपद्यते ॥ १५ ॥

अथास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥१६॥

अथशब्द इदानी स्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थं। अस्या इति वरस्य निवृत्त्यर्थं। यदीत्यनित्ये। देशधर्मादिना यदि कृते भवतः १६ के कृते भवत इत्याह—

ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्बद्धे भवतः। प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशादिति ॥ १७ ॥

प्र त्वा मुञ्चामीति दक्षिणां शिखा विमुञ्चति ॥ १७ ॥

उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥

प्रेतो मुञ्चामीत्युत्तरा शिखां विमुञ्चति। वरस्य तु शिखे तूष्णी विमुञ्चति ॥ १८ ॥

अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीष एकपद्यूर्जे द्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पञ्चपद्यृतुभ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव। पुत्रान्विन्दावहै बहूंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥१९॥

अथशब्दः पूर्वेण तुल्यः। एनां वधूम्। अपराजिता प्रागुदीची। तत्र सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयति वधू सप्तभिर्मन्त्रैः। वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वाद्भावादेश्च योग्यत्वात्सन्निहितत्वाच्च प्रत्येक सब

च्यते । यत्रा रहस्ये उच्छिखामीति शब्द 'प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वोच्छिखामि' इत्यन्त्ये वाक्ये पठितोऽपि पूर्व त्रापि सव यते तद्वदत्रापि । ऐतरेयिभिरप्युक्त 'भवादि स र्वत्र समान' इति । तेन इप एकपदी भव । सा मामनुव्रता भवेति सर्वत्र सबन्धनीयम् ॥ १९ ॥

उभयो सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिञ्च्य ॥ २० ॥

सप्तमे पदे अभ्युत्क्रामिते तत्रस्थ एवोभयो• शिरसी सन्निधाय केनचिदुदकुम्भमानाय्य तत्रस्थेनोदकेन शिरसी अवसिञ्चति । अथाज्येन स्विष्टकृत जुहोति ॥ २० ॥

ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एतां रात्रिं वसेत् ॥ २१ ॥

ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसति• स्यात्तदा एवगुणयुक्ताया• ब्राह्मण्या गृहेऽनन्तरां रात्रिं वसेत् । वसति कुर्यादित्यर्थ• । स्वग्रामे विवाहश्चेन्नाय विधि• ॥ २१ ॥

ध्रुवमरुन्धती सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाच विसृजेत जीवपत्नी प्रजां विन्देयेति ॥ २२ ॥ ॥७॥

समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन्दृष्ट्वा वाच विसृजेत 'जीवपत्नी' इति मन्त्रेण । इदानी वाग्विसर्जनविधानाद्धोमादारभ्य एतावन्त काल वाचो नियम इति गम्यते । कस्याय वाग्विसर्ग• । वध्वा• । कुत• । मन्त्रलिङ्गात् । तथा हि । जीवः पतिर्यस्या• सा जीवपत्नी । जीव इति कर्तरि पचाद्यच् । 'पत्युर्नो यज्ञस योगे' 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप्प्रत्ययो नश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥ इति प्रथमे सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

प्रयाण उपपद्यमाने पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत् ॥ १ ॥

विवाहहोमानन्तर स्वगृह गन्तव्यम् । तत्र यदि ग्रामान्तर गृह स्यात् । तथा सति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते । तथा सत्युपपद्यमाने याने यानमारोहयेद्वधू मन्त्रेण । तेन प्रयाणे यानस्याऽनियम । यानादन्येन शिविकादिना प्रयाणे च न भवति मन्त्र.। स्वग्रामविवाहपक्षे स्वगृहगमने नाय विधिः ॥ १ ॥

अश्मन्वतीरीयते सरभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेत् ॥ २ ॥

यद्यन्तरा नाव्या नदी स्यात्तदाऽनेनार्धर्चेन नावमारोहयेत्। वधूमिति शेषः ॥ २ ॥

उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥ ३ ॥

उत्तरेणार्धर्चेन। अत्राजहामेत्यर्धर्चेन वधूमुदकादुत्तारयेत् ३

जीव रुदन्तीति रुदत्याम् ॥ ४ ॥

नीयमाना वधू. यदि रोदिति बन्धुवियोगात्तदा एतां जपेत्। अय विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ ४ ॥

विवाहाग्निमग्रतोऽजस्र नयन्ति ॥ ५ ॥

विवाहाग्निग्रहणमग्निविशेषनियमाभावशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। अजस्रग्रहण ध्रियमाणस्य नयनार्थम् । तेनान्यत्र प्रयाणे समारोपण कृत्वा नयन गम्यते। अय च विधि स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ ५ ॥

कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माविदन्परिपन्थिन इति जपेत ॥ ६ ॥

कल्याणेषु विवाहादिशोभनेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु एताञ्ज पेत् ॥ ६ ॥

वासे वासे समुङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत ॥ ७ ॥

वसतौ वसतौ ईक्षका' सन्ति चेत्तानेतया ईक्षेत । वासादन्य त्रेक्षणे मन्त्रः । वीप्सावचन प्रतिवसतौ मन्त्रमास्यर्थम् ॥ ७ ॥

इह प्रिय प्रजया ते समृध्यतामिति गृह प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥

अनया वधू गृह प्रवेशयेत् । इदमादयो विधयः स्वग्रामे ऽपि विवाहे भवन्ति ॥ ८ ॥

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुह च र्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम्। आ न प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभि प्रत्यृच हुत्वा समञ्जन्तु विश्वेदेवा इति दध्न प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये ॥ ९ ॥

अग्निप्रणयनान्त कृत्वाऽग्निमुपसमादधाति । समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वलयतीत्यर्थ' । तत' पश्चादस्याऽऽनडुह चर्मास्तृणाति। प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम ऊर्ध्वलोम । ततोऽन्वाधानाद्याज्यस्य बर्हिषि सादनान्त कृत्वा तस्मिन् चर्मण्युपविष्टायां समन्वारब्धायां वध्वां इध्माधानाद्याज्यभागान्त कृत्वा आ नः प्रजामिति च तसृभिः प्रत्यृच हुत्वा ततः समञ्जन्त्वित्यृचा दध्न एकदेश स्वय प्राश्य वध्वे प्राशनार्थ शिष्ट दधि प्रयच्छेत् । सा तु तूष्णी प्राश्नाति । सकृत्प्रयुक्तस्य मन्त्रस्य उभयप्राशनार्थत्वादुभयार्थ

त्वम् । नाविति द्विवचनात् । आज्यशेषेण वा उभयोर्हृदये अनक्ति तेनैव मन्त्रेण । हृदये अत ऊर्ध्वमिति विवृत्या पाठ' कार्य' । मन्त्रवृत्वात् । तत स्विष्टकृतादि समापयेत् । विवाहाग्निग्रहणमन्यनिवृत्त्यर्थम् । कथ पुनरन्याग्निप्राप्तिशङ्का । 'गृह्याणि वक्ष्याम' [गृ० १।१।१] इति प्रतिज्ञातम् । उच्यते । दायविभागकाले अग्नि' परिगृह्यते चेदत्राप्यन्योऽग्नि' प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । अपि चात्र विवाहाग्निग्रहणान्न विवाहहोममात्रेणाग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिः किर्तार्हि गृहप्रवेशनीयहोमे कृते । एवमुभाभ्यां होमाभ्यां गृह्यत्वसिद्धि' नैकेनेति ज्ञायते । तेन गृहप्रवेशनीयहोमादर्वाग्दर्शपूर्णमासप्राप्तौ पार्वणस्थालीपाको न कार्य । परिचरणहोमस्तु कार्य एव । 'पाणिग्रहणादि' [गृ० १।९।१] इति वचनात् । वैश्वदेव च कार्यमेव । तस्याग्निविशेषविध्यभावात् । तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम् । उपसमाधायेति आस्तरणकालोपदेशार्थम् । अथवा समानकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थम् । तेन यत्रोपसमाधानग्रहण नास्ति तत्रा ऽन्यो वोपसमाधान कुर्यात् । तस्मिन्निति वचन चर्मास्तरणान न्तर तत्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । प्रत्यृचग्रहण कथम् । ऋगन्ते होम' स्यात् न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम् । स्वाहाकार पठ ञ्जुहुयादित्यर्थ । तेन यत्र प्रत्यृचग्रहण नास्ति तत्र स्वाहाकार कृत्वा पश्चाद्धोम । आज्यशेषेण वेति सिद्धवदुपदेशादन्नादेशे आज्येन होम इति गम्यते ॥ ९ ॥

अक्षारालवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलङ्कुर्वाणावधःशायिनौ स्याताम् ॥ १० ॥

विवाहादारभ्य एते नियमा भवन्त्युभयोः । 'हैडिम्बिका राजमाषा माषा मुद्गा मसूरिका' । लङ्काढक्याश्च निष्पावा-

स्तिलाद्या' क्षारसंज्ञिता' ॥' गृहप्रवेशीयहोमात्प्रागपि नियमा नामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः ॥ १० ॥

उत्तरावधिमाह—

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्र द्वादशरात्र ॥ ११ ॥

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्र द्वादशरात्र वा नियतौ स्याताम् ॥ ११ ॥

सवत्सर वैक ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥

संवत्सर वा नियतौ स्यातां एक ऋषिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा । अन्ये त्वाहु' । व्रतान्ते एक ऋषिः सपद्यते । पितृगोत्र विहाय पतिगोत्र भजत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चरितव्रत' सूर्याविदे वधूवस्त्र दद्यात् ॥ १३ ॥

व्रतानन्तर सूर्याविदे कन्या उपयमनकाले उपहितं वस्त्र दद्यात् । सूर्यया दृष्टो मन्त्रः सूर्या यथा वृषाकपिरिति । सा च 'सत्येनोत्तभिता' इति सूक्तम् । कथ तत्पुनरसौ वेत्ति स्वरतो वर्णत इत्यादि ॥ १३ ॥

अन्न ब्राह्मणेभ्य ॥ १४ ॥

दद्यादिति शेष ॥ १४ ॥

अथ स्वस्त्ययन वाचयीत ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

ॐस्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति । ते च ॐस्वस्तीति प्रत्यूचु' ॥ १५ ॥ इति प्रथमेऽष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

पाणिग्रहणादि गृह्य परिचरेत्स्वय पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा ॥ १ ॥

पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यमग्निं परिचरेत्स्वयं पत्न्यादयो वा । पाणिग्रहणादिवचन गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरकाले प्रारम्भा

शङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यद्विधास्यते तत्परिचरणम् । पत्नीकुमार्यौ न होमकर्म कुर्यातामित्येके । कुत. । स्त्रीणां मन्त्राऽनधिकारात् । अन्ये तु सहोमकम् । कुत. । वचनात् । पत्नीसन्नहनवत् । अन्तेवासी शिष्य. ॥ १ ॥

नित्यानुगृहीत स्यात् ॥ २ ॥

अनुशब्द. परिशब्दस्य स्थाने । नित्य परिगृहीत स्यादित्यर्थः । किमुक्त भवति । यदि विवाहाग्निर्नष्ट. स्याच्चतो नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरेदिति । अथवा आत्मन पत्न्या वा समीपे कथ नित्य स्यात् नोभयोरन्यतर. स्थापयितव्य इति । अथवा होष्यद्धर्मस्योपलेपनादेर्निवृत्त्यर्थम् । तदपि हि क्वचग्रहणेन प्राप्नोति परिसमूहनादिवत् ॥ २ ॥

यदि तूपशाम्येत्पत्न्युपवसेदित्येके ॥ ३ ॥

यदि प्रादुष्करणकाल उद्वायेत् तत. अन्यस्माद्धोमकालात्पत्न्युपवसेदित्येके । एकेग्रहणाद्यजमान उपवसेदित्येके । अयाश्चाग्न इत्येकामाहुति जुहुयादित्येके । कुत. । शास्त्रान्तरे दर्शनात् । अन्ये तु पूर्वसूत्रमेव व्याचख्यु° । नित्यशब्द उक्तार्थ. । नित्यमाचमनमिति यथा । अनुशब्द पश्चाद्वचन. । एतदुक्त भवति । यदि वैवाह्यो न गृहीतो दायविभागकाले गृह्यते । गृहीतोऽपि नष्टो वा द्वादशरात्रमतिक्रान्त । तत उक्तया क्रियया पश्चाद्गृहीतो भवतीति । तत्र विवाहाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशनीयाज्याहुतयश्च हृदयाञ्जन च भवति नान्यत् । कन्यासंस्कारत्वात् । होमद्वय चात्र समानतन्त्र स्यात् । लाजहोमोऽत्रापि पत्न्यञ्जलिना कार्य. । तद्धोमे तस्य साधनत्वेन दृष्टत्वात् । लाजावपन तु स्वयमेव करोति न भ्राता । दायविभागकाले गृह्यमाणे प्रयोगविशेषोऽन्वेष्यः ॥ ३ ॥

तस्यामिहोत्रेण ॥ ४ ॥

तस्यग्रहण योगविभागार्थम्। तस्याग्निहोत्रेणैव विधिर्भवति नान्येन। तेन पाकयज्ञतन्त्र न भवति। तर्हि प्राशनादयोऽपि स्युरित्याशङ्कयाह॥ ४॥

प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥ ५॥

प्रादुष्करण नामापराह्णे गार्हपत्य प्रज्वाल्येति। एव प्रातर्व्युष्टायामिति च। प्रदोषान्तो होमकाल. सङ्गवान्तः प्रातरिति। एतावेव भवतो नान्यदित्यर्थः॥ ५॥

हौम्य च मांसवर्ज्जं ॥ ६॥

हौम्य चाग्निहोत्रेण व्याख्यातम्। पयसा नित्यहोम इत्यादि पञ्च द्रव्याण्याम्नातानि मांसवर्ज्जमिति मांसप्रतिषेधाच्छास्त्रान्तरे दृष्टमपि हौम्य भवतीति गम्यते। 'पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुला.। सोमो मांस तथा तैलमापस्तानि दशैव तु॥' द्रवद्रव्याणि स्रुवेण जुहोति। कठिनानि तु पाणिना। येन द्रव्येण साय जुहोति तेनैव प्रात. प्रतिनिधिवर्ज्जम्॥ ६॥

काम तु व्रीहियवतिलैः ॥ ७॥

कामवचन पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहण स्यादित्येवमर्थम्। व्रीह्यादयश्च प्रत्येक साधनानि। न मिश्राणि। तच्च न्यायतोऽवगन्तव्यम्॥ ७॥

अग्नये स्वाहेति साय जुहुयात्सूर्याय स्वाहेति प्रातस्तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ॥ ८॥ ॥ ९॥

तूष्णी द्वितीये आहुती जुहोति। तूष्णीवचन प्रजापतिध्यानार्थम्। उभयत्र साय प्रातश्चेत्यर्थ। अग्नि परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याऽग्निहोत्रवत्तूष्णी सस्कार कृत्वा ततोऽग्नये स्वाहेति जुहोति। ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्त श

न्दरूपं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांशूक्त्वा द्वितीयाहुतिं जुहोति । ततः परिसमूहनपर्युक्षणे । एवं सायम् । प्रातर्होमे तु पूर्वमन्त्रस्थाने सूर्याय स्वाहा इति विशेषः ॥ ८ ॥ इति प्रथमे नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

अथ पार्वणस्थालीपाकः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । पर्वणि भवः पार्वणः । स्थालीपाक इति कर्मनामधेयम् । दर्शपूर्णमासातिदेशात्काले सिद्धे पार्वणवचनं पाणिग्रहणादहरहः क्रियाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । विवाहादनन्तरं या पौर्णमासी तस्यामस्य प्रथमप्रारम्भः । प्रतिपद्यौपासनं हुत्वा ततः परिसमूहनादि प्रारभेत ॥ १ ॥

तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥ २ ॥

तस्यग्रहणं नियमार्थम् । तस्यैवोपवासो यथा स्यात्तदतिदिष्टानां माभूदिति दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामधेयम् । उपवास इत्येकभोजनम् । सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्रं अक्षारलवणमशितव्यमित्यादयश्च नियमा लक्ष्यन्ते तस्य ताभ्यामुपवासो व्याख्यात इत्यर्थः ॥ २ ॥

इध्माबर्हिषोश्च सन्नहनम् ॥ ३ ॥

अनयोश्च बन्धनं ताभ्यां व्याख्यातम् । 'इध्मः' पञ्चदशदारुकः' इति शान्तिकर्मणि साधयिष्यामः ॥ ३ ॥

देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जम् ॥ ४ ॥

देवताश्च ताभ्यां व्याख्याताः । उपांशुयाजादिवर्जम् । ते नाऽग्निरग्नीषोमौ पौर्णमास्याम् अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम् । तदुक्तं शौनकेन—'पौर्णमासीं न समासार्थविवाहादनन्तरम् । ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकं तु कर्मसु ॥ तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरं यदा । तथापि पौर्णमास्यादिस्थालीपाक-

क्रिया स्मृता ॥' अग्नेन्द्रमहेन्द्रयोर्निषेध किमर्थं, सन्नयत एव हि ते विहिते। इन्द्र महेन्द्रं वा सन्नयत इति।न चात्र सान्नाय्य विहितम् । उच्यते । गृह्यकर्माणि तावदाहिताग्नेरपीष्यन्ते अ र्धाधाने औपासनाग्नौ । सर्वाधाने तु कर्मणि पुनः स स्कुर्यात् । सन्नयत इति कर्तृविशेषणम् । दर्शे चासौ सन्नयन् भवति सोमेनेष्टवांश्चेत् । तेनात्राऽपि तस्य प्राप्तुतः । तस्मान्निषे धः। तर्हि इन्द्राग्नी न स्याताम् असन्नयत इति वचनात् । उच्य ते। इन्द्राग्नी अस्याऽपि देवता भवत्येव । अत्र ह्यसावसन्नयन्नि ति कृत्वा । न चात्राभावः कर्तृविशेषणम् ॥ ४ ॥

काम्या इतरा ॥ ५ ॥

उक्ताभ्योऽन्या या उपांशुयाजाद्या देवतास्ताः काम्या भ वन्ति । कामे सति कर्तव्या इत्यर्थ । 'विष्णु बुभूषन्यजेत' इ त्येवमाद्या' काम्या । अथ काम्यानां स्थान इत्येत्र सिद्धे उ पांशुयाजादीनामपि निषेध' कृतः । तद्यात्र काम्यत्वेनाऽपि न क्रियेरन्निति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिद वचनम् । अथात्र किं द्रव्यमुपांशुयाजस्य तावदाज्यम् तस्य विद्यमानत्वाद्दृष्टत्वा च्च । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु चरुः सान्नाय्याभावात् ॥ ५ ॥

तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति पवित्रे अन्तर्धायाऽमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति ॥६॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकाल शूर्पे पवित्रे अन्तर्धाय व्रीहीन्य वान्वा असम्भवे अन्यान्वा सौम्यानेकैकस्यै देवतायै चतुरश्च तुरो मुष्टीन्निर्वपति । 'अमुष्मै त्वा जुष्ट निर्वपामि' इति । अमु ष्मैशब्दस्य स्थाने चतुर्थ्या विभक्त्या देवतां निर्दिशेत् । च तुरश्चतुर इति वीप्सावचन एकैकस्यै देवतायै चतुर्मुष्टिप्राप्त्यर्थ म् । पवित्रे व्याख्याते ॥ ६ ॥

अथैनान्प्रोक्षति यथानिरुप्तममुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ७ ॥

अथशब्दः कथम् । सर्वासामेव देवतानां निरुप्तेषु प्रोक्षणं स्यादित्येवमर्थम् । एतानिति बहुवचनं सश्लिष्टानेव प्रोक्षेन्न विभज्येत्येवमर्थम् । यथानिरुप्तमिति तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि प्रोक्षणानि समन्त्रकेषु निर्वापेषु समन्त्रकाणि अमन्त्रकेष्वमन्त्रकाणि पवित्रे अन्तर्धाय कुर्यादित्येवमर्थम् । निर्वापप्रोक्षणे एकस्मिन्नेव पात्रे भवत । उत्तरत्र विधानात् ॥७॥

अवहतांस्त्रि फलीकृतान्नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

कृष्णाजिने उलूखलं कृत्वा पश्यवहन्यात् । त्रि॰फलीकृतानिति त्रि शुक्लीकृतानित्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञे सकृत्प्रक्षाल्येति सकृद्ग्रहणादत्र त्रि॰ प्रक्षालयेत् । ततो नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

समोप्य वा ॥ ९ ॥

एकत्र वा श्रपयेत् ॥ ९ ॥

यदि नाना श्रपयेद्विभज्य तण्डुलानभिमृशेदिदममुष्मा इदममुष्मा इति ॥ १० ॥

यदि पृथक् श्रपयेत्तथा सति तण्डुलानभिमृशेत् इदममुष्मा इदममुष्मा इति । अमुष्मैशब्दः पूर्ववत् ॥ १० ॥

यद्यु वै समोप्य व्युद्धार जुहुयात् ॥ ११ ॥

यदि समोप्य श्रपयेत् तथा सति चरुं व्युद्धृत्य एवमभिमृश्य ततो जुहुयात् । व्युद्धारमिति व्युद्धृत्येत्यर्थः । व्युद्धरणं नाम पात्रान्तरे पृथक्करणम् । जुहुयादितिवचनं होमकाले व्युद्धरेदित्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

श्रतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासा-

येध्ममभिधार्याऽयन्त इध्म आत्मा जातवेदस्तेने-ध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्धय चास्मान्प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहेति ॥ १२ ॥

उत्तरतोऽग्नेराज्यमुत्पूयाग्ने' पश्चाद्बर्हिरास्तीर्याज्यमासाद्य तत शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्य तत इध्ममभिघार्य अयन्त इति मन्त्रेणाग्नावादध्यात् । बर्हिष्यासाद्य पुनरभिघार्येति केचित्पठन्ति ॥ १२ ॥

तूष्णीमाघारावाघार्याज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥

तूष्णीग्रहण मन्त्रवर्जम् । अन्ये धर्मा॰ शाखान्तरदृष्टाः कथ प्रवर्तरन्निति । उत्तरपश्चिमाया आरभ्य दक्षिणपूर्वा मति अ-विच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् । तथा दक्षिणपश्चिमाया आरभ्य उत्तरपूर्वा प्रत्याघारयेत् । स्रुवेणोभौ जुहुयात् । कुत । यत्राज्य होमे साधनान्तराऽनुपदेशस्तत्र स्रुवेण होम इति साधितम् 'एवभूतोऽव्यक्तहोम' इति सूत्रे व्याख्यातृभिर्यावन्मात्र स्वशाखानुक्तमपेक्षित तावन्मात्र ग्राह्य नतु स्वशाखे उक्तमपि 'आज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा' इति । आज्यभागावित्यनयोर्यागयोः सज्ञा ॥ १३ ॥

उत्तरमाग्नेय दक्षिण सौम्य ॥ १४ ॥

अग्नेरुत्तरपार्श्वे आग्नेयमाज्यभाग जुहुयात् दक्षिणपार्श्वे तु सौम्यम् । स्रुवेणोभौ जुहुयात्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विज्ञायते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभा- ॥ १५ ॥

आज्यभागौ यज्ञस्य चक्षुषी इत्येवं श्रूयेते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः किमित्याह—

तस्मात्पुरुषस्य [हि] प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तर भवत्युत्तर दक्षिणम् ॥ १६ ॥

यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तर भवत्युत्तर दक्षिणम्। तस्माद्दक्षिणसस्थैव शक्या कर्तुं नोदक्सस्थेत्यर्थः । श्रुत्याकर्षोऽन्यत्र कचिदुदक्सस्थाऽपि यथा स्यादिति । तेन बलिहरणे प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिहरण सिद्धम् ॥ १६ ॥

मध्ये हवींषि प्रत्यक्तर वा प्राक्संस्थान्युदक्सस्थानि वोत्तरपुरस्तात्सौविष्टकृतम् ॥ १७ ॥

अग्नेर्मध्यप्रदेशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्तर वा देशे हवींषि वा जुहोति । प्रत्यक्तरमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । तत्रापि देशे प्राक्सस्थानि वा जुहोत्युदक्सस्थानि वा । ननु प्राक्सस्थानीत्यस्मिन्नसत्यप्युदक्सस्थानि वेति वाशब्दप्राप्तया प्राक्सस्थया सह विकल्पे सति पक्षे प्राक्सस्थत्वमपि सिध्यति । किमर्थं प्राक्सस्थवचनम्। उच्यते। देशद्वयस्य संस्थाद्वयस्य चानन्तर्ययोगो मा भूदित्येवमर्थम् । तेन देशद्वये पि सस्थाद्वयस्य यथासङ्ख्यता नास्तीति सिद्धम् । अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे सौविष्टकृत हविर्जुहोति ॥ १७ ॥

मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यति ॥ १८ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वार्धाच्चाङ्गुष्ठपर्वमात्र हविरवद्यतीति देशो नियम्यते ॥ १८ ॥

मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादिति पञ्चावत्तिनाम् ॥१९॥

पञ्चावत्तिनां तु मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादित्येवमवदान भवति । पश्चार्धाच्चेत्येतावतैव सिद्धे मध्यात्पूर्वार्धादिति वचन प्र-

त्वक्सस्थता यथा स्यात् मांसस्थता मा भूदित्येवमर्थम् ॥ १९ ॥

उत्तरार्धात्सौविष्टकृतम् ॥ २० ॥

सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्स्विष्टकृदर्थमवदानं प्रधानादवदानाद्भूयः सकृत्सकृदवखण्डयति । पञ्चावत्ती तु एव सकृत्सकृद्गृहीत्वा पुनरपि पूर्वावदानदेशस्य पुरस्तात्सकृत्सकृदवद्येत् । तथा दृष्टत्वात् । ततो द्विरुपरिष्टादभिघारयति पञ्चावत्ती चतुरवत्ती च ॥ २० ॥

नात्र हवींषि प्रत्यभिघारयति । स्विष्टकृतं द्विरभिघारयति ॥ २१ ॥

स्विष्टकृति हविःशेषं न प्रत्यभिघारयति । अत्रग्रहणमत्रैव नाभिघारयति स प्रधानहविष्वित्येवमर्थम् । हविःशब्दः शेषे वर्तते । यत्प्रवत्ते वर्तेत चतुरवत्तताऽऽहुतेर्न स्यात् । तन्न चेष्यते ॥ २१ ॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे सर्वान्नः कामान्त्समर्धय स्वाहा इति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ २२ ॥

बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥ २३ ॥

यत्पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना बर्हिषि निनयेत् । निषिञ्चेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

एषोऽवभृथः ॥ २४ ॥

यदिदं पूर्णपात्रनिनयनं एषोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति ।

अवभृथवचनमवभृथधर्मप्राप्त्यर्थम् । तेन कालोऽभ्युक्षण च भवति । कालस्तु सर्वप्रायश्चित्तादूर्ध्व प्राक्सस्थाजपात् । अनेनैवाभ्युपायेन सर्वप्रायश्चित्तानि सस्थाजप-व कर्त्रा कार्याणीत्युक्त भवति । निरसनोपवेशने ब्रह्मजप सर्वप्रायश्चित्तानि सस्थाजप इति पञ्च ब्रह्मणो भवन्तीत्युक्त तत्रैव क्रम । पूर्व कर्ता सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति । ततो ब्रह्मा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात्। तत' कर्ता पूर्णपात्र निनयति।ततः कर्ता सस्थाजपेनोपतिष्ठते। ततो ब्रह्मोपतिष्ठते। तत कर्ता परिसमूहनपर्युक्षणे इति । अभ्युक्षण च 'आपो अस्मान्, इदमाप. सुमित्र्या नः' इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ २४ ॥

पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ॥ २५ ॥

एतत्तन्त्र पाकयज्ञानां सर्वेषां भवतीत्यर्थ । पाकयज्ञग्रहण स्थालीपाकसदृशानां हुतानामेव तत्र यथा स्यात् प्रहुतब्रह्मणिहुताना मा भूदित्येवमर्थम् । अङ्गसहतिस्तन्त्रम् । वि'यन्त इत्यर्थ । यद्यपि सर्वमुच्यते तथापि न प्रधानदेवता प्रसजन्ति । देवतागमे नित्यानामपाय इति बाधदर्शनात् ॥ २५ ॥

हविरुच्छिष्ट दक्षिणा ॥ २६ ॥ ॥ १० ॥

उच्छिष्ट हविर्दक्षिणां ददाति ब्रह्मणे यद्यस्ति ब्रह्मा । तदभावे ब्राह्मणेभ्य' । कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥ २६ ॥ इति प्रथमे दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

अथ पशुकल्प ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । अत्र पशोस्तन्त्रमानमुच्यते न पुन' पशुविधीयते कल्पग्रहणात् । एव तर्ह्युपाकरणविधानमनर्थकम् । अष्टकाशूलगवयोः प्रतिषेधात् । प्रोक्षणोपाकरणवर्ज प्रोक्षणादि समान पशुनेति । उच्यते । मधुपर्के ॐकुरुतेति यदा ब्रूयात्तदा अर्थवत् । अत्र ऋत्विजां बार्हस्पत्यः। स्नातकस्यैन्द्राग्नः।ऐन्द्रो रा

ज्ञः । आचार्यादीनामाग्नेय । प्रियस्य मैत्रः । वरस्य प्राजापत्यः । अतिथेराग्नावैश्वानर । इत्येव शास्त्रान्तरे दृश्यते काम्यपशुषु चार्थवत् ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्ने शामित्रस्यायतन कृत्वा पाययित्वा पशुमाप्लाव्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याऽग्निं दूतमिति द्वाभ्या हुत्वा सपलाशयाऽर्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेदमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ॥ २ ॥

आज्यभागान्त कृत्वा उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्यायतन कृत्वा तत पशु पाययित्वा ततः पशुमाप्लाव्य अग्ने' पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्य ततोऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशया स पर्णयाऽर्द्रशाखया अशुष्कशाखया पश्चादिति पृष्ठदेशे उप स्पृशेत्पशु अमुष्मै त्वेति मन्त्रेण । अमुष्मैशब्द पूर्ववत् । अग्निं दूतमित्यस्य प्रतीकस्य बहुगतत्वेऽपि हीनपादग्रहणसामर्थ्या त्सूक्तादेर्ग्रहण तर्हि द्वे सूक्ते प्राप्तुतः । न । यत्र सूक्तद्वयमिच्छति तत्र सूक्ते इति करोति । यद्वा उप प्र यन्त इति सूक्ते इति । तस्मादृचौ भवत इति सिद्धम् ॥ २ ॥

व्रीहियवमतीभिरद्भि पुरस्तात्प्रोक्षति अमुष्मै त्वा जुष्ट प्रोक्षामीति ॥ ३ ॥

व्रीहियवमिश्राभिरद्भिः पशु पुरस्तादग्रतः प्रोक्षति अमुष्मै त्वेति मन्त्रेण ॥ ३ ॥

तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहु शेष निनयेत् ॥४॥

तासा व्रीहियवमतीनामेकदेश पशु पाययित्वा दक्षिण बा हुं अनु शेष निषिञ्चेत् । तासांग्रहण प्रोक्षणप्रतिषेधेऽपि अष्टकाया पायन यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥

आवृतैव पर्यग्नि कृत्वोदञ्च नयन्ति ॥ ५ ॥

आवृतैव पर्यग्नि कृत्वा पशुमुदञ्चं नयन्ति । आवृतैव तूष्णीमेवेत्यर्थः । मन्त्रप्रतिषेधो मन्त्रवर्ज अन्ये धर्माख्तेतायां दृष्टाः । कथं स्युरिति । त्रि पर्यग्निकरणान्यः ॥ ५ ॥

तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति ॥ ६ ॥

तस्य पशोः पुरस्तादग्रत उल्मुकं प्रदीप्तं काष्ठं हरन्ति । तस्यग्रहणमग्रतो नयनं यथा स्यात् नापि पूर्वेण नापि प्रथममग्नेरेवमर्थम् । अन्यथा पुरस्ताच्छब्दस्याऽनेकार्थत्वाद्दिकालवाचिनोऽपि ग्रहणं स्यात् ॥ ६ ॥

शामित्र एष भवति ॥ ७ ॥

एषोऽग्निः शामित्रो भवति । तस्मात्प्रागुक्ते शामित्रायतने तस्य प्रतिष्ठापनं भवति ॥ ७ ॥

वपाश्रपणीभ्यां कर्ता पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

वपाश्रपण्यौ काश्मर्यमय्यौ भवतः । तत्रैका विशाखा अपरा सशाखा । ताभ्यां योऽस्य कर्मणः कर्ता अध्वर्युस्थानीयः स्यात्स पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

कर्तारं यजमानः ॥ ९ ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते ॥ ९ ॥

पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादं संज्ञप्य पुरा नाभेस्तृणमन्तर्धाय वपामुत्खिद्य वपामवदाय वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरभिषिच्य शामित्रे प्रताप्याग्रेणैनमग्निं हृत्वा दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा परीत्य जुहुयात् ॥ १० ॥

शामित्रस्य पश्चिमे देशे बहिरुपस्तृणाति कर्ता । तं यत्र

निहृनिष्यन्तो भवन्ति तदध्वर्युर्बर्हिरधस्तादुपास्यति' इति श्रुते' । ततस्तस्मिन्बर्हिषि प्राक्शिरस प्रत्यक्शिरस वोदक्पाद पशु सज्ञपयति शमिता । उदक्पादमित्येव सिद्धे प्राक्शिरस प्रत्यक्शिरस वेति वचनमूर्ध्वशिरसः सज्ञपन मा भूदित्ये वमर्थम् । तत. कर्ता पुरानाभेरर्वाङ्नाभेर्दक्षिणतो नाभेरासीनो वपास्थान ज्ञात्वा तत्र तृणम'तर्धाय तिर्यक् छित्त्वा वपामुत्खि देदुद्धरेत् । वपास्थान तु दक्षिणस्य पार्श्वस्य विविक्तप्रदेश' । यदि प्राक्शिराः सज्ञप्त. तथा सति दक्षिण पार्श्वमुत्तान कृत्वा तृणा'तर्धानादि कुर्यात् । ततो वपामवदायावखण्ड्य । पुन र्वपाग्रहण कृत्स्नावदानार्थम् । तेनान्येष्ववदानेष्वकृत्स्नानि ग्र हणानि भवन्ति । ततो वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरभिषिच्य प्रक्षाल्य शामित्रे प्रताप्य । प्रतापन तु धर्ममात्रम् । श्रपणस्योत्त रत्र विधानात् । ततः शामित्रस्योत्तरतो गत्वाऽग्नेणैनमौपास नमग्निं वपां हुत्वास्य दक्षिणत आसीन' श्रपयित्वा श्रपयिता तां वपामभिघार्य बर्हिषि लक्षशाखासु निधाय उभावप्यग्नी यथागत परीत्य जुहुयादमुष्मै स्वाहेति । वपाश्रपणकाले आ ज्येनावसिच्यावसिच्य श्रपयति । 'तामध्वर्युः स्रुवेणाभिघार यन्नाह' इति श्रुतेः । यद्यपि 'चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ प ञ्चावत्तैव वपा' इति श्रुतेर्वपा पञ्चावत्ता भवति । आज्य हि रण्यशकल वपा हिरण्यशकलमाज्यमिति । हिरण्याभावे तु द्विराज्यं ततो वपा पुनर्द्विराज्यमिति ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेवाग्नौ स्थालीपाक श्रपयन्ति ॥ ११ ॥

एतस्मिन्नेवौपासने एवाग्नौ पश्वङ्गत्वेन पशुदेवतायै स्था लीपाकं श्रपयन्ति । बहुवचन कर्तुरनियमार्थम् । एतस्मिन्नि ति वचनं शामित्रे मा भूदित्येवमर्थम् । इतरथा शामित्रस्य श्रपणार्थत्वात्तस्मिन्नेव स्यात् ॥ ११ ॥

एकादश पशोरवदानानि सर्वाङ्गेभ्योऽवदाय शामित्रे श्रपयित्वा हृदय शूले प्रताप्य स्थालीपाकस्याग्रतो जुहुयात् ॥ १२ ॥

पशोर्ग्रहण यानि त्रेतायामेकादशावदानानि पशोः प्रसिद्धानि तानि यथा स्युरित्येवमर्थम् । हृदय जिह्वा वक्ष इत्येवमादीनि । सर्वाङ्गग्रहणमेकादशभ्योऽन्यान्यपि यान्यङ्गानि दृष्टानि तेषामपि विकल्पेन ग्रहणार्थम् । एवमवदाय तानि शामित्रे श्रपयति । हृदय शूले प्रोत्य प्रतापयति यथा शृत भवति । ततः शृतान्यभिघार्योद्वास्य ततः स्थालीपाकस्यैकदेश पूर्व जुहुयात्ततोऽवदानानि ॥ १२ ॥

अवदानैर्वा सह ॥ १३ ॥

अवदानैर्वा सह स्थालीपाक जुहोति न पृथक् । यदा तु पृथग्जुहोति तदा स्विष्टकृदपि पृथक्कार्य ॥ १३ ॥

एकैकस्यावदानस्य द्विर्द्विरवद्यति ॥ १४ ॥

द्विर्ग्रहण देशानियमार्थम् । एकैकस्यावदानस्य यस्मिन्क स्मिंश्चिद्देशे द्विर्द्विरवद्यति । पञ्चावत्ती तु त्रिस्त्रिरवद्यति । उप स्तरणप्रत्यभिघारणे कृत्वा जुहोति ॥ १४ ॥

आवृतैव हृदयशूलेन चरन्ति ॥ १५ ॥ ११ ॥

स्विष्टकृत्सर्वप्रायश्चित्तान्त कृत्वा तूष्णी हृदयशूलेन चरन्ति । आवृद्ग्रहण मन्त्रवर्जमन्ये धर्मास्त्रेतायां दृष्टाः कथ स्युरित्येवमर्थम् । तेन शुष्कार्द्रयोः सन्धिदेशे शूलस्योद्वासनम् । तस्योपरिष्टादप उपस्पर्शनम् । समिद्ग्रहणमुपस्थान समिदाधानमित्येते कार्यो । ततः पूर्णपात्रनिनयनादि समापयेत्॥१५॥

इति प्रथमे एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत् ॥१॥

चित्ते भवाश्चैत्या । शङ्करः पशुपतिः आर्या ज्येष्ठा इत्येव मादय । यदि कस्मैचिद्देवतायै प्रतिशृणोति । यदि आत्म नोऽभिमेत वस्तु लब्ध ततस्त्वामहमाज्येन स्थालीपाकेन पशु ना वा यक्ष्यामीति । ततो लब्धे वस्तुनि तस्य तेन याग कुर्यात्स चैत्ययज्ञ । तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरे न्नमस्कारान्तेन नामधेयेन। पुनश्चैत्यस्य ग्रहण प्रत्यक्षहरणार्थम्। तेन चैत्यायतने एवोपलेपनादि कुर्यात् ॥ १ ॥

यद्यु वै विदेशस्थ पलाशदूतेन यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेदिमं तस्मै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादय तुभ्यमिति यो दूताय ॥ २ ॥

यदि विदेशस्थ चैत्य यजेत्तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत् । पलाशेन दूत वीवध च कुर्यात् । यत्र वेत्थेत्यृचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत् । तयोरेक पिण्ड नि र्दिश्य दूत वदति । इम तस्मै बलिं हरेति । अपर दूताय प्रय च्छति । अय तुभ्यमिति । एतयर्चेति वचनमन्यत्र पादग्रहणे ऽपि क्वचित्सूक्त भवतीत्येवमर्थम् । तेन 'आत्वाहार्षमन्तरेधि' इति । 'ऋषभं मा समानानाम्' इति च सूक्त सिद्धम् । अन्ये पुनरभ्यासार्थ मन्यन्ते । पिण्डकरणे वीवधाभ्याधाने दूताय प्रदान इति ॥ २ ॥

प्रति भय चेदन्तरा शस्त्रमपि किंचित् ॥ ३ ॥

कर्तुश्चैत्यस्य च मध्ये भयमस्ति चेच्छस्त्रमपि किंचिद्द्या द्दूताय ॥ ३ ॥

नाव्या चेन्नद्यन्तरा प्लवरूपमपि किंचिदनेन तरितव्यमिति ॥ ४ ॥

उभयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात्तदा प्लवरूपमपि किंचिद्द्यादनेनेति मन्त्रेण ॥ ४ ॥

धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहिताया बलिं हरेत् ॥ ५ ॥　॥ १२ ॥

यदि धन्वन्तरिश्चैत्यो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत्पुरोहिताय नम इति। ततो धन्वन्तरये नम इति। धन्वन्तरौ विदेशस्थे त्वयं विशेषः। धन्वन्तरेश्च पुरोहितस्य चैकः पिण्डः। द्वितीयो दूताय ॥ ५ ॥ इति प्रथमे द्वादशी कण्डिका ॥ १२ ॥

उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं च ॥१॥

आम्नातमिति शेषः। गर्भो लभ्यते येन कर्मणा निषिक्तवीर्यममोघं भवति तद्गर्भलम्भनम्। पुमाँल्लब्धो जायते येन तत्पुंसवनम्। पुमांस्तु सन् येन नावलुप्यते तदनवलोभनम्। वर्णविकारो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात्। एतानि कस्यांचिदुपनिषद्याम्नातानि। न केवलमेतानि किं तर्हि गर्भाधानादय आत्मज्ञानपर्यन्ता आम्नाताः। अस्मच्छाखायां सा न विद्यते। अतस्तत्कर्म कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥ १ ॥

तस्या उत्सन्नत्वाद्यदि ता नाधीयात्तत एव कुर्यादित्याह—

यदि नाधीयात्तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्दधनि द्वौ द्वौ [तु] माषौ यवं च दधि प्रसृतेन प्राशयेत् ॥ २ ॥

गर्भाधानमाचार्येणानुक्तमिति कृत्वा न कार्यमित्येके। अन्ये

पुन शौनकाद्युक्तमार्गेण कार्यमित्याहुः। इद तु पुसवनम्। गर्भसहितो मासो गर्भमासः। तिष्येणेति 'नक्षत्रे च लुपि' इत्यधिकरणे तृतीया। तिष्येणेति प्राशनकर्मणा सबध्यते। तस्य प्रधानत्वात्। नोपवासेन गुणत्वात्। तेन् पुनर्वसुना उपोषिताया' पत्न्यास्तिष्येणेद कर्म करोति। तत्र प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्याज्यभागान्त कृत्वा वक्ष्यमाण कर्म कुर्यात्। समानरूप यस्य स सरूपः। सरूपो वत्सो यस्या' सा तथोक्ता। गोग्रहण सरूपवत्साया अभावे असरूपवत्सा गौर्ग्राह्या नासरूपवत्सा त्यजेदित्येवमर्थम्। इति पाठान्तर न सरूपवत्सा त्यजेदित्येवमर्थम्। वीप्सावचन कथम्। प्रतिप्रसृत द्वौ द्वौ माषौ स्यातामिति। यदि वीप्सा न क्रियेत स्थालीस्थदध्न्येव मापयोर्यवस्य च प्रक्षेपः स्यात्। तस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वात्। तस्मादावृत्त्यर्थ वीप्सावचनम्। पुनर्दधिग्रहण दध्नः प्राशनार्थम्। अन्यथा पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वाद्दध्नः प्राशन न स्यात्। प्रसृते दधि प्रक्षिप्य तस्मिन्दधनि माषयवानां प्रक्षेपणार्थ पुर्न दधिग्रहणम्। अण्डरूपेण माषौ दद्यात्। शिश्नरूपेण यवम्। तथा दृष्टत्वात्॥२॥

कि पिबसि कि पिबसीति पृष्ट्वा पुंसवन पुसवनमिति त्रि प्रतिजानीयात् ॥ ३ ॥

कि पिबसीति प्रश्न'। पुसवनमिति प्रश्न'। तत्रेति प्रश्ने त्रिर्ग्रहणमाचार्येण कृतम्। अतस्तस्यैव त्रित्वप्राप्तौ उभयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थमुभयत्र वीप्सावचनम्। तेन प्रश्नोऽपि त्रिर्वाच्य इति सिद्धम्॥ ३ ॥

एव त्रीन्प्रसृतान् ॥ ४ ॥

अनेन विधिना त्रीन्प्रसृतान्प्राशयेत्। एकस्मिन्प्रसृते प्राप्ते त्रयः प्रसृतास्तुल्यधर्माणो विधीयन्ते ॥ ४ ॥

---

१ प्रतिज्ञान प्रत्युत्तरमिति वा स्यात्।

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्त करोति ॥ ५ ॥

कर्मान्तरत्वात्कालान्तरप्राप्तावानन्तर्यार्थोऽथशब्द॰ । इदत्वनवलोभनम् । कुत॰ । 'माह पौत्रमघ नियाम्' [गृ० १ । १३ । ७] इति मन्त्रलिङ्गात् । पुनसवन्धि अशोभन माह नियामित्यर्थ॰ । अस्यै अस्या मण्डलागार कृत्वा तस्य छायायामुपवेश्यास्या दक्षिणस्यां नासिकायां दूर्वा नस्तःकरोति । दक्षिणग्रहणमिन्द्रियाणामनङ्गत्वज्ञापनार्थम् । अजीतेति गुणनाम । अजीर्णेत्यर्थः । सा चौषधी दूर्वेत्युपदिशन्ति । नस्तःकरण नासिकायां रससेचनम् ॥ ५ ॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके । आ ते गर्भो योनिमैतु पुमान्बाण इवेषुधिम् । आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्य॰ । अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदय राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेय स्त्री पौत्रमघ न रोदादिति ॥६॥

प्रजावता दृष्टो मन्त्र॰ प्रजावान् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः यथा सूर्येति । आ ते गर्भ इति सूक्त प्रजावान् । अग्निरैतु प्रथम इति सूक्त जीवपुत्र॰ । आभ्यां सूक्ताभ्यामेके नस्तःकरणमिच्छन्ति । अन्ये तूष्णीम् । हशब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः ॥ ६ ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत । यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ । मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमघं नियामिति ॥ ७ ॥ ॥ १३ ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं हुत्वा हृदयदेशं हृदय समीपमस्या आलभेत स्पृशेत् 'यत्ते' इति मन्त्रेण । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् । इदं कर्म प्रतिगर्भमावर्तते । गर्भसंस्कारत्वात् । प्रथमगर्भे तृतीयमासि यदि गर्भो न विज्ञातस्तदा चतुर्थे कुर्यात् । विज्ञाते गर्भे तिष्ये पुंसवनम् । 'तत्तृतीये मास्यत्र सृष्टे' इति च स्मरणात् । सृष्टिः प्रथमगर्भः । पञ्चमे मास्यङ्गनिष्पत्तिर्भवति । स्वयमेव चास्य कर्ता । माह पौत्रमिति लिङ्गात् । तदभावे देवरः ॥ ७ ॥ इति प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥

सीमन्तो यस्मिन्कर्मणि उन्नीयते तत्सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे मासि कार्यम् । इदं कर्म न प्रतिगर्भमावर्तते । स्त्रीसंस्कारत्वात् । न त्वयं गर्भसंस्कारः । 'एवं त गर्भमाधेहि' इति मन्त्रलिङ्गात् । सत्यम् । तथापि नावर्तते । आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत् । सीमन्तोन्नयनमिति समाख्याबलात् आधारस्य च संस्कृतत्वात् । सकृत्सकृत्संस्कृता यं यं गर्भं प्रसूते स सर्वः संस्कृतो भवेत् । तेनावृत्तिर्न भवतीति सिद्धम् ॥ १ ॥

आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ॥ २ ॥

शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्तदेदं कर्म कार्यम् । पुंसा नक्षत्रेण । पुंनामधेयेन नक्षत्रेणेत्यर्थः । तिष्यो हस्तः श्रवण इत्यादिना । चन्द्रमा युक्तः स्यादिति वचनं प्रकर्षेण युक्ते चन्द्रमसि यथा स्यात् । एतदुक्तं भवति । षष्टिघटिकासु मध्ये मध्यमत्रिंशद्घटिकासु कुर्यादिति ॥ २ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्म-

स्तीर्ये प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायां धाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेषेति तिसृभि प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ॥ ३ ॥

जुहुयादिति शेषः। अथशब्दोऽन्यस्मिन्नपि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः। कस्मिन्। षष्ठाष्टमयोर्मासयोः। शाखान्तरे चाय कालो विहितः। अग्निमुपसमाधायेत्यादि गृहप्रवेशनीये व्याख्यातम्। आज्यभागान्त कृत्वा 'धाता ददातु दाशुषे' इत्यादिभिरष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

अथास्यै युग्मेन शलाटुग्लप्सेन त्र्येण्या च शलल्या त्रिभिश्च कुशपिञ्जूलैरूर्ध्वं सीमन्त व्यूहति भूर्भुव· स्वरोमिति त्रि ॥ ४ ॥

अस्यै अस्या। युग्मेन समेन। केन शलाटुग्लप्सेन तरुणफलसघातेन। शलाटुरित्यपकानां फलानां समाख्या। ग्लप्स इति स्तबक उच्यते। औदुम्बरस्तबकेन। शाखान्तरे दृष्टत्वात्। तदभावेऽन्येन। त्रीण्येतानि यस्या' सेय त्र्येणी शलली। एत' शुक्र इत्यर्थः। 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति ङीप् तकारस्य नत्व च। ततो 'रषाभ्यां नो ण.' इति णत्वम्। कुशपिञ्जूलै. कुशतरुणै'। एतैरेकीकृतैर्ललाटकेशयोः सन्धिमारभ्य ऊर्ध्वं सीमन्त व्यूहति मन्त्रेण। आमूर्धप्रदेशात्केशान्पृथक्करोतीत्यर्थ'। एव त्रिर्व्यूहति। मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥

चतुर्वा ॥ ५ ॥

चतुर्वा व्यूहति मन्त्रेण ॥ ५ ॥

वीणागाथिनौ सशास्ति सोम राजान सगायेतामिति ॥ ६ ॥

वीणा च गाथा च वीणागाथे ते ययो' स्त' तौ तथोक्तौ। ता सशास्ति सप्रेष्यति सोम राजान सगायेतामिति ॥ ६ ॥

तौ च एता गाथां गायत इत्याह—

सोमो नो राजाऽवतु मानुषी प्रजा निविष्टचक्राऽसाविति यां नदीमुपवसिता भवन्ति ॥ ७ ॥

असावित्यस्य स्थाने यस्या नद्या समीपे वसन्ति तस्या नाम आमन्त्रणविभक्त्या ब्रूयाताम् निविष्टचक्रा गङ्गे इति॥७॥

ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्तत्कुर्यु' ॥ ८ ॥

एवगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यद्ब्रूयु' तत्तत्कार्यम्। प्रैष दत्वा स्विष्टकृदादि समापयेत् ॥ ८ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥ ॥ १४ ॥

वृषभो गौरासेचनसमर्थ' त दक्षिणा दद्यात्। अत्र तु स्वयमेव कर्ता। कुतः। 'अस्यै मे पुनकामायै' इति लिङ्गात्। कस्मै तर्हि दक्षिणा ब्रह्मणे यद्यस्ति। तदभावे सन्निहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्य, कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥ ९ ॥ इति प्रथमे चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥

कुमार जात पुराऽन्यैरालम्भात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाष हिरण्येन प्राशयेत्। प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेद सवित्रा प्रसूत मघोनाम्। आयुष्मान्गुप्तो देवताभि, शत जीव शरदो लोके अस्मिन्निति ॥ १ ॥

इद जातकर्म। कुमारग्रहण कुमारीनिवृत्त्यर्थम्। ननु कु- मार्या अपि भवत्येव जातकर्म। कुत'। वक्ष्यति 'आवृतैव कु मार्या' [सू० १ । १८ । १२] इत्युच्यते। प्रासादागतस्य विहित कर्मावृता भवति न जातकर्म। अनन्तरत्वात्। एवमेके। अन्ये पुनरावृतैव कुमार्या इत्येतदुभयार्थमिति वन्दन्ति। तेन कुमार्या अपि जातकर्म भवति। मनुनाप्युक्तम् 'अमन्त्रिका तु कार्येय स्त्रीणामावृदशेषतः' इति। [अ० २। ६६]। तर्हि कु- मारग्रहण किमर्थम्। अधिकारार्थम्। अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुप- नयेदित्युपनयन कुमारस्यैव यथा स्यान्न कुमार्या इति। ननु ब्राह्मणमिति पुलिङ्गनिर्देशादेव न भविष्यति। न जातिनि- र्देशे लिङ्गमविवक्षितम्। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्म ण्यपि न हन्यते। एवमत्रापि स्त्रिया प्रसज्येत। तन्निवृत्त्यर्थ कु मारग्रहणमिति। जातग्रहणमप्यधिकारार्थम्। 'गोदान षोडशे वर्षे' इति जन्मत. प्रभृति षोडशो यथा स्यात् उपनयनप्रभृति माभूदिति। पुरा। पूर्वमित्यर्थः। अन्यग्रहणमनधिकृतालम्भ- नात्प्राक्कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थम्। सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाश- यति। ते हिरण्यसंसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत्। मातुरुपस्थ आसीन 'प्रते ददामि' इति मन्त्रेण ॥ १ ॥

कर्णयोरुप निधाय मेधाजनन जपति। मेधां ते देव सविता मेधां देवी सरस्वती। मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति ॥ २ ॥

अस्य कर्णयो' हिरण्य निधाय मेधाजनन जपति। मेधां त इति। उपग्रहण तस्य मुखसमीपे आत्मनो मुख निधाय जपा- र्थम्। मेधाजननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या सकृन्मन्त्रः। पर्यायेणो- पनिधानमित्येके। अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

अंसावभिमृशति । अश्मा भव परशुर्भव हिरण्य मस्तृत भव । वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरद शतमिति । इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निति च ॥ ३ ॥

स्तनवाह्वोर्मध्यप्रदेशोंऽस । अत्र बहुधा विप्रतिपत्ति । तत्रैके सकृन्मन्त्र पर्यायेणांसाभिमर्शनमिच्छन्ति द्वार्याभिमर्शनवत् । ननु युक्तस्तत्र सकृन्मन्त्र । द्विवचनयुक्तत्वान्मन्त्रस्य । इह त्वेक वचनयुक्त । अत आवृत्त्या भवितव्यम् । नैतदेवम् । नात्रांसा वुच्येते । किं तर्हि कुमारः स चैकः । तस्मादावृत्तिरिति । अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति । 'अश्मा भव' इत्यनेन दक्षिणमसमभिमृशे त् । 'इन्द्र श्रेष्ठानि' 'अस्मे प्रयन्धि' इत्याभ्या सव्यमिति । कथ पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञात । मध्ये इतिकरणात् । नहि कचि न्मन्त्रम ये इतिकरण पठन्ति । अपरे त्वाहु , सकृदेव त्रयो मन्त्रा वक्तव्या' । न च मन्त्रविभाग, । न च पृथगभिमर्श' । द्वार्याभिमर्शने त्वशक्यत्वात्पृथगभिमर्शः । इह तु शक्यते युगपदसौ स्प्रष्टुम् । यत्पुनरुक्तमितिकरणादिति । तत्र ब्रूम । अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकार पठ्यते । यथा आसीद सदन स्वमासीद सदन स्वमिति माहिसीर्देवमेरित इति । अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेत । यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतः तस्यापि कुर्वतो न दोषः । सर्वेषा गमकवत्त्वादिति भाष्यकार' । अत्रैके मन्त्रविभाग, श्रेया नित्याहुः । मध्ये इतिकारात् । नन्वन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तम् । तत्रापि विभाग एव । किमुत्पतसीति बर्हिषि निधाय माहिसीरि त्यभिमन्त्रयेत् । कुत एतत् आत तर्ययोगात् । ननु इडायां दृश्यते हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूत इति । अनर्थज्ञो भवान् । इति कारो मन्त्रस्य मध्ये वृथा न पठ्यत इति वयं ब्रूमः । इडायां तु

मन्त्रैकदेशे इतिकार । युष्मत्पक्षे त्वभिमन्त्रणे इतिकारो द्वयै वेति । तदसत् । भगवता भाष्यकारेण य पक्षः परिगृहीतः स एव सम्यक् । अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकारदर्शनात् । न मो यत्र निषीदसीति । अश्रु माहिसीरश्रु माहिसीरिति चेति । तेन त्रीन्मन्त्रान्सकृदुक्त्वा युगपद्वेवोभावसौ स्पृशेदिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

नाम चास्मै दद्यु ॥ ४ ॥

कुर्युरित्यर्थः । नामकरणस्याचार्येण कालान्तरानुक्तेः जातकर्मानन्तर कार्यमित्येके । अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ग्राह्य इत्याहु. । उक्त च मनुना [अ० २।३०] । 'नामधेय दशम्यां तु द्वादश्या वापि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गणान्विते' इति ॥ ४ ॥

कीदृग्लक्षण तन्नामेत्याह—

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्त द्व्यक्षरम् ॥ ५ ॥

प्रथमद्वितीयवर्णानामूष्माणश्च इकारवर्जमघोषवन्त' शिष्ट घोषवन्त । तदादौ यस्य तत्तथोक्तम् । अन्तर्मध्येऽन्तस्था यस्य तत्तथोक्तम् । यकारादयश्चतस्रोऽन्तस्था । अभिनिष्ठानो विसर्जनीय' । सोऽन्ते यस्य तत्तथोक्तम् । अक्षर स्वर । अकारादयो द्वादश स्वरा शिष्ट व्यञ्जनम् । द्वे अक्षरे यस्य त द्व्यक्षर । व्यञ्जनमपरिमितम् ॥ ५ ॥

चतुरक्षर वा ॥ ६ ॥

चतुरक्षर वा उक्तलक्षण नाम कुर्यु' । भद्र' देवः भवः भवनाथ नागदेवः रुद्रदत्तः देवदत्तः इत्येवलक्षणानि नामानि भवन्ति ॥ ६ ॥

द्व्यक्षर चतुरक्षर वेति यदुक्त तत्काम्यमपीत्याह—

द्व्यक्षर प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षर ब्रह्मवर्चसकाम· ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठाब्रह्मवर्चसे च कुमारस्य । तत्संस्कारत्वात् न कर्तु· ॥ ७ ॥ अथवा ।

युग्मानि त्वेव पुसाम् ॥ ८ ॥

युग्मानि युग्माक्षराणि पुसां नामधेयानि भवन्ति । एव कारोऽवधारणार्थे । कथ युग्ममेवाद्रियेत न पूर्वाणि लक्षणानीति । तेन शिवदत्त नागदत्त देवस्वामी वसुशर्मा रुद्र जनार्दन· वेदघोष पुरन्दर· विष्णुशर्मा इत्यादि सिद्धम् ॥ ८ ॥

अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥

अयुजान्ययुग्माक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति । सुभद्रा सावित्री सत्यदा वसुदा इत्यादि ॥ ९ ॥

सांव्यवहारिक नाम कृत्वा अभिवादनीय च कार्यमित्याह—

अभिवादनीय च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥

येन नाम्ना उपनीत· अभिवादयते तच समीक्षेत । कुर्यादित्यर्थः । तच मातापितरावेव विद्यातामोपनयनात् । उपनीतस्य त्वाचक्षते । अनेन नाम्नाऽभिवादयस्वेति ॥ १० ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिर परिगृह्य जपति । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरद· शतमिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

प्रवासादागत्य गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निरित्यादिसूत्रोक्तमार्गेण विधि कृत्वा पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा मूर्धनि त्रिरवघ्राय ततो जपति । अङ्गादङ्गादिति ॥ ११ ॥

आवृतैव कुमार्यै ॥ १२ ॥ ॥ १५ ॥

कुमार्यास्तु अमन्त्रकं कुर्यादिति । अनन्तरस्य चायं शेष इत्येके । अनन्तरस्य जातकर्मणश्चेत्यपरे ॥ १२ ॥ इति प्रथमे पञ्चदशी कण्डिका ॥ १५ ॥

षष्ठे मास्यन्नप्राशनं ॥ १ ॥

जन्मप्रभृति षष्ठे मासे न गर्भप्रभृति । जाताधिकारात् । तत्रान्नप्राशनं नाम कर्म कार्यम् ॥ १ ॥

आजमन्नाद्यकामः ॥ २ ॥

अजस्येदमाजम् । तैत्तिरसाहचर्यान्मांसस्यात्र ग्रहणं न-क्षीरदधिघृतानाम् ॥ २ ॥

तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥

तित्तिरेरिदं तैत्तिरं । आजतैत्तिरयोर्व्यञ्जकत्वेनोपदेशो ना न्नत्वेन तथा लोके प्रसिद्धत्वात् । तेनान्नमपि सिद्धम् ॥ ३ ॥

घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

घृतसंस्कृत ओदनो घृतौदनः । कुतः ओदनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽभिप्रेतः स्याद्घृतं तेजस्काम इत्येवावक्ष्यत् । ततश्च पूर्ववद्व्यञ्जकत्वेनान्नमपि सिध्यत्येव । सृते नेदीयसि घृ-तसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति नतु घृते श्रपणम् विक्लेदानुप-पत्तेः ॥ ४ ॥

दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् । अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इति ॥ ५ ॥

अकामसंयोगेन दध्यादिमिश्रमन्नं प्राशयेत् । अन्नपतेऽन्नस्य न इति मन्त्रेण । अयं मन्त्रः सर्वप्राशनेष्वपि भवति । कुतः । प्राश-

नसहितत्वान्मन्त्रस्य । प्राशयेदित्यस्य च सर्वशेषत्वात् । आज प्राशयेदित्यादि ॥ ५ ॥

आवृतैव कुमार्यै ॥ ६ ॥ ॥ १६ ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकमन्नप्राशनं कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ इति प्रथमे षोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥

तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ॥ १ ॥

कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्यम् । जन्मप्रभृति तृतीये वर्षे वा कार्यमिति व्यवस्थितविकल्पः । केषाचिदुपनयनेन सह स्मर्यत इति ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानां पृथक्पूर्णशरावाणि निदधाति ॥ २ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकाले उत्तरतोऽग्नेः व्रीहियवमाषतिलाना पूर्णशरावाणि निदधाति स्थापयति । पृथग्ग्रहणं द्रव्यभेदार्थम् । पृथक् पूरयित्वा निदध्यादिति । अन्यथा समासोपदेशान्मिश्रितानां पूरणं स्यात् । यथा सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषमित्यमिश्रितानां प्राशनम् । अथवा सत्यपि समासोपदेशे यथाकामं व्रीहियवतिलैरित्यत्रैकं द्रव्यं भवति। एकेन कृतार्थत्वात् । एवमिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणम् ॥ २ ॥

कथं पृथग्भूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीयेरन्निति—

पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनडुहं गोमयं नवे शरावे शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

अग्नेः पश्चात्कारयिष्यमाणः कुमारः । तत्प्रयुक्तं हि चौल-

म् । एवं च कृत्वा संस्कारकर्मसु व्यवायपरिहारेषु कार्येषु कुमारोऽन्तरतम इति दर्शितं भवति । मातुरुपस्थे उत्सङ्गे आस्ते । आनडुहं गोमयं नवे शरावे उपनिहितं भवति । शमीपर्णानि चान्यस्मिन्नवे शरावे उपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादाय ॥ ४ ॥

मातुर्दक्षिणतः पिता एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादायास्ते । मातुः सकाशाद्दक्षिणतो यथा स्यात्तथा अग्रेर्दक्षिणतो माभूदिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मा वैतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

एतानि कुशपिञ्जूलानि ब्रह्मा वा धारयेत् यद्यस्ति ॥५॥

पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा आप. समानीयोष्णेन वा य उदकेनेहीति ॥ ६ ॥

आघारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आहुतीर्हुत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा शीतमुदकमुष्णं चोदकमुभाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा अन्यस्मिन्पात्रे युगपन्निनयति मन्त्रेण । समित्वे कीभावे । न तु दक्षिणाङ्गकारितया भाव्यम् । कथमुभाभ्यां पाणिभ्यामिति । उच्यते । अनियमे प्राप्ते नियमार्थां या सा परिभाषा न तु दक्षिणाङ्गविधायिका ॥ ६ ॥

तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति । अदिति केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चस इति ॥ ७ ॥

तासामपामेकदेशं गृहीत्वा नवनीतं च गृहीत्वा तदभावे दधिद्रप्सान्वा गृहीत्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति क्लेदयति म-

न्त्रेण। मन्त्राद्यत्तिरुक्ता। तासाग्रहण समानीतानां ग्रहणार्थम्। इतरथा समानयनस्य शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थमित्यत्र कृतार्थ त्वात्तासां ग्रहणमेव न स्यात्। गृहीत्वेत्यस्य च नवनीतेन च सबन्धः स्यात्। तस्मिस्तु सति आपो नित्या। नवनीतदधि द्रप्सयोश्च विकल्प सिद्ध्यति ॥ ७ ॥

दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलान्य भ्यात्माग्राणि निदधाति ओषधे त्रायस्वैनमिति ८

दक्षिणग्रहण विस्पष्टार्थम्। तस्मिन्केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलानि कुमारस्याभ्यात्माग्राणि स्थापयति मन्त्रेण। वीप्सा बह्वर्था ॥ ८ ॥

स्वधिते मैनं हिंसीरिति लौहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

अनेन मन्त्रेण लौहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जूलानि निष्पीड यति। तेषु क्षुर स्थापयतीत्यर्थ। लोके क्षुरो लौह एव प्रसि द्धः। अतोऽत्र तस्यावाच्यत्वाल्लोहशब्दस्ताम्रे वर्तते। शास्त्रा न्तरे विहितत्वाच्च। लोके लोहशब्दश्चाय रजतादिष्वपि वर्त ते। अत्र तु ताम्रे। तथा दृष्टत्वात् ॥ ९ ॥

प्रच्छिनत्ति। येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य रा-ज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायु-ष्माञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ १० ॥

ततोऽनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिनत्ति। प्रोऽनर्थक। अनभिप्राय इत्यर्थ। अन्ये क्षिप्रार्थं इत्याहुः ॥ १० ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्राञ्छमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति तानानडुहे गोमये निदधाति ॥ ११ ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्येति वीप्सावचन यो यत्र धर्म उपदिश्यते

ससर्वेषु छेदेषु यथा स्यादिति । प्रागग्रान्कृत्वा शमीपर्णैः सहैकीकृत्य मात्रे प्रयच्छति ददाति । तानसावानडुहे गोमये निदधाति स्थापयति । नात्र प्रागग्रतानियमः ॥ ११ ॥

येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तय इति द्वितीयम् । येन भूयश्च रात्र्या ज्योक् च पश्याति सूर्यम् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तय इति तृतीय ॥ १२ ॥

सख्यावचनं मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम् । मन्त्रमध्येऽपीतिकारो विग्रत इत्युक्तम् । कुशपिञ्जूलनिधानस्याभ्यात्मविधानार्थं भवितुनार्हति । अभ्यासस्य त्रीणि त्रिणि वीप्सयैव सिद्धत्वात् ॥१२॥

सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थं ॥ १३ ॥

सर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थवारं छिनत्ति ॥ १३ ॥

एवमुत्तरतस्त्रिः ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणे केशपक्षे एवमुत्तरेऽपि केशपक्षे कुर्यात्त्रिः । परिसङ्ख्येयम् । उत्तरे केशपक्षे त्रिरेव न चतुर्थमिति ॥ १४ ॥

क्षुरतेजो निमृजेत् । यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान् । शुन्धि शिरो मास्यायु प्रमोषीरिति ॥ १५ ॥

तत क्षुरधारां निमृजेच्छोधयेन्मन्त्रेण । निमार्जनमवमार्जनम् । न्यवेति विनिग्रहार्थीयाविति वचनात् ॥ १५ ॥

नापित शिष्याच्छीतोष्णाभिरद्भिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन्कुशलीकुर्विति ॥ १६ ॥

नापित शिल्पिन शिष्यात्प्रेष्येत्प्रैषेण । कुशलीकरणवचन विपरीतलक्षणया वापने वर्तते। येन विहितोऽय मुण्डयति हि श्रूयते ॥ १६ ॥

यथाकुलधर्म केशवेशान्कारयेत् ॥ १७ ॥

'एकशिखस्त्रिशिख' पञ्चशिखो वा' इति बौधायन' । पूर्व शिखः परशिख इति कुलधर्मा' । तेषु यो यस्य कुलधर्मस्तेन तस्य केशसनिवेशा कारयेत् । तत स्विष्टकृदादि समापयेत् । वेषानित्यपि पाठे स एवार्थः ॥ १७ ॥

आवृतैव कुमार्यै ॥ १८ ॥ ॥ १७ ॥

आवृता अमन्त्रकामित्यर्थ' । कुत. । येनान्यत्र आवृतेत्यु क्त्वा तूष्णीमित्याह । अपरया द्वारा नित्ययाऽवृता सदो द्वार्ये चाभिमृश्य तूष्णी प्रतिप्रसर्पन्तीति। नैतदेवम् । एवकारोऽत्राव धारणार्थ'। आवृत्तन्त्रमेव भवति न मन्त्र इति । तेनावृतेत्यस्य तूष्णीमित्ययमर्थ इति सिद्धम् । एवचेद्दोषः । अमन्त्रक होम प्राप्नोति । इष्टमेव न एतदिति केचिदाहुः। अन्ये होमो न भव तीत्याहु । अमन्त्रकस्य होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात्। ननु तूष्णीं द्वितीये उभयत्रेत्यत्र दृष्ट इति शङ्का न कार्या। तत्रापि प्रजाप तये स्वाहेति मन्त्रोऽस्त्येव ॥ १८ ॥ ॥ इति प्रथमे सप्तद शी कण्डिका ॥ १७ ॥

एतेन गोदान ॥ १ ॥

व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति कृत्स्नोपदेश. ॥ १ ॥

तत्र विशेषमाह—

षोडशे वर्षे ॥ २ ॥

तृतीयस्यापवादः । अत्र मातुरुपस्थोपवेशनं न भवति अ-युक्तत्वात् ॥ २ ॥

केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान्कारयेत् ॥ ३ ॥

केशशब्दे त्विति जातावेकवचनम् । श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देश. । तेन त्रय. श्मश्रुशब्दा. । तत्र 'अदितिः केशान्वपतु' 'वप्ता वपसि केशान्' 'दक्षिणे केशपक्षे' इति त्रिषु ते कार्याः । तत्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणम् । तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति साधित भवति ॥ ३ ॥

श्मश्रूणीहोन्दति ॥ ४ ॥

शिर उन्दनस्यापवादः ॥ ४ ॥

शुन्धि शिरो मुख मास्यायु· प्रमोषीरिति ॥ ५ ॥

क्षुरनिमार्जनेऽय विशेष. ॥ ५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्सस्थानि सप्रेष्यति ॥ ६ ॥

शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन्कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्सस्थानि कुर्विति नापितशासनम् ॥ ६ ॥

आप्लुत्य वाग्यत· स्थित्वाऽह शेषमाचार्यसकाशे वाच विसृजेत । वर ददामीति ॥ ७ ॥

तत आप्लुत्य । स्नात्वेत्यर्थ. । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थित्वेत्युपवेशनप्रतिषेधः । एवमहःशेष स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसमीपे वर ददामीति वाच विसृजेत् ॥ ७ ॥

वरद्रव्यमाह—

गोमिथुन दक्षिणा ॥ ८ ॥

ननु भिक्षुरय कथमस्य गोमिथुनसभवः । उच्यते । यथास्य मावरणादिसभवस्तथैतस्यापि ॥ ८ ॥

सवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥   ॥ १८ ॥

एव गोदानं कृत्वा सवत्सर व्रतमादिशेद्वक्ष्यमाणेन विधि-

ना चरेत् । रात्रौ व्रतादेशनाऽनुपपत्तेरपरेद्युः कार्यम् ॥ ९ ॥
इति प्रथमे अष्टादशी कण्डिका ॥ १८ ॥

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्तते । कुमारीनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमे वा ॥ २ ॥

गर्भप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ॥ २ ॥

एकादशे क्षत्रियम् ॥ ३ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत्॥३॥

द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् ॥४॥

आषोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीत काल ॥ ५ ॥

षोडशवर्षपर्यन्त ब्राह्मणस्योपनयनकालोऽतीतो न भवति५

आद्वाविंशात्क्षत्रियस्य आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ६ ॥

षोडशद्वाविंशचतुर्विंशपर्यन्तेष्वनुपनीताश्चेत्पतितसावित्रीका भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजन पतितसावित्रीक उद्दालकव्रत चरेदिति । अत ऊर्ध्वमितिवचन पूर्वसूत्रेष्वाकारा अभिविधाविति ज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयु॰७

अचीर्णप्रायश्चित्तानिति शेषः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचिल्लोभादज्ञानाद्वोपनीता स्यु॰ तथापि नैवोत्तराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते ॥ ७ ॥

अलकृत कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा सवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मण रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ॥ ८ ॥

कुशलीकृतशिरसम् । वापितशिरसमित्यर्थः । अहत नवम् । अपुराणमनुपभुक्तमित्यर्थ । तेन वाससा सवीतम् । प्रावृतमित्यर्थ । ऐणेयेन वाऽजिनेन चर्मणा प्रावृत ब्राह्मणमानीय होम कुर्यात् । एवमुत्तरत्रापि नेयम् । एतानि चर्माणि वाससा सह विकल्पन्ते । उभयेषां प्रावरणार्थत्वाद्वाशब्दाच ॥ ८ ॥

यदि वासांसि वसीरन्रक्तानि वसीरन्, काषाय ब्राह्मणो माञ्जिष्ठ क्षत्रियो हारिद्र वैश्य ॥ ९ ॥

वासासि वसीरन्नित्येव सूत्रच्छेदः । वासांसि वसीरन् । परिदध्युरित्यर्थः । यदीत्युत्तरेण सवध्यते । तेन नियमेन परिधान सिद्धम् । पक्षे शुक्लान्यपि सिद्ध्यन्ति । यदि रक्तानि वसीरन् । काषाय ब्राह्मणः । माञ्जिष्ठ क्षत्रियः । हारिद्र वैश्य । एवं रक्तानां वसनमनित्यम् । तथा च गोतमः । 'वासासि क्षौमचीरकुतपा सर्वेषा कार्पास वाऽविकृत कापायमप्येके वा र्क्ष ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयो ' इति ॥ ९ ॥

तेषां मेखला ॥ १० ॥

उच्यन्त इति शेष ॥ १० ॥

मौञ्जी ब्राह्मणस्य, धनुर्ज्या क्षत्रियस्य, आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

मौञ्जी नान्यस्य । ब्राह्मणस्य तु मौञ्जी वाऽन्या वा न नियमः । एवमुत्तरयोर्ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तेषां दण्डा ॥ १२ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १२ ॥

पालाशो ब्राह्मणस्य औदुम्बरः क्षत्रियस्य बैल्वो वैश्यस्य, केशसंमितो ब्राह्मणस्य ललाटसमित क्षत्रियस्य प्राणसमितो वैश्यस्य ॥ १३ ॥१९॥

दण्डनियमो मेखलाभिस्तुल्यः ॥ १३ ॥ ॥ इति प्रथमे एकोनविंशतितमा कण्डिका ॥ १९ ॥

सर्वे वा सर्वेषां ॥ १ ॥

सर्वे दण्डाः सर्वेषां भवन्ति पालाशादयः ॥ १ ॥

समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥

आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कृत्वा समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाघारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ताज्याहुतीर्हुत्वा उत्तरतोऽग्ने प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते । ब्रह्मचारी तु तीर्थेन प्रविश्य आचार्यस्य दक्षिणत उपविशेत् । तीर्थं नाम प्रणीतानां पश्चिमो देशः । सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् ॥ २ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

आचार्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखो ब्रह्मचारी अवतिष्ठते ॥३॥

अपामञ्जली पूरयित्वा तत्सवितुर्वृणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य, देवस्य त्वा सवितुः सप्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

अपामुभयोरञ्जली पूरयित्वा स्वस्य पूर्णाञ्जलिनाऽस्य

पूर्णमञ्जलिमवक्षारयति तत्सवितुर्वृणीमह इति मन्त्रेण । ब्रह्मचारिणोऽञ्जलौ आत्मनोऽञ्जलिमवसिञ्चतीत्यर्थः । ततो देवस्य त्वेति मन्त्रेण तस्य पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् । आचार्याञ्जलिमर्थादन्य पूरयति । आसिच्येति वचनं कथ।आचार्योऽवक्षारणं कुर्यान्न कुमार इत्येवमर्थम् । इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयतीत्युक्ते कस्याञ्जलिं कोऽवक्षारयतीति सन्देहः स्यात् । आसिच्येति वचनं तूच्यमाने समानकर्तृकत्वनिर्देशात् यः पाणिं गृह्णाति सोऽवसिञ्चतीति ज्ञायते । तेनाचार्योऽवक्षारयतीति सिद्धम् । असावित्यस्य स्थाने सम्बुद्ध्या ब्रह्मचारिनाम ब्रूयात् ॥ ४ ॥

सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयम् । अग्निराचार्यस्तवासाविति तृतीयम् ॥ ५ ॥

सङ्ख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणदृष्टाञ्जलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यमीक्षयेत् । देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृतेत्याचार्यः ॥ ६ ॥

ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेन्मन्त्रेणाचार्य । आचार्यग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाचार्यस्येति । तेनादित्यमीक्षयेत् । 'मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे' इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्र, सिद्ध ॥ ६ ॥

कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वाकमुपनयते काय त्वा परिददामीति ॥ ७ ॥

जपेदिति शेष । मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते । तेनाचार्यस्यायं मन्त्र' ॥ ७ ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगादित्यर्धर्चेनैनं प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ ८ ॥

अनेनार्धर्चेन एनं ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्तयेत् । एनमिति वचनं कथं आवर्तयिद्युर्मन्त्रः स्यान्नावर्त्यमानो ब्रूयात्कुमार इत्येवमर्थम् । अर्धर्चग्रहणमृक्छित्त्यर्थम् । अन्यथा 'ऋच पादग्रहणे' [आश्व० १।१।१७] इत्यृक् स्यात् ॥ ८ ॥

तस्याध्यसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥ ९ ॥

अधीत्युपरिभावे । ब्रह्मचारिणोंऽसयोरुपरि स्वस्य पाणी कृत्वा तस्य हृदयदेशं स्पृशेदुत्तरेणार्धर्चेन ॥ ९ ॥

अग्निं परिसमुह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् तूष्णीं वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥ ॥ २० ॥

अत्र परिसमूहनमनर्थकम् संस्कृतत्वादग्नेः । उच्यते । सामर्थ्यात्, समिदाधाने पर्युक्षणपरिसमूहने यथा स्यातामिति परिसमूहनवचनम् । अत्र तु परिसमूहनाद्यकृत्वैव तस्मिन्नेवाग्नौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् । यस्मात् यत्प्राजापत्यं तत्तूष्णीं ब्रह्मचारी च प्राजापत्यः' इति श्रूयते । तस्मात्तूष्णीं समिधमादध्यात् ॥ १० ॥ इति प्रथमे विंशतितमा कण्डिका ॥ २० ॥

मन्त्रेण हैके अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । तया त्वमग्ने वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥

एके मन्त्रेण समिदाधानमिच्छन्ति । हशब्दोऽभिमतज्ञापना

र्थ.। तेन पूर्वस्य श्रुत्याकृष्टत्वेऽप्युभयोस्तुल्यत्वं सिद्धम् ॥१॥

स समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुख निमार्ष्टि त्रि तेजसा मा समनज्मीति ॥ २ ॥

ब्रह्मचारी समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुख निमार्ष्टि मन्त्रेण त्रिः। मन्त्रावृत्तिरुक्ता। सग्रहण समिधौ चा जपेद्वेत्यत्र वक्ष्य माणो विधिर्माभूत्। समिद्ग्रहणमुभयोरपि पक्षयोरुत्तरो विधि र्यथा स्यादिति। आधायग्रहण 'सायमात समिधमादध्यात्' इत्यत्राऽपि यथा स्यात् ॥ २ ॥

तेजसा ह्येवात्मान समनक्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

श्रुत्याकर्ष. कथमग्न्युपस्पर्शनमपि त्रि स्यादिति ॥ ३ ॥

मयि मेधां मयि प्रजा मय्यग्निस्तेजो दधातु। मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रिय दधातु। मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु। यत्ते अग्ने तेजस्तेनाह तेजस्वी भूयास। यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाह वर्चस्वी भूयास। यत्ते अग्ने हरस्तेनाह हरस्वी भूयास। इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसगृह्य ब्रूयात्। अधीहि भो सावित्री भो अनुब्रूहीति ॥ ४ ॥

षड्भिरुपस्थाय दक्षिण जान्वाच्य विधिवदुपसंगृह्याचार्य ब्रूयात् अधीहीति प्रैषेण ॥ ४ ॥

तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चश सर्वां ॥ ५ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः परिहितेन वाससा प्रावरणस्याऽनित्य

त्वात्स्वस्य पाणिभ्यां च तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वा ह ॥ ५ ॥

यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

स्वयं पादं पादमुक्त्वा तेन वाचयति। यदि ब्रह्मचारी पाठ पादं वक्तुं न शक्नोति ततस्तेन यथाशक्ति वाचयीत । एवं मर्धर्चशः । एवं सर्वाम् ॥ ६ ॥

हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति। मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ७ ॥ ॥ २१ ॥

ब्रह्मचारिणो हृदयदेशसमीपे स्वस्य पाणिमूर्ध्वाङ्गुलिमुपदधाति स्थापयति मन्त्रेण ॥ ७ ॥ इति प्रथमे एकविंशतितमा कण्डिका ॥ २१ ॥

मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत्॥१॥

ततो मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥ १ ॥

इत्थमादिशेदित्याह—

ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीष्वेति ॥ २ ॥

इदानीं ब्रह्मचार्यसि। अपोऽशान। मूत्रपुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः। कर्म कुरु। यच्छास्त्रविहितं कर्म सन्ध्योपासनादि। दिवा मा स्वाप्सीरिति दिवाशयनप्रतिषेधः। आचार्याधीनो नित्यं भव। वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु ॥ २ ॥

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् ॥ ३ ॥

वेदस्य ब्रह्मचर्यं वेदब्रह्मचर्यम्। वेदग्रहणं कथं वेदमात्रस्या-

य कालनियमः स्यादिति । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । तेन महानाम्न्यादीनां व्रतानाम् ऊर्ध्वं द्वादशवर्षेभ्यस्त्रयः संवत्सरा स्युः । एवं च कृत्वोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम् । वेदग्रहणादयमर्थो लब्धः । एवमेके । अन्ये तु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम् । महानाम्न्यादीनां च व्रतानां द्वादशवर्षेष्वन्तर्भावमिच्छन्ति । महानाम्न्यादीनामपि वेदैकदेशत्वादिति । पूर्वस्मिन्पक्षे यदा संवत्सरं व्रतचर्या तदा सप्तदशे गोदानं स्यात् । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान् । वेदग्रहणं कथमेकैकस्य वेदस्य द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं स्यादिति । तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः त्रयाणां षट्त्रिंशत् चतुर्णामष्टाचत्वारिंशत् ॥ ३ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति प्रागूर्ध्वं वा द्वादशभ्यः । एवं ब्रुवता त्रिविधं स्नानं प्रदर्शितं भवति । विद्यास्नानं व्रतस्नानं विद्याव्रतस्नानमिति । प्राग्द्वादशभ्यो वेदमधीत्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः । यस्तु द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽनधीतवेदः स्नाति स व्रतस्नातकः । यस्तु पुनर्द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽधीतवेदः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः । ननु विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानमिति वक्ष्यति अतः कथं व्रतस्नानस्य संभवः । उच्यते । विद्यान्त इति न विद्यासमाप्तौ स्नानं चोद्यते किं तर्हि विद्याया अन्ते न मध्ये । तेन व्रतस्नातकोऽपि मध्यमुत्सृज्य अन्तमारण्यकमधीत्य स्नायात् । रहस्ये चारण्यकं प्राधान्येन स्नाननिमित्तं चोद्यते 'वेदमनधीयन्स्नातको भवति' इत्यादिना । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् ॥ ४ ॥

सायंप्रातर्भिक्षेत ॥ ५ ॥

अहनि रात्रौ चाचार्यार्थमशनार्थं चान्न याचेत । तत्र भव त्पूर्वमित्यादि शास्त्रान्तरदृष्टो विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

सायंप्रात समिधमादध्यात् ॥ ६ ॥

अग्नि परिसमूहेत्याद्युपस्थानान्ता धर्मा भवन्तीत्युक्त पुन॰ सायंप्रातर्ग्रहण पूर्वेणासबन्धार्थम् । तेन भैक्ष वा पूर्व भवति समिदाधान वेति क्रमानियम सिद्ध ॥ ६ ॥

अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत अप्रत्याख्यायिनी वा ॥ ७ ॥

अथ नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे । कुत अनुप्रवचनीयम् । भवान् ददात्विति भैक्षमन्त्रात् ॥ ७ ॥

भवान्भिक्षा ददात्विति अनुप्रवचनीयमिति वा८

स्त्रीभिक्षा चेदुभयत्र मन्त्रे भवती ददात्विति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तदाचार्याय वेदयीत तिष्ठेदह शेषम् ॥ ९ ॥

तल्लब्धमाचार्याय निवेद्य तस्मिन्नहनि यावच्छिष्ट तावन्त काल तिष्ठेत् आसनादि न कुर्यात् ॥ ९ ॥

अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीय श्रपयित्वा-ऽऽचार्याय वेदयीत ॥ १० ॥

ब्रह्मभ्य ओदनो ब्रह्मौदन । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचक॰ । तेन ब्राह्मणभोजन विधास्यमानमत एव चरोर्भवति । अनुप्र वचननिमित्तमनुप्रवचनीयम् । पाकयज्ञविधानेन ब्रह्मचारी अ नुप्रवचनीय श्रपयित्वाचार्याय वेदयीत शृत स्थालीपाक इति ॥ १० ॥

आचार्य समन्वारब्धे जुहुयात् सदसस्पतिम-द्भुतमिति ॥ ११ ॥

ततः समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाद्याघारान्तं कृत्वाऽन्यया जुहुयात् ॥ ११ ॥

सावित्र्या द्वितीयम् ॥ १२ ॥

सावित्री 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येषा प्रसिद्धा । द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ १२ ॥

यद्यत्किंचात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्र सावित्री अनूक्तेति कृत्वा सावित्र्या द्वितीय जुहोति। अत ऊर्ध्वमपि महानाम्न्यादिव्रतेषु यद्यदनूक्तं तेन तेन द्वितीय जुहोति। एतदुक्तं भवति। महानाम्न्यादिव्रतेषु श्रावणान्ते अनुप्रवचनीयहोमः कार्य । तत्र सावित्र्याः स्थाने महानाम्नीभ्यः स्वाहा महाव्रताय स्वाहा उपनिषदे स्वाहा इत्येव द्वितीयं जुहोति । अन्यत्समानमिति । द्वितीयग्रहणं महानाम्न्यादिनामधेयेन होमार्थम् । इतरथा मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्र स्वाहाकारः स्यात् स च मदानार्थे इति कृत्वा अनेका आहुतयः स्युः ततश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात् तस्माद्वितीयग्रहणम् ॥ १३ ॥

ऋषिभ्यस्तृतीयम् ॥ १४ ॥

तृतीयवचनमृषिभ्य इत्यस्य विधायकत्व निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थम् । तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

सौविष्टकृतं चतुर्थम् ॥ १५ ॥

सख्यावचन नियमार्थम् । चतुर्थमेव न षष्ठमिति । तेनात्राज्यभागौ न भवतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीत ॥ १६ ॥

सस्थाजपान्तं कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा वेदसमाप्ति भव-

न्तो भुवन्त्विति ब्रूयात् ते च वेदसमाप्तिरस्त्विति ब्रूयु' ॥१६॥

अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशी ब्रह्मचार्यध'शायी त्रिरात्र द्वादशरात्र सवत्सर वा ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमिति कस्मात् पूर्वेण सबन्धकरणार्थम् । प्रयोजन मुपरिष्टाद्वक्ष्याम' । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

चरितव्रताय मेधाजनन करोति ॥ १८ ॥

चरितव्रतायेतिवचन मेधाजननेन व्रतस्य सबन्धार्थम् । यत्रो पनयने मेधाजननमस्ति तत्रैव व्रतचर्या । यत्र व्रतचर्या तत्रैवा नुप्रवचनीयम् । उपनीतपूर्वस्य मेधाजननाभावे नितयमपि नि वर्तते ॥ १८ ॥

अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रि· परिषिञ्चन्त वाचयति। सुश्रव· सुश्रवा असि यथा त्व सुश्रव सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रव· सौश्रवस कुरु। यथा त्व देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥ १९ ॥

इद मेधाजननम् । तिस्रो निन्दिता दिशः । दक्षिणा प्रा ग्दक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणेति । अन्याः सर्वा अनिन्दिता' । तस्यां दिश्येकमूल पलाशं कुशस्तम्बं वा । पलाशाभावे प्रदक्षिणमु दकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति 'सुश्रवः' इ ति मन्त्रम् । एकमूलमशाखमित्यर्थः । पुन' पलाशग्रहणमनेक मूलस्याप्यभावे कुशस्तम्ब परिषिञ्चेदिति ॥ १९ ॥

एतेन वापनादिपरिदानान्त व्रतादेशन व्याख्यातम् ॥ २० ॥

व्रतादेशन यदस्माभिर्व्याख्यात सवत्सरावम चारयित्वा 'व्रतमनुयुज्य' इति 'सवत्सरमादिशेत्' इति च । तत्राप्येतेन प्रकारेण वापनादि परिदानान्त कार्यमित्यर्थ• । वापनादिग्रहणमलकारनिवृत्त्यर्थम् । 'काय त्वा परिददामि' इत्येतत्परिदानम् । परिदानान्तवचनमुपरितनतन्त्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥

इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य । उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते ॥ २१ ॥

अथोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

अनन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेष वक्ष्याम ॥ २२ ॥

कृताकृत केशवपन मेधाजनन च ॥ २३ ॥

कृताकृतमिति वर्तते ॥ २३ ॥

अनिरुक्त परिदानम् ॥ २४ ॥

परिदानमनिरुक्तमिति न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कालश्च ॥ २५ ॥

उदगयनादिरनिरुक्त• ॥ २५ ॥

तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम् ॥ २६ ॥ ॥२२॥

पूर्वस्या• सावित्र्याः स्थाने एता सावित्री प्रयुञ्जीत । प्रायश्चित्तत्वेन पनरुपनयनमाप्तौ एव कुर्यात् ॥ २६ ॥ इति प्रथमे द्वाविंशतितमा कण्डिका ॥ २२ ॥

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गान्ये मातृत• पितृतश्चेति यथोक्त पुरस्तात् ॥ १ ॥

प्रमाणतः परिमाणतश्चान्यूनाङ्गानतिरिक्ताङ्गांश्च ऋत्विजः सभजन्ते । ये मातृतः पितृतश्चेत्युक्तलक्षणयुक्ताश्च ते भवेयुः ।

तत्र प्रमाणतो नातिदीर्घा नातिह्रस्वा' । परिमाणतश्चतुरङ्गुलय' षडङ्गुलयो वा न भवन्ति ॥ १ ॥

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

अन्ये कर्मसमर्थानित्याहु' । पुनर्ऋत्विग्ग्रहण वरणसामान्यादनृत्विजामपि चमसाध्वर्युप्रभृतीनामेतद्गुणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

ब्रह्माणमेव प्रथम वृणीतेऽथ होतारमथाध्वर्युमथोद्गातारम् ॥ ३ ॥

एवकारो नियमार्थ । कथ ब्रह्मण एव प्रथम वरण स्यादिति एव नियम कुर्वता होत्रादीनामनियत' क्रमो भवतीत्येतत्साधितम् ॥ ३ ॥

सर्वान्वा येऽहीनैकाहैर्याजयन्ति ॥ ४ ॥

अहीनैकाहैर्याजयन्तीतिवचन शमितृनिवृत्त्यर्थम् । कथ वा प्राप्नुयात् । सामान्यवरणप्रसङ्गात् । 'आपो मे होत्राशसिन इति होत्रकान्' [गृ० १।२३।९] इत्यत्र होत्रकशब्दो मुख्यवर्जितेषु वर्तते । 'होत्रका उपह्वयध्वमितीतरान्' इत्यत्र मुख्यवर्जितेषु होत्रकशब्दस्य दर्शनात् । ततश्च यथा प्रतिप्रस्थात्रादिषु वर्तते एव शमित्रादिष्वपि वर्तते होत्रकशब्द इति ॥ ४ ॥

सदस्य सप्तदश कौषीतकिन समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति तदुक्तमृग्भ्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ॥ ५ ॥

सदसि भवः सदस्य' । सप्तदशग्रहणमृत्विक्सधर्मा भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेनोपस्थानप्रसर्पणादिसामान्यविहित सिद्धम् । अथवा नियमार्थम् । कथमेक एव सदस्य स्यादिति ।

शास्त्रान्तरेऽनेके सदस्या दृष्टास्तन्निवृत्त्यर्थम्। स च कर्मणामुपद्रष्टा भवतीत्येव कौषीतकिन आचार्या मन्यन्ते। ऋग्भ्यां चायमर्थ उक्त' ॥ ५ ॥

होतारमेव प्रथम वृणीते ॥ ६ ॥

एवकारोऽवधारणार्थः। होतारमेव न ब्रह्माणमिति। एव चेत्पूर्वेण विरोधः। न। यदा चतुर्णा वरण तदा ब्रह्मणः प्रथम वरण। यदा सर्वेषां तदा होतुः प्रथम वरणमिति ॥ ६ ॥

अग्निर्मे होता स मे होता होतार त्वाऽमु वृण इति होतार ॥ ७ ॥

अनेन होतार वृणीते। अमुमित्यस्य स्थाने होतुर्नाम वाच्यम्। पुनर्होतृग्रहण होतृवरणे आम्नातो मन्त्र उत्तरत्रानुवर्तते इति ज्ञापनार्थम् ॥ ७ ॥

चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माण त्वाऽमु वृण इति ब्रह्माण ॥ ८ ॥

कृत्स्नपाठोऽनुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ८ ॥

आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युं। पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातार। आपो मे होत्राशसिन इति होत्रकान्। रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति चमसाध्वर्यून्। आकाशो मे सदस्य इति सदस्य। स वृतो जपेत्। महन्मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो भगो मेऽवोचो यशो मेऽवोच' स्तोम मेऽवोच क्लृप्ति मेऽवोच-स्तृप्ति मेऽवोचो भक्ति मेऽवोच' सर्वं मेऽवोच इति ॥ ९ ॥

सग्रहण कथ वरणानन्तरमेव जप' स्यात् सर्वेषां वरणे कृते माभूदिति । वृतग्रहण ये ये वृतास्ते ते जपेयुरित्येवमर्थम् ॥९॥

जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होतार ते मानुष इति होता प्रतिजानीते ॥ १० ॥

जपित्वेति वचन 'तन्मामवतु तन्मा विशतु' इत्येतमपि जप जपित्वेत्येवमर्थम् । इहैव तर्हि कस्मान्न पठितः । अनित्यत्वात् । अनित्यत्व तु वक्ष्याम. ॥ १० ॥

चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

तेशब्दपाठः प्रतिवचनस्यानुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ११ ॥

एवमितरे यथादेश तन्मामवतु तन्मा विशतु तेन भुक्षिषीयेति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

जपतीति शेषः । यदा अग्न्याधेये चतुर्णा वरणं भवति तदा याजयितारस्ते न भवन्ति । यत्तु सोमाङ्ग वरण भवति तत्र याजयितारो भवन्ति । तेन सोमाङ्गवरण एवाय जपो नाग्न्याधेये । तेनायमनित्यः ॥ १२ ॥

याज्यलक्षणमाह—

न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

ऋत्विग्भिर्विवादेन त्यक्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

अहीनस्य नीचदक्षिणस्य ॥ १४ ॥

अल्पदक्षिणस्याहीनस्यार्त्विज्यमकार्यम् । ततो ज्ञायते एकाहस्याल्पदक्षिणस्यापि कार्यमिति । विज्ञायते च तस्मादाहुरीतव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकापीति ॥ १४ ॥

व्याधितस्यातुरस्य ॥ १५ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः । आतुरस्तल्पगतः ॥ १५ ॥

यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥

यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीत ॥ १६ ॥

अनुदेश्यभिशस्तस्य ॥ १७ ॥

सदेशिनाऽभिशस्तस्यैवमेके । अन्ये तु श्राद्धे प्रतिषिद्धस्येत्याहुः ॥ १७ ॥

क्षिप्रयोनेरिति चैतेषां ॥ १८ ॥

क्षिप्रयोनिर्नाम यस्य माता स्वभर्तरि नावतिष्ठते। अकार्यमिति सर्वत्र सबन्धनीयम्। इति चैतेषामिति वचनमन्येषाम प्येवमकाराणां न कार्यमित्येवमर्थम् ॥ १८ ॥

सोमप्रवाक परिपृच्छेत्को यज्ञ· क ऋत्विज· का दक्षिणेति ॥ १९ ॥

यः सोमं प्रथमं निवेदयति इदं त्वया अस्मिन्कार्यमिति स सोमप्रवाकस्तमेव पृच्छेत् ॥ १९ ॥

कल्याणै सह सप्रयोग· ॥ २० ॥

कल्याणे यज्ञे कार्यम्। कल्याणैर्ऋत्विग्भिः सह कार्यम्। दक्षिणा अपि कल्याण्यो यदि स्यु' तथा सति कार्यं नान्यथा ॥ २० ॥

न मांसमश्नीयुर्न स्त्रियमुपेयुराक्रतोरपवर्गात् २१

क्रत्वादिप्रभृत्या अपवर्गादेते नियमा भवन्ति। वरणप्रभृतीति कल्प्यमाने यदि मध्यमोपसदि वरण भवति तदा प्रागनियम' प्रसज्येत। तस्मात्क्रत्वादिप्रभृतीति युक्तम्। मध्यमोप सदि च शास्त्रान्तरे वरणं दृष्टम् ॥ २१ ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्वेति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रव्रजेत ॥ २२ ॥

ऋत्वन्ते स्वस्य दक्षिणाग्नौ एतेनाग्न इत्येतया आज्याहुति जुहोति। नैमित्तिकत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्च मन्त्रलिङ्गाच्च । चक्रमेति हि भूतप्रत्यय'। तेन ऋत्वन्त इति सिद्धम्। यथार्थ मन्त्र जेदिति यथार्थमाचरेत्। अनियमो भवतीत्यर्थ । हुत्वाऽनियमो भवतीति ब्रुवन् समाप्तेऽपि क्रतौ होमपर्यन्ते नियमा भवन्तीति ज्ञापयति । आज्याहुतिवचन तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते न परिस्तरणविकल्पार्थं ॥ २२ ॥

एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणि मीमृषो न इत्येतयर्चा ॥ २३ ॥　　॥ २३ ॥

एतयेतिवचनमेतया जुहुयादेवेत्येवमर्थम् । तेनात्रापि तन्त्र न भवति । ऋचेतिवचनमकृतविवाहोऽप्यार्त्विज्य कृतवानेतया लौकिकाग्नौ जुहुयादित्येवमर्थम् । मधुपर्कमसङ्गादत्र ऋत्विग्वरणमाम्नातम् ॥ २३ ॥ इति प्रथमे त्रयोविंशतितमा कण्डिका ॥ २३ ॥

ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्नातकायोपस्थिताय ॥ २ ॥

उपस्थिताय कृतसमावर्तनाय तस्मिन्नहनि गृहानभ्यागताय विवाहार्थिने च ॥ २ ॥

राज्ञे च ॥ ३ ॥

उपस्थिताय ॥ ३ ॥

आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानां च ॥ ४ ॥

आचार्यादीनां पूर्वयोरसमासेन निर्देशस्त्वतुल्यत्वज्ञापनार्थः। तेन स्नातकाय तदहरेव देय.। यत्रैन पूजयिष्यन्तो भवन्तीति वचनात्। विवाहार्थिने च। राज्ञे त्वहरहरभ्यागताय।

आचार्यादीनां प्रति वत्सरोपितागतानां शाखान्तरदर्शनाद्विशेषो लब्धः ॥ ४ ॥

अप्रसिद्धत्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह—

दधनि मध्वानीय ॥ ५ ॥

आनयतिरत्र सेचनकर्मा । आसिच्येत्यर्थ ॥ ५ ॥

सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥ ६ ॥

इद वचन मध्वलाभे अयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यस्तैलादिरित्येवमर्थम् ॥ ६ ॥

अल्पत्वाद्दातु कर्म पूर्वमाह—

विष्टर पाद्यमर्घ्यमाचमनीय मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते ॥ ७ ॥

विष्टर इत्यासनम् । पाद्यार्थमर्घ्यार्थमाचमनार्थ चोदक तथोक्तम् । एतेषामिति वचन एतेषामेव त्रिर्निवेदन यथा स्यात् भोजनस्य माभूदिति । भोजनं च देयमिति वक्ष्याम' । ऋत्विजां मधुपर्कदाने द्वेगती सभवत' पदार्थानुसमय काण्डानुसमय इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषां वरणक्रमेण विष्टर दत्वा तत. पाद्य ततोऽर्घ्यमिति । काण्डानुसमयो नाम एकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदनान्त समाप्य ततोऽन्यस्य सर्व ततोऽन्यस्येति ॥ ७ ॥

अथ ग्रहीतु कर्माह—

अह वर्ष्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः । इद तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्युदगग्रे विष्टर उपविशेत् । आक्रम्य वा ॥ ८ ॥

पद्भ्यामाक्रम्य वा विष्टरौ । एतयोर्विकल्प. ॥ ८ ॥

पादौ प्रक्षालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ॥ ९ ॥

पश्चात्सव्यं कुतः अग्रेवचनात् ॥ ९ ॥

सव्यं शूद्राय ॥ १० ॥

अग्रे प्रयच्छेत् । पश्चाद्दक्षिण । क्षत्रियवैश्यौ यदा प्रक्षालयितारौ तदा सव्यं वा पूर्वं दक्षिणं वा नास्ति नियम' ॥ १० ॥

प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य ॥ ११ ॥

प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्थम् । प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृह्णीयादिति । गन्धमाल्यादिसयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते ॥ ११ ॥

अथाचमनीयेनान्वाचामति अमृतोपस्तरणमसीति ॥ १२ ॥

अथशब्दस्त्वानन्तर्यार्थ. । अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति । तेन गन्धमाल्यादीनि परिसमाप्ते कर्मणि दातव्यानि । आचामतीत्युदक पिबतीत्यर्थः । अत्र शौचार्थमाचमन न भवति । कुतः । स्मृतेः 'मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च । नोच्छिष्टा भवन्ति' इति उत्तरत्र विधानाच्च 'आचान्तोदकाय गां' [गृ० १ । २४ । २३] इति । एवमेके तदयुक्तम् । कुतः । सोमे अनुच्छिष्टविधानाद्यत्राचमन न प्रतिषेधति तत्र शौचार्थमाचमन भवतीति गम्यते । आचान्तोदकवचनमन्यार्थम् ॥ १२ ॥

मधुपर्कमाह्रियमाणमीक्षेत मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति ॥ १३ ॥

मधुपर्कमाह्रियमाणमानीयमानमीक्षेत मन्त्रेण ॥ १३ ॥

देवस्य त्वा सवितु· प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृ-

ह्य मधुवाता ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्यानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्त्विति पुरस्तान्निमार्ष्टि १४

अनामिकेति केचिन्मध्यमामाहुः । कुतः । देशेनैव समाख्या न तु तस्या नाम विद्यते अङ्गुष्ठादिवत् । अन्ये तूपकनिष्ठिकामाहुः । कुतः । कनिष्ठिकया ह्यसौ व्यपदिश्यते न तु तस्या नामास्तीति । आगमाद्विशेषो ज्ञेयः । तृचेनावेक्ष्य तत सव्ये पाणौ कृत्वा प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वेति पुरस्तान्निमार्ष्टि अङ्गुलिगत लेपमपनयतीत्यर्थ ॥ १४ ॥

रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणत आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षयन्त्विति पश्चात् विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्त्वित्युत्तरतः भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात्रिरुद्गृह्य ॥ १५ ॥

मन्त्रेण मध्यात्रिरुद्गृह्य निमार्ष्टि ऊर्ध्वं त्रिरुत्क्षिपतीत्यर्थः । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ १५ ॥ ततो भूमौ निधाय पात्रम् ।

विराजो दोहोऽसीति प्रथमं प्राश्नीयात् विराजो दोहमशीयेति द्वितीय मयि दोहः पद्यायै विराज इति तृतीयं ॥ १६ ॥

सङ्ख्यावचनानि तु सर्वप्राशनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्व प्राशित भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थानि । एव भाष्यकारः । अन्ये त्वन्यथा व्याचख्युः । भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात्रिरुद्गृह्य विराजो दोहोऽसीति प्रथममुक्त्वाह प्राश्नीयात् । विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुक्त्वाहम् । मयि दोह इति तृतीयमुद्राहम् । तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेन प्राशनेन यथा सर्वं प्राशित

भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थम् । पद्यायै विराज इत्यत्र वि राज इति षष्ठी । कुत. । पूर्वयोस्तथा दृष्टत्वात् । पद्यायै इत्यपि चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । तेन तत्सामानाधिकरण्ये सत्यपि षष्ठ्येव युक्ता कल्पयितुम् ॥ १६ ॥

न सर्वं ॥ १७ ॥

प्राश्नीयात् न सर्वं ॥ १७ ॥

न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १८ ॥

तृप्तिं च न गच्छेत् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणायोदङ्ङुच्छिष्टं प्रयच्छेत् अलाभेऽप्सु १९॥

ब्राह्मणायोच्छिष्टं उद्धृतादवशिष्टमुदङ्मुखो मधुपर्कं प्रयच्छेत् । ब्राह्मणालाभेऽप्सु निषिञ्चेत् ॥ १९ ॥

सर्वं वा ॥ २० ॥

प्राश्नीयात् ॥ २० ॥

अथाचमनीयेनान्वाचामति अमृतापिधानमसीति ॥ २१ ॥

यत्तत्पूर्वमाचमनीयं निवेदितं तेनान्वाचामति मन्त्रेण ॥ २१॥

सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयं २२

द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्राप्त्यर्थम् इतरथा मन्त्रस्योत्तरेण स म्बन्धः स्यात् ॥ २२ ॥

आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते ॥ २३ ॥

आचान्तग्रहणं शौचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमप्याचमनं कुर्यादित्येवमर्थम् । उदकवचनमाचमनीयनिवृत्त्यर्थम् । तेनाचमने उदकान्तरं भवति ॥ २३ ॥

हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वोङ्कुरुतेति कारयिष्यन् ॥ २४ ॥

इम मन्त्र जपित्वा ॐ कुरुतेति ब्रूयात् यदि कारयिष्यन्मारयिष्यन्भवति तदा च दाता आलभेत । तत्र देवताः माशुक्ता' ॥ २४ ॥

माता रुद्राणा दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्स्रक्ष्यन् ॥ २५ ॥

यद्युत्स्रक्ष्यन् भवति तदा एतां जपित्वा ॐमुत्सृजतेति ब्रूयात् ॥ २५ ॥

नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥२६॥ ॥२४॥

इति गृह्यसूत्रे प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

मधुपर्काङ्ग भोजनममास न भवतीत्यर्थ । कुतः । मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात् । अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहित भवति । पशुकरणपक्षे तन्मांसेन भोजनम् । उत्सर्जनपक्षे मासान्तरेण । अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विवचन मङ्गलार्थं च ॥ २६ ॥ इति प्रथमे चतुर्विंशतितमा कण्डिका ॥ २४ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे *नारायणीयायां वृत्तौ* प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अस्मिन्नध्याये स्थालीपाकादीनिमधुपर्कान्तानि कर्माण्युक्तानि ॥

द्वितीयोऽध्याय २

॥ ॐ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

कर्तव्यमिति शेष' । सर्पबलिरित्य'याहार्यम् । श्रवणेन युक्ता श्रावणी । यदा पुनः पौर्णमासी श्रवणे न युक्ता तदापि कर्तव्यमेव । पौर्णमासीविशेषलक्षणार्थत्वान्नक्षत्रस्य । श्रवणाकर्मेति कर्मनामधेयम् ॥ १ ॥

अक्षतसक्तूनां नव कलश पूरयित्वा दर्वीं च बलिहरणीं नवे शिक्ये निदधाति ॥ २ ॥

अक्षता नाम यवा तै कृता, सक्तवः । दर्वी वैकङ्कती स्रुगाकृति । बलिर्यया दर्व्या ह्रियते सा बलिहरणी । एतदुभय नवे शिक्ये निदधाति सर्पबल्यर्थम् ॥ २ ॥

अथ श्रवणाकर्मोच्यते—

अक्षतधाना कृत्वा सर्पिषाऽर्धा अनक्ति ॥ ३ ॥

यवैर्धाना, कृत्वा असस्कृतेन घृतेनानक्ति । अर्धा धाना, पात्रान्तरे कृत्वा अन्याश्चार्धाधाना नानक्ति । एतावदह्नि कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अस्तमिते स्थालीपाक श्रपयित्वैककपाल च पुरोडाश अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभि प्रत्यृच हुत्वा पाणिनैककपाल अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ४ ॥

श्रपयित्वेतिवचन पुरोडाशस्योपासने धर्मवच्छ्रपणार्थम् । स्थालीपाकस्य तु तन्त्रमात्रस्यैवोपासने श्रपण सिध्यति । नन्व

न्यस्यापि सिध्यति। नियमार्थं तर्हि। तेन धानासक्तुलाजादीनां लौकिकाग्नौ सिद्धानामेवोपादानं भवति। एतावांस्तु तेषां संस्कारः। आज्यपर्यग्निकरणवेलायां तैः सहाज्यस्य पर्यग्निकरणं भवेत्। यदा आज्यस्योत्पवनमात्रमेव क्रियते तदा तेषां त्रिः प्रोक्षणं भवेत्। अवज्वलनं वा पूर्ववत्। एकस्मिन्कपाले संस्कृतः पुरोडाश एककपालः पुरोडाशः। तमुद्वास्याज्ये निमग्नं कुर्यात्। व्यक्तपृष्ठं वा कुर्यात्। चरुं चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा दक्षिणेन पाणिना एककपालं जुहुयान्मन्त्रेण। उपस्तरणाभिघारणे तु सव्येन करोति। दक्षिणस्याऽन्यत्र व्यापृतत्वात्। दक्षिणाङ्गपरिभाषा च द्वयोः प्राप्तयोर्नियामिका न तु मापि केत्युक्तम्। अस्य सर्वहुतत्वादवदानधर्मो लुप्तः। सर्वहुतत्वं तु वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

अविक्षुतः स्यादावि पृष्ठो वा ॥ ५ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ ५ ॥

मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति ॥ ६ ॥

एनं पुरोडाशम्। एनमिति वचनमखण्डितोऽयं हुत इति ज्ञापनार्थम्। यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाशयं तेनाभिजुहोति। उपरिजुहोतीत्यर्थः। स्रुवेण ॥ ६ ॥

शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेष्वित्युक्त्वा धाना अञ्जलिना ॥ ७ ॥

जुहुयादिति शेषः। हस्तद्वयसङ्घातोऽञ्जलिः। उपस्तरणावदानमत्यभिघारणान्यर्थादन्यः करोति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥ ८ ॥

इतरा अनक्ता धानाः पुत्रादिभ्यो दद्यात्। ततो धानाभ्य

श्च गृहीत्वा स्विष्टकृत हुत्वा होमशेष समापयेत् ॥ ८ ॥

अथ सर्पबलिरुच्यते—

कलशात्सक्तूनां दर्वीं पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽपोऽवनिनीय सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति। ये सर्पाः पार्थिवा ये आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इम बलिमहार्षं तेभ्य इम बलिमुपाकरोमीति ॥ ९ ॥

कलशश्च दर्वी च नवे शिक्ये स्थापिते। तत्र कलशाद्गृहीत्वा सक्तुभिर्दर्वीं पूरयित्वा तां गृहीत्वा गृहान्निष्क्रम्य गृहान्तिके अपि वाऽसमीपे देशे प्राच्यां दिशि शुचौ देशे अप आसिच्य मन्त्रेण सक्तूञ्जुहोति प्रक्षिपति । ततो नमस्करोति सहताभ्यां पाणिभ्यां मन्त्रेण। हुत्वेति वचनादग्नौ प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं शुचौ देश इति वचनम् ॥ ९ ॥

प्रदक्षिण परीत्य पश्चाद्बलेरुपविश्य, सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूपेन सर्पान्यज्ञेन देवांस्त्वयि मा सन्त त्वयि सन्त सर्पा माहिंसिषुर्ध्रुवां ते परिददामीति ॥ १० ॥

ब्रूयादिति शेषः। प्रदक्षिण परीत्य बलिम्। पश्चादस्योपविश्याह मन्त्रम्। बलिग्रहण पश्चाच्छब्दस्य कालवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। कालवाचित्वे सति सर्वाहुत्यन्तरमेव स्यात्। मन्त्रसञ्ज्ञकोऽय मन्त्र.। तथा चोक्तम्। 'इद कार्यमनेनेति न क्वचिद्दृश्यते विधि.। लिङ्गादेवेदमर्थत्व येषा ते मन्त्रसञ्ज्ञका.' इति। तस्मादुपांशुर्भवति। यथाहु.। 'गृह्यकर्मणि सर्वत्र जपानुमन्त्रणाभिमन्त्रणोपस्थानमन्त्रकरणमन्त्रा उपांशु प्रयोक्तव्याः' इति॥१०॥

ध्रुवासु ते ध्रुवासु त इत्यमात्यानुपूर्वम् ॥ ११ ॥

परिदद्यादिति शेष. । उत्तरत्र दृष्ट परिददामिशब्दोऽत्रापि सबध्यते । साकाङ्क्षत्वादस्य मन्त्रस्य । वीप्सावचनं मत्य मात्य परिदानस्य अभ्यास कार्यो न सर्वेषा नामानि निर्दिश्य सकृद्वक्तव्यमित्येवमर्थम् । पूर्व पुत्रान्निवेदयति । ध्रुव देवदत्त ते परिददामीति । ततोऽपत्ता दुहितृ' । ध्रुव सावित्री ते परिददामीति । ततो भार्या । ध्रु वसत्यवती ते परिददामीति ॥ ११ ॥

ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमन्तत' ॥ १२ ॥

परिदद्यादिति शेष' । उपदेशादेवान्तत इति सिद्धे अन्ततोवचन पूर्वेण सबन्धार्थम् । तेन पूर्वत्र परिददामीतिशब्दः सिद्ध' ॥ १२ ॥

नैनमन्तरा व्यवेयुरापरिदानात् ॥ १३ ॥

एन बलिमात्मान चान्तरा न व्यवेयुः । केचिदपि परिदानपर्यन्तम् । आपरिदानादितिवचनात् । पूर्वमन्त्रसाध्यक्रिया परिदानमिति गम्यते ॥ १३ ॥

सर्पदेवजनेभ्य स्वाहेति साय प्रातर्बलिं हरेदाप्रत्यवरोहणात् ॥ १४ ॥

कलशात्सक्तुना दर्वी पूरयित्वा शुचौ देशे मन्त्रेण बलिं हरेदाप्रत्यवरोहणात्साय प्रातश्च । आचतुर्दश्या आपौर्णमास्या वा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहण करोति । मन्त्रोपदेशो नियमार्थ । मन्त्र एव भवति नान्यो विधिरिति । सक्तवस्तावन्न निवर्तन्ते । कलशपूरणस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । दर्वी च न निवर्तते । 'दर्वी च बलिहरणीमित्यत्र बलिहरणीम्' [सू०२।१।२] इति विशेषणस्येदमर्थत्वात् । शुचिदेशश्च न निवर्तते । बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । अन्यत्सर्वं निवर्तते १४

प्रसरुयाय हैके तावतो बलीस्तदहरेवोपहरन्ति॥१५॥
॥ १ ॥

श्रावणी प्रतिपदमारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहण करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा तस्मादर्वाचीनान्यहानि ज्ञानवृद्धिभ्या परिगणनया तेष्वह सु यावन्त• प्रात सायकालास्तावतो बलीस्तदहरेव दद्यादित्येके मन्यन्ते । हशब्दो ऽभिमतत्वज्ञापनार्थ सर्वत्र ॥ १५ ॥ ॥ इति द्वितीये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म ॥ १ ॥

अश्वयुग्भ्यां युक्ता आश्वयुजी तस्यां पौर्णमास्यामिति व र्तते । आश्वयुजीकर्मसञ्ज्ञककर्म कुर्यात् । अयोगेऽपि पूर्ववत् ॥१॥

निवेशनमलकृत्य स्नाता शुचिवासस पशुपतये स्थालीपाक निरूप्य जुहुयु• पशुपतये शिवाय शकराय पृषातकाय स्वाहेति ॥ २ ॥

निवेशन गृह तत् प्रत्यवरोहणोक्तविधिनालकृत्य सर्वे गृह्या' स्नान्ति । स्नानवचन विशेषेण स्नानार्थम् । शौचार्थस्य स्मृतिप्राप्तत्वात् । शुचिवासोवचन शुक्लवस्त्रप्राप्त्यर्थ । स्थालीपाक जुहुयुरित्येतावतैव सिद्धे पशुपतये निरूप्येति वचन 'पशुपतये त्वा जुष्ट निर्वपामि' इत्येव निर्वापप्रोक्षणे कुर्यादित्ये वमर्थम् । एव ब्रुवता आदिष्टमन्त्रेषु पाकयज्ञेषु निर्वापप्रोक्षणे तूष्णी भवत इत्येतज्ज्ञापित भवति । स्थालीपाकमिति द्वितीया निर्देशेऽपि सर्वहुतत्वाशङ्का न कार्या । 'अथ दधिसक्तूञ्जुहोति' इत्यत्र हुत्वा दधिसक्तून्प्राश्येति शेषभावदर्शनात् । स्थालीपाकमिति स्थालीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः । जुहुयुरिति बहु

वचन गृहिणा होमे क्रियमाणे पुत्रादयो गृह्याः समन्वारभे रन्निलेवमर्थम् ॥ २ ॥

पृषातकमञ्जलिना जुहुयात्, ऊन मे पूर्यतां पूर्ण मे मोपसदत् पृषातकाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

'पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पय॰स्यात्पृषातकम्' । उपस्तरणाभिघारणे अर्थादन्य' करोति। पृषातक स्रुवेणावद्यति। धानावदस्य सस्कार' । सर्वत्र द्रवद्रव्याणि स्रुवेणावद्यति । कठिनानि तु हस्तेन । स्वधितिना पशुम् । चरौ पृषातकाच स्वि ष्टकृतेऽवद्येत् । होमशेष समापयेत् । इतीदमाश्वयुजीकर्म ॥ ३॥

अथाग्रयणमुच्यते—

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभि सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा सजूर्ऋतुभि सजूर्विधाभि सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहा । सजूर्ऋतुभि सजूर्विधाभि सजूर्द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयण स्थालीपाक ॥ ४ ॥

अविशेषान्नाहिताग्नेरपि सिध्यति श्रवणाकर्मादिवत् आहिताग्निग्रहण किमर्थम् । अत्र ब्रूम । आहिताग्नेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयण न प्राप्नोति। तस्मान्नाहिताग्निग्रहणम् । अय चापत्काले द्रष्टव्य । इद चास्य त्रेतायां भवति नौपासने । तत्तु साधयिष्याम । शास्त्रान्तरे च दृश्यते । 'आग्रयणदेवताभ्य स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्य ' इति । तस्मात्त्रेतायामिति सिद्धम् । इह तु विधान पाकयज्ञधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ॥५॥　॥ २ ॥

अनाहिताग्नेरप्याग्रयण कार्यम्। तच्च शालाग्नौ भवति। शा-

त्ताग्निर्नौपासन । तर्हि शालाग्निग्रहणमपार्थकम् । सत्यम् । नियमार्थं तु तत् अनाहिताग्नेरेवौपासन इति । तेनाहिताग्नेर्त्रे तायामिति सिद्धम् । स्विष्टकृत हुत्वा चरोरेकदेश गृहीत्वा स व्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृशेत् 'प्रजापतये त्वा' इति म न्त्रेण । ततो 'भद्रान्न श्रेय.' इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवा सीनो नाभिमालभेत । 'अमोऽसि' इति । पत्नी हविःशेष प्रा श्नाति तूष्णीम् । होमशेष समापयेत् । एतत्प्राशनमाग्रयणद्वये ऽपि भवति । सौकर्यार्थमिदमत्र लिखितम् । इद चाग्रयण य दा वर्षस्य तृप्तः स्यात्तदा भवति । शरदीत्यर्थः । तथा च व चन 'शरदि व्रीहिभिर्यजेत' इति । तत्र च पर्वणि भवति । य वाग्रहण च न कार्यम् । श्यामाकैस्तु प्रस्तर कुर्यान्नाग्रयण दृष्ट त्वात् । अपि वात्र समानतन्त्र कुर्यात्सौम्यं चरु । अस्य च नामधेयेन होम. । आग्रयणस्थालीपाक इत्यत्र च विशेषणस मासः आग्रयण चासौ स्थालीपाकश्चेति । तत्र स्थालीपाकग्र हणस्येद प्रयोजनम् । अनाहिताग्नेः स्थालीपाक एव कार्यः । 'नाग्निहोत्री वै नानादयित्वा' इत्यय पक्षः कार्य इति ॥ ९ ॥

इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्या प्रत्यवरोहण चतुर्दश्यां ॥ १ ॥

मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षी पौर्णमास्यामिति वर्तते । सा मीप्ये चेय सप्तमी । यथा 'अथाग्नीषोमीयेण चरन्त्युत्तरवेद्या' इति । तेनायमर्थः । मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्याः समीपे या च तुर्दशी तस्या प्रत्यवरोहण नाम कर्म कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

पौर्णमास्या वा ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्यामिति वर्तते । अत्र त्वधिकरणे सप्तमी । तेन मा र्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां वेति पूर्वेण सह विकल्पः । भाष्यकार स्त्वित्थं विवृतवान् । मार्गशीर्षी पौर्णमासी यस्मिन्मासे सो

ऽय मार्गशीर्षी मास । 'साऽस्मिन् पौर्णमासीति सज्ञायाम्' [पा० ४ २ २१] इत्यण्प्रत्यय.। तस्मिन्मासे भवायां चतुर्दश्यां पौर्णमास्या वेति विकल्प इत्यर्थ । नन्वेव सति चतुर्दशीद्वित्वाद्विः कर्म प्राप्नोति। न। सकृदेव कार्य 'सकृत्कृते कृत. शास्त्रार्थः' इति न्यायाच्चतुर्दश्यामित्येकवचनाच्च पौर्णमास्या सह विकल्पाच्च। नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात्। न। पौर्णमासीसाहचर्याच्छुक्ल एवेति ॥ २ ॥

निवेशन पुनर्नवीकृत्य लेपनस्तरणोपस्तरणैरस्तमिते पायसस्य जुहुयुरपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च। सप्त च वारुणीरिमा सर्वाश्च राजबान्धवी स्वाहा न वै श्वेतस्याभ्यागारेऽहिर्जघान किंचन। श्वेताय वैदार्वाय नमः स्वाहेति ॥ ३ ॥

पुनरिति वचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीत्थमेवाल्करणमिति गम्यते। नवीकृत्य नवमिव कृत्वेत्यर्थ । तच्च एतैरित्याह। लेपन कुड्यादीनाम्। स्तरण च तेषामेवाच्छादनम्। उपस्तरण भूमे' समीकरणम् । नवीकृत्येति वचनादपामार्गादीन्यप्युद्वास्यानि। एतावदहनि कर्तव्यम्। अथास्तमिते पायसस्यैक देश जुहुयुर्मन्त्राभ्याम्। 'तत्कालाश्चैव तद्गुणा' इति न्यायादुपलेपनाद्यस्तमित एव कार्यम्। बहुवचन पूर्ववत् ॥ ३ ॥

नात्र सौविष्टकृत् ॥ ४ ॥

सौविष्टकृदिति स्विष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र। अत्र कर्मणि य. स्विष्टकृत्स न कार्य इत्यर्थः। असत्यत्रग्रहणे प्रधानान्तरमुच्यमानत्वात्प्रधानानन्तर स्विष्टकृन्न भवतीत्यर्थः स्यात् अन्ते च स्यादेव। ननु प्रधानानन्तर स्विष्टकृत' प्राप्तिरेव नास्ति । तथाहि। एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृत हुत्वा इत्यत्र

सौविष्टकृत हुत्वेत्येतदपार्थकम् । प्रधानानन्तर स्विष्टकृतः प्रकृतित प्राप्तत्वात् तत्कुर्वञ्ज्ञापयति अन्यत्र यान्यागन्तून्यङ्गानि विहितानि तत्र तानि कृत्वा पश्चात्स्विष्टकृत्कार्य इति । तर्हि प्रधानानन्तर स्विष्टकृत्प्रतिषेधाशङ्कानिवृत्त्यर्थमत्रग्रहण कुर्वञ्ज्ञापयति अत्र प्रधानानन्तरमन्ते वा स्विष्टकृद्भवतीति । तेनान्यत्र प्रधानानन्तर कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृदिति विकल्प सिद्धः । अथवा सौविष्टकृत हुत्वेत्येतत्क्रमार्थम् । असति तु तस्मिन्प्रधानानन्तरमेव प्राशनादि स्यात् । अत्र च प्रधानानन्तर स्विष्टकृत' प्रकृतिप्राप्तत्वात्तस्य च प्रतिषेधे सति कर्मण्येव प्रतिषेधो भवति कालान्तरे प्राप्त्यभावात् । एव च सत्यत्रग्रहण कुर्वञ्ज्ञापयति अन्यत्र कर्मान्ते वा स्विष्टकृद्भवतीति ॥ ४ ॥

अभय न प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यभिमीक्षमाणो जपति शिवो न सुमना भवेति हेमन्त मनसा ध्यायात् ॥ ५ ॥

अर्थध्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्यमित्येवमर्थं मनोग्रहणम् । मन्त्रमुक्त्वा मनसा हेमन्तशब्द समुद्धन्त ध्याये न्मन्त्रेण सामानाधिकरणत्वाय ॥ ५ ॥

पश्चादग्ने स्वस्तर स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवी भवेति जपित्वा सविशेत्सामात्य प्राक्शिरा उदङ्मुख ॥ ६ ॥

यस्मिस्तरणे स्वय शेते स स्वस्तरः स स्वास्तीर्णो भवति स्वयमेव तमास्तृणीयादित्यर्थ । तस्मिन्ग्रहणममात्यानामपि तत्रैव प्रापणार्थम् । सविशेदिति शयीतेत्यर्थ । अमात्याः पुत्रा दयो गृह्याः । उदङ्मुखवचन दक्षिणामुखनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

यथावकाशमितरे ॥ ७ ॥

अमात्या यथावकाशं प्राक्शिरस उदङ्मुखा, सन्निशेयुरित्यर्थः । उत्तरविवक्षार्थमिदम् ॥ ७ ॥

ज्यायान् ज्यायानानन्तर ॥ ८ ॥

यो यो यस्माद्यस्माद्वृद्धतरः स स गृहिणोऽनन्तरं सविशेत् । यथावकाशं वेति विकल्पः ॥ ८ ॥

मन्त्रविदो मन्त्राञ्जपेयु ॥ ९ ॥

स्योना पृथिवीत्यारभ्य स्वस्त्ययनपर्यन्तान्मन्त्रान् मन्त्रविदः सर्वे ब्रुयुर्गृहा ॥ ९ ॥

सहाय अतो देवा अवन्तु न इति त्रि· ॥ १० ॥

सहायेत्युत्थायेत्यर्थः । प्राङ्मुखास्त्रिर्ब्रूयुः ॥ १० ॥

एता दक्षिणामुखा प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखाश्चतुर्थं ॥ ११ ॥

एतामितिवचनं योगविभागार्थम् । इतरथा त्रिदिङ्मुखास्त्रिर्ब्रूयु चतुर्थं चतुर्थी त्रिदिङ्मुखा सकृदित्ययमर्थ स्यात् । योगविभागे सति प्राङ्मुखास्त्रि । त्रिदिङ्मुखा सकृदित्ययमर्थो लभ्यते । त्रिदिङ्मुखाश्च यथासङ्ख्येन त्रीन्पादान्ब्रूयु । चतुर्थवचनं निरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । सर्वे प्रायश्चित्तादि समापयेयु । ततो यथाशय शेरते ॥ ११ ॥

सहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्न संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १२ ॥ ॥ ३ ॥

सहाय सङ्गत्येत्यर्थः । इदानीं सङ्गतिविधानात् पूर्वं यथाशय्य शेरत इति गम्यते । समागम्य उदित आदित्ये सौर्याणि

स्वस्त्ययनानि च जपेयु । सूर्यो नो दिवः । उदुत्य जातवेद समिति नव । चित्र देवाना । नमो मित्रस्य इत्येतेषां सौर्य-सञ्ज्ञा कृता । स्वस्तिशब्दवन्ति स्वस्त्ययनानि आ नो भद्राः स्वस्ति नो मिमीतां परावतो ये दिधिषन्त आग्यमित्येतानि। अन्नसंस्कारवचन चरुशेषाद्ब्राह्मणभोजननिवृत्त्यर्थम् । तेनानु प्रवचने चरुशेषादिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ इति द्वितीये तृतीया कण्डिका ॥ ० ॥

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका ॥ १ ॥

हेमन्तशिशिरावृतू । अपरपक्षा कृष्णपक्षाः । अष्टका इति कर्मनाम । एतदुक्त भवति । मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपक्षाश्चत्वारस्तेषु याश्चतस्रोऽष्टम्यस्तास्वष्टका' कार्या इति । ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तस्मिन्मासे न कर्तव्य इत्येवमर्थ चतुर्ग्रहणम् । अपि च बहुवचनस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्च ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एव स्युस्तन्निवृत्त्यर्थं चतुर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

एकस्यां वा ॥ २ ॥

एकस्यामेवाष्टम्यामष्टका॰ कार्याश्चतसृषु वेति विकल्प॰ ॥२॥

पूर्वेद्यु पितृभ्यो दद्यात् ॥ ३ ॥

सप्तम्यामित्यर्थ । पितृशब्देन पितृपितामहप्रपितामहा उच्यन्ते । 'अन्वष्टक्ये पितृभ्यो दद्याद्' इत्यस्या चोदनायां पिण्डदान दृष्टम् । अतश्चोदनासामान्यादिहापि परिगृह्यते । ब्राह्मणभोजन च कार्यमिति वक्ष्याम' । तेन पूर्वेद्युः पितृभ्य॰ पिण्डान्भोजन च दद्यादित्यर्थ॰ । पिण्डदाने इतिकर्तव्यतापेक्षास्ति । इह च तस्या अनाम्नानात्प्रकरणान्तरविहितोऽपि

पिण्डपितृयज्ञकल्पः परिगृह्यते । शक्यते चासौ ग्रहीतुं शास्त्रस-वन्धकरणात् । अपि चान्वष्टक्ये पिण्डपितृयज्ञकल्पो दृष्टः । स चोदनासामान्यादिहापि भवति । अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेति कस्मान्नोक्तम् । स्त्रीभ्यश्चेत्यनाधिकारार्थं तत्रोक्तम् । स च कल्पोऽन्याग्नौकरणे पाकयज्ञतन्त्रस्य बाधको भवति एककार्यत्वात् । भोजनं तु पार्वणवद्भवति । भोजनेऽपि तन्त्रस्यापेक्षितत्वात् । तच्च भोजनं पैतृकमेवेति कृत्वा पार्वणमेव तत्र परिगृह्यते तस्य पैतृकत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र विशेषमाह—

ओदनं कृसरं पायसं ॥ ४ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पो भवतीत्युक्तम् । तत्र च नित्येऽग्नौ चरुश्रपणमस्ति । तस्य स्थाने एतानि त्रीणि नित्येऽग्नौ श्रपयेत् । 'ओदनस्तु प्रसिद्धः स्यात्पायसः पयसा शृतः । ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्तितः । तिलकल्कान्विनिक्षिप्य शृतो वा कृसरो भवेत्' ॥ ४ ॥

चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ॥ ५ ॥

चतुःशरावपरिमितस्य वा धान्यस्य पेषणं कृत्वा अपूपाञ्श्रपयेत् । अपूपाः पिष्टमयाः । बहुसाधनसाध्यत्वादपूपानां स्त्रीकर्तृकत्वाच्च नित्येऽग्नौ श्रपणं न संभवतीति गृहसिद्धानामेवोपादानमिच्छन्ति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वाणि वा त्रीणि इदं वैकं द्रव्यमिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमोऽपि तु होम एव । 'अष्टका हि चतस्रः स्युः पूर्वोहानि तथैव च । द्रव्यत्रयत्वादेकत्वान्न यथासंख्यसंभवः ॥ प्रत्यष्टकं हि पूर्वेद्युस्त्रीणि द्रव्याण्यथापि वा । अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानकल्पना' ॥ ५ ॥

उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावती-
भिर्वा कामयीत ॥ ६ ॥

यावतीभिर्वाऽधिकाभिरेवजातीयकाभिः पितृलिङ्गकाभि' कामयीत कामयेत तावतीभिर्जुहुयात् । एतदुक्त भवति । पिण्डपितृयज्ञनि ानेने माायाना ात कुर्यात् । चरुश्रपणे विशेष उक्त । ततो ब्राह्मणपञ्चशौचाद्याञ्छादनप्रदानपर्यन्तं पार्वणवत्कृत्वा ओदनादिभ्यस्त्रिभ्योऽन्नमुद्धृत्य घृताक्त कृत्वानुज्ञा प्य अग्नौ करणमन्त्रयो' स्थाने उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिश्चतुर्दशभिर्वा हुत्वा मेक्षणमनुप्रहृत्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादिशेषनिवेदनान्त पार्वणवत्कृत्वा भुक्तवत्सु पिण्डपितृयज्ञवन्निनयनादिपात्रोत्सर्गा त कृत्वा ततः श्राद्धशेष समापयेदिति ॥ ६ ॥

अथ श्वोभूतेऽष्टका पशुना स्थालीपाकेन च ॥७॥

अथेत्यानन्तर्यार्थे । श्वोभूतेऽष्टम्यामित्यर्थः । या अष्टका कार्या इत्युक्तास्ता. श्वोभूते पशुना स्थालीपाकेन च कार्या इत्यर्थ । अथाष्टका इत्येतावत्युच्यमाने अथशब्दसवन्धात्पूर्वेद्युश्चाष्टका' कार्या इत्याशङ्का स्यात् तस्माच्छ्वोभूतग्रहणम् । पश्वङ्गभूतस्य स्थालीपाकस्याविधेयत्वात्स्थालीपाकान्तरमित्यवगम्यते । चशब्दश्चाय वाशब्दस्य स्थाने द्रष्टव्य । तेन पशुना वा स्थालीपाकेन वेत्यर्थ. । शास्त्रान्तरे च स्पष्टं वचनमस्ति 'पशोरभावे स्थालीपाक प्रवर्तते' इति ॥ ७ ॥

अप्यनडुहो यवसमाहरेत् ॥ ८ ॥

अपिशब्दो विकल्पार्थ. । एतदुक्त भवति । पशु. कार्यस्तस्यासभवे स्थालीपाकस्तस्याप्यसभवेऽनडुहो यवस प्रयच्छेदिति । शकटवहनसमर्थो बलीवर्दोऽनड्वान् ॥ ८ ॥

अग्निना वा कक्षमुपोषेत् ॥ ९ ॥

त्रयस्याप्यसम्भवेऽग्निना कक्ष दहेत् ॥ ९ ॥

एष मेऽष्टकेति ॥ १० ॥

यवसदाने कक्षदहने चैव मनसा यायेदित्यर्थ ॥ १० ॥

न त्वेवानष्टक स्यात् ॥ ११ ॥

इदमस्य प्रयोजनम् । चत्वार' पक्षा उक्तास्तत्र पूर्वालाभे उत्तरोत्तर प्रवर्तेत इति । एवमप्यष्टका कार्या न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः । अथ वा शास्त्रान्तरे यानि पक्षान्तराण्युक्तानि अपि वा अनूचानेभ्य उदकुम्भमाहरेत् । अपि वा श्राद्ध मन्त्रानधीयीतेति । तथा वा कुर्यात् । नत्वेवानष्टक स्यादित्यर्थ ॥ ११ ॥

तां हैके वैश्वदेवीं ब्रुवत आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके पशुदेवतामेके ॥ १२ ॥

एतेऽष्टौ देवताविकल्पा । तत्र यदा आग्नेय्यष्टका क्रियते तदा पशुस्थालीपाकापदानानि त्रीण्यपि अग्नये स्वाहेति जुहुयात् । केवलस्थालीपाकमप्यनेनैव जुहुयात् । एवमितरेष्वपि नेयम् । तत्रानाद्यानां पक्षाणामयुक्तत्वज्ञापनार्थमाद्ये हशब्द पठितवान् । मन्त्रास्तावदष्टकार्थत्वेन गृह्यस्मृतिपारम्पर्येण स्मर्यन्ते । स्मृतिश्च प्रमाणम् । एवमष्टकार्थत्वेन प्रमाणावगतेषु मन्त्रेषु तान्परित्यज्याग्यादीनां नामधेयेन होम इत्येतदुक्त वक्तुमिति हृदि कृत्वा हशब्द पठितवान् । तस्मात्सर्वदा मन्त्रैरेव होम कार्यः न कदाचिदपि नामधेयेनेति सिद्धम् । एतमेव पक्षमुत्तरत्रापि समर्थयते । वैश्वदेवीं ब्रुवत इति बहुदेवत्यां ब्रुवत इति ।

अयमर्थः। या या मन्त्रेषु लिङ्गिनी सा सा सर्वत्र देवता भवति। नवाग्न्यादय एकैकैव देवता भवतीत्यर्थः। बहुदेवत्यो हि वैश्वदेवशब्दः श्रूयते। 'यथा प्रभुर्क्रतु देवी मनीषेति वैश्वदेव' इति। उक्तं च नैरुक्तैः 'यच्च किंचिद्बहुदेवत्यं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते' इति। प्रकारान्तरेणास्माभिर्भाष्यकारमतमेवानुसृतमिति निरवद्यम्। अपि चैव व्याख्या। आग्नेयीमेके। तेषामयमभिप्रायः। सत्यम्। अष्टकार्थत्वेन मन्त्राणां स्मरणात्स वेदा मन्त्रैरेव होमः कार्यः तथाप्याग्नेयी भवति। अग्निरेव सर्वेषु मन्त्रेषूद्देश्यो भवतीत्यर्थः। यानि तेषु देवतान्तरवाचीनि पदानि तानि कथंचिद्गौण्या लक्षणया वा योगेन वाग्निवाचीनि भवन्ति। यथा प्रयाजानामाग्नेयत्वे समिदादिशब्दास्तस्यैव कथंचिद्वाचकाः एव मन्त्रा अपीति। एवमुत्तरेष्वपि पक्षेषु योज्यम्। एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्यां हशब्दं प्रयुक्तवान्। बहुदेवत्ये त्वयमेव पक्षो युक्तः। लक्षणाद्याश्रयणे कारणाभावादिति ज्ञापयितुम्। प्रयाजेषु तु कारणं निरुक्ताद्विज्ञेयम्॥ १२॥

पशुकल्पेन पशुं सञ्ज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्। वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहिताः पराके मेदसः कुल्या उपैनांस्स्रवन्तु सत्या एता आशिषः सन्तु सर्वाः स्वाहेति॥ १३॥

पशुकल्पेनेतिवचनं प्रोक्षणप्रतिषेधः पाशुकस्यैव प्रोक्षणस्य भवति न पश्वङ्गभूतस्थालीपाकप्रोक्षणस्येत्येवमर्थम्। सञ्ज्ञप्येत्यनुवादः। उत्खिद्येति वचनमुत्खिद्य सर्वदाऽनयैव वपां जुहुयादित्येवमर्थम्। तेनाग्न्यादिनामधेयेन होम इत्याद्याः पक्षा निरस्ता भवन्ति॥ १३॥

अथावदानानां स्थालीपाकस्य च अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति द्वे । ग्रीष्मो हेमन्त ऋतव शिवा नो वर्षा शिवा अभया शरन्न । संवत्सरोऽधिपति प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुतां दीर्घमायु स्वाहा । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्ष द्यौर्नो देव्यभय नो अस्तु । शिवा दिश· प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युत परिपान्तु सर्वत स्वाहा । आपो मरीची· प्रवहन्तु नो धियो धाता समुद्रो वहन्तु पाप । भूत भविष्यदभय विश्वमस्तु मे ब्रह्माऽधिगुप्त· स्वाराक्षराणि स्वाहा । विश्व आदित्या वसवश्च देवा रुद्रो गोप्तारो मरुत सदन्तु । ऊर्ज प्रजाममृत पिबमान· प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य ॥ १४ ॥

स्थालीपाकशब्देनात्र द्वय गृह्यते । एकवचन जात्यभिप्रायम् । तेनायमर्थ· । पश्वङ्गस्थालीपाकस्यावदानाना च स्थालीपाकान्तरस्य च एते सप्त होममन्त्रा भवन्तीति ॥ १४ ॥

सौविष्टकृत्यष्टमी ॥ १५ ॥

अष्टमीग्रहण सर्वदा त्रिष्वपीयमाहुतिरष्टमी भवतीत्येवमर्थम् । तेन मन्त्रैरेव होमो न कदाचिन्नामधेयेनेति सिद्धम् । अपि च यदा पश्वङ्गभूतस्थालीपाक· पृथक् हूयते तदा स्विष्टकृदपि पृथक्कार्य इत्येतत्प्रदर्शित भवति । सर्वत्र च पृथग्घोमे स्विष्टकृदपि पृथक्कार्यः। पृथग्घोमे हि अवदानानां सप्त स्थालीपाकस्य च सप्त । तत सौविष्टकृती पञ्चदशी स्यात् । सहपक्षे

त्वष्टमी भवति । एव च पृथग्घोमनिवृत्त्यर्थमष्टमीग्रहण वेदित व्यम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणान्भोजयेदित्युक्तम् ॥ १६ ॥ ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीतेति यदुक्त तदि हापि कार्यमित्यर्थ । एतदुक्त भवति । होम समाप्य ब्राह्मण पच्छौचाद्याच्छादनान्त कृत्वा भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्त कृत्वा पाणौ होम कृत्वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्दत्वा स्वस्त्ययन वाचयित्वा श्राद्धशेष समापयेदिति । अथवा ब्राह्मणान्भोजयेदिदमनन्तरे कर्मणीत्युक्तम् । यच्चोक्त पूर्वेद्यु. कर्म तत्र च भोजयेदित्युक्त द्रष्टव्यमित्यर्थ. । इतिशब्दोऽन्नभोजनप रामर्शी । इदमष्टम्यां भोजन श्राद्धमित्युपदेशः । शास्त्रान्तरे च दृश्यते तस्माच्छ्राद्धमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥ इति द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

अपरेद्युरन्वष्टक्य ॥ १ ॥

अपरस्मिन्नहनि नवम्यामन्वष्टक्य नाम कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाप्रवणेऽग्निमुपसमाधाय परिश्रित्योत्तरत परिश्रितस्य द्वार कृत्वा समूल बर्हिस्त्रिरपसलैरविधून्वन्परिस्तीर्य हवींष्यासादयेदोदन कृसर पायस दधिमन्थान्मधुमन्थांश्च ॥ २ ॥

योऽष्टम्या पशु' कृतस्तस्यैव मांस ब्राह्मणभोजनार्थ प्रकल्प्य । सस्कृत्येत्यर्थ । भोजनार्थत्व शास्त्रान्तरादवगतम् । दक्षिणाप्रवण इति प्राक्प्रवणनिवृत्त्यर्थम् । उपसमाधायेति व्याख्यातम् । अग्नितिरस्करण्यादिभि परिश्रित्योत्तरतो द्वार करोति । पुनः परिश्रितस्येतिवचन परिश्रयणस्यानित्यत्वज्ञाप

नार्थम् । अत्रापि पिण्डपितृयज्ञकल्पोऽस्ति तत्र विशेषमाह । उभौ परिस्तीर्येत्यस्मिन्काले समूलं बर्हिर्गृहीत्वा अपसलैरप्र दक्षिणमविधून्वन्नकम्पयन्नि' परिस्तृणीयात् । आसादयेदभिघार्य स्थालीपाकमित्यस्मिन्काले एतानि पश्चासादयेत् । एषां नित्ये श्रपणं कार्यं । गृह्यकर्मणि सर्वत्र चरूणां नित्येऽग्नावेव श्रपणं कार्यं न लौकिके । अन्यत्र प्रतिषेधात् । श्रपयित्वैककपाल चेत्यत्र श्रपयित्वेतिवचनस्य चरुवर्जितानां धानादीनां नित्याग्निश्रपणनिषेधपरत्वेनापि संभवात् । 'सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्थाः प्रकीर्तिताः । मधुमन्था प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तव.' ॥ उल्लेखनकाले द्वे लेखे लिखेत् । उभे च सकृदाच्छिन्नैरवस्तृणीयात् ॥ २ ॥

पिण्डपितृयज्ञे कल्पेन ॥ ३ ॥

इदं कर्म पिण्डपितृयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थं । 'अग्निप्रणयन पात्र सोमायेत्यादिमन्त्रकौ । उपस्थान प्रवहण निनयाद्यतिदिश्यते' ॥ ३ ॥

हुत्वा मधुमन्थवर्जं पितृभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥

इध्माधानान्तं कृत्वा ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनान्तं कृत्वा ओदनादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्नमुद्धृत्य मधुमन्थवर्जं घृताक्तमनुज्ञाप्याग्नावाहुतिद्वयं हुत्वा मेक्षणमनुप्रहृत्य शेषनिवेदनान्तं कृत्वा पितृभ्यः पिण्डान्निपृणीयादित्यर्थं । पिण्डदाने मधुमन्था अपि ग्राह्या' ॥ ४ ॥

स्त्रीभ्यश्च सुरा चाचाममित्यधिकं ॥ ५ ॥

मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पिण्डान्निपृणीयात् । तत्र चोदनादिपश्चभ्यः सुरा चाचामं चाधिकं भवतीत्यर्थं । पित्रादित्रयाणामेव पिण्डपितृयज्ञस्य दृष्टत्वात्तद्विधानं स्त्रीणां न प्रा-

प्रोतीति कृत्वा पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेत्येतदत्रानुवर्तनीयम् । 'ओदनाग्रद्रव प्राहुराचाम हि मनीषिणः। गौडी मा वी च पैष्टी च सुरा तु त्रिविधा स्मृता' ॥ अधिकवचन पश्चानामवाधनार्थम् ॥ ५ ॥

कर्षूष्वेके द्वयो पदसु वा ॥ ६ ॥

द्वयोर्लेखयोरुभयेपा पिण्डनिपरणमुक्तम् । कर्ष्वो नामावटा. । कर्ष्वौ च कर्प्वश्च कर्ष्वः। तास्वेके इच्छन्ति । यदा द्वे कर्ष्वौ तदा आयते भवतः । यदा षद् तदा परिमण्डलाः । द्वयोरिति वचनात्कर्ष्वावित्येकशेषो लब्ध ॥ ६ ॥

पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् ॥ ७ ॥

पूर्वा च लेखा पूर्वा च कर्षूः पूर्वाश्च कर्ष्व॰ ताः पूर्वाः । एतदुक्त भवति । द्विलेखाद्विकर्षूषट्कर्षूपक्षेषु पूर्वस्यां लेखायां पूर्वस्या कर्ष्वां पूर्वासु कर्षूषु पितृभ्यो निपृणीयादिति ॥ ७ ॥

अपरासु स्त्रीभ्य॰ ॥ ८ ॥

पूर्ववदेकशेषः । अत्र किंचिद्वक्तव्यमस्ति । द्वे लेखे इत्युक्तम् । पितृषु च स्त्रीषु च पृथक्पृथक् नवावरा अयुजो वा ब्राह्मणा भवन्ति । प्रकृतौ समर्थनिगमेषु यजुर्निगदेषु विकृतावूह उक्तः । तेन स्त्रीपात्रेषु तिलावपने तिलोसीति मन्त्रे पितृशब्दस्योहो न कार्य' प्रकृतावसमर्थत्वात् । पार्वण हि तस्य प्रकृतिः । तत्र च पित्रादयस्त्रयोऽभिधातुमभिप्रेता' न च पितृशब्दस्त्रीन्वक्तु समर्थः। अथोच्यते । तत्रापि पितृपात्रमेवास्य प्रकृतिः उत्तरे विकृती । पितृपात्रे च पितृशब्द समर्थ । विभक्तिमात्र त्वसमर्थम् । तेनोत्तरयो पात्रयो पितृशब्दस्य स्थाने पितामहमपितामहशब्दौ बहुवचनान्तौ वक्तव्याविति । एतदप्युक्तम् । समानप्रकरणे प्रकृतिविकृतिभावो नास्तीति ज्ञापितमेत दाष्यकारेण

'रात्र्यापदेनेति तु प्रणयेत्' इत्यत्र । तेन त्रिष्वपि पितृशब्द एव प्रयोज्य इति सिद्धम् । यथा तत्र कथचिद्गौण्या लक्षणया वान्यथा वा त्रीनाह तथैवात्रापि मातृरभिदध्यात् । तेनोहो न कार्य । अथ तत्रोत्तरयो पात्रयोरूहोऽभ्युपगम्यते । तर्हि 'शुन्धन्ता पितर.' इत्यत्र त्रयाणां वचनमपार्थकं स्यात् । तस्मात्पितृशब्द एव सर्वदा प्रयोज्य इति सिद्धम् । 'शुन्धन्ता पितर' इत्यत्र तु विभक्तिमात्र समर्थम् । प्रकृतिस्तु समर्थैव । तेन तस्या ऊह कार्य. । 'शुन्धतां मातर शुन्धन्तां पितामह' शुन्धन्तां प्रपितामह इत्येतत्तेऽसौ ये च त्वा' इत्यत्र यदि द्वे मातरौ स्याता पितामहौ प्रपितामहौ वा तदा असावित्यत्र द्वयोरपि नामनी ब्रूयात् । यदा बहवस्तदा बह्वीनामपि नामानि ब्रूयात् । तेशब्दस्य स्थाने द्वे मातरौ चेद्वामित्यूह. । बहवश्चेद्व इत्यूह. । येशब्दस्य केचिदूहेन स्त्रीलिङ्ग कुर्वन्ति तद्विचार्यम् । एतत्ते तत ये च त्वामत्रान्वित्यस्यायमर्थ. । हे तत एतत्पिण्डरूपमन्न तुभ्य ये चान्येऽत्र त्वामनु यन्ति तेभ्यश्चेत्यर्थः । अनुयायिनश्च यदि स्त्रिय एव स्यु. तदोहो युज्यते । यदि पुमास एव पुमासश्च स्त्रियश्च वा तदा न युज्यते 'पुमान्स्त्रिया' इति पुस एकशेषात् । आचार्येणाप्युक्तम् । 'पुवन्मिथुने' इति [श्रौ०] । 'अनुयायिनश्च पुमासश्च स्त्रियश्चेति प्रतिभाति' इति बौधायनवचनात् । इत्थ हि तेन पिण्डदाने पठितो मन्त्रः एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये त आचार्या ये ते सखायो ये ते गुरवो ये ते ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेभ्यश्चैतत्ताभ्यश्च स्वधा नम इति तेनोहो न कार्यः । आपस्तम्बेन तु 'एतत्ते मातरसौ याश्च त्वामत्रानु' इति मन्त्रः पठित इति कृत्वा केचिदूह कुर्वन्ति तच्चिन्त्यम् । स्त्रीद्वित्वे युवामत्रानु बहुत्वे युष्मानत्रान्विति । अत्र पितर. अमीमदन्त पितर इत्यत्र

च पितृशब्दस्योहो न कार्य. । प्रकृतावसमर्थत्वात् । पिण्डपि तृयज्ञो हि तयो. प्रकृति । तत्र च त्रयोऽभिधातुमभिमेता" । तस्मादनूह उभयपिण्डानां च सकृदेवानुमन्त्रण कार्यं शक्य त्वान्न पृथक् । असावभ्यङ्क्ष्वासावङ्क्ष्वेत्यत्र च स्त्रीद्वित्वे बहुत्वे चसौशब्दस्योह । अभ्यजाथाम्, अभ्यङ्ध्वम्, अ ञ्जाथाम्, अङ्ध्वमिति च यथार्थम् । स्त्रीणां पृथग्वासो दद्या त् । असंसर्गित्वात् । एतद्व पितर इत्यत्रोहो न कर्तव्य. । असमर्थत्वादेव मन्त्रावृत्तिरस्त्येव । पितृपिण्डान्स्त्रीपिण्डाश्च स कृदेवोपतिष्ठते शक्यत्वान्न पृथक् । अनूहश्च पूर्ववत् । 'मनोन्वा हुवामह' इत्यादेश्चानूह' पूर्ववत् । तस्माच्च नोहेदिति प्रतिषे धाच्च । प्रवाहण चोभयपिण्डाना युगपदेव शक्यत्वात् । अनू हश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । 'वीर मे दत्त पितर.' इति पितृणा मध्यमपिण्डमादायानेनैव स्त्रीणामपि मध्यममाददीत । अनूह श्च पूर्ववत् । आधत्त पितर इति पिण्डद्वय प्राशयेदनूहश्च पूर्व वत् । ऋक्त्वाच्च । यत्र त्वचि ऊहमिच्छति तत्र विदधाति 'आ त्मनि मन्त्रान्सन्नमयेन्' इति । इति नत्रे' इति च । एव निनयन वर्ज पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्त तत्र यदुच्यते । पितृशब्दो बहुवचनान्त' पित्रादीस्त्रीनेव वक्ति साहचर्यात् । यथा मित्रा विति वरुणाविति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयेते साहचर्यात् । तद्वदत्रापि । मातृस्तु वक्तु न शक्नोति । तत्साहचर्यस्य कचिद प्यप्रतीतत्वात् । तस्मादूह कार्यं इति । तत्र ब्रूम । असमर्थ त्वादूहो नास्तीत्युक्तमेव केवलमभिधान सपादनीयम् । सपि ण्डीकरणेन हि प्रेतत्व निवर्त्य पितृत्व नाम संस्कारविशेष शास्त्रगम्यः प्राप्यते । तच्च मातृष्वप्यविशिष्टमिति मातरपि अभिधत्ते पितृशब्द । एव च कृत्वा एकोद्दिष्टे शास्त्रान्तरदृष्ट पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्नः । ऊहवादिनोऽतिप्रसङ्गश्चास्ति ।

मात्रादयस्त्रयोऽपि शब्दाः प्रसज्यन्ते। तेनाप्येव नेष्यते । पुनर पि वहुविद्भिर्विचार्य कार्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥ ८ ॥

एतेन माघ्या वर्ष प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे ॥ ९ ॥

एतेनेति पूर्वेद्यु'प्रभृति कृत्स्नकर्मातिदेश. । एतदुक्तं भव ति । प्रौष्ठपद्या' समीपे योऽपरपक्षस्तत्राष्टम्या माघ्यावर्ष नाम कर्म कर्तव्यम् । तच्चैतेनाष्टकाकर्मणा व्याख्यातमिति । अत्रापि त्रिष्वहःसु कार्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मासि मासि चैव पितृभ्योऽयुक्षु प्रतिष्ठापयेत् ॥ १० ॥

अपरपक्ष इत्यत्रापि सवध्यते । मध्यगतस्य विशेषाभावा त्प्रयोजनवत्त्वाच्च । तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थम् । एवमित्यकृत्स्नोप न्नेशार्थम्। तेनान्वष्टक्यमिहातिदिश्यते । अनन्तरत्वात् । पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम्। प्रतिष्ठापयेत्। कुर्यादित्यर्थ'। एतदुक्त भव ति । प्रतिमासमपरपक्षे अयुग्मासु तिथिषु अन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव श्राद्ध कुर्यादिति । समानकालत्वात्समानकार्यत्वाच्च पार्व णस्यास्य विकल्प । एव वा सूत्रच्छेद. । मासि मासि चैव पितृभ्य. प्रतिमासमपरपक्षेऽन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव कुर्यादित्य र्थ' । अयुक्षु प्रतिष्ठापयेत् । श्राद्धकर्मणि सर्वमयुग्मासु सख्यासु प्रतिष्ठापयेत् । गन्धमाल्यादि सकृद्देय त्रि' पञ्चकृत्वो वेत्या दि ॥ १० ॥

नवावरान् भोजयेत् ॥ ११ ॥

नवप्रसङ्ग' प्रकृत निवर्तयति । तेनान्वष्टक्ये नवावरान्भोज येन्नियमेन ॥ ११ ॥

अयुजो वा ॥ १२ ॥

अशक्तौ प्रागप्ययुजो भोजयेत्सप्त पञ्च त्रीनेक वा । सप्तप

क्षे एकस्यैक इतरयोस्त्रयस्त्रय' । पञ्चपक्षे एकस्य त्रय इतरयोरे कैक । इद चान्वष्टक्य एव ॥ १२ ॥

युग्मान्वृद्धिपूर्तेषु ॥ १३ ॥

'पुसवनसीमन्तोन्नयनचौलकर्मोपनयनविवाहा इति पञ्चा ग्न्याधेयादीनि च श्रौतानि वृद्धिश्राद्धस्य विषयः' इत्येके । 'अन्ये षोडश सस्कारा॰ श्रवणाकर्मादयश्च श्रौतानि च' इत्या हु'। 'अनिष्ट्वा तु पितॄञ्श्राद्धे वैदिक कर्म नारभेत्' इति स्मृ ते । वापीकूपतडागारामाद्युद्यापनादिपूर्तश्राद्धस्य विषय॰ । उभयत्र युग्मान्भोजयेत् ॥ १३ ॥

अयुग्मानितरेषु ॥ १४ ॥

पूर्वेद्युरष्टम्या काम्य एकोद्दिष्ट इति चतुर्व्वेय विधिः । मासि मासि चेत्यत्रान्वष्टक्यवत् । पार्वणे तु वक्ष्यति । एवम ष्टविधेष्वपि श्राद्धेषु ब्राह्मणपरिमाणमुक्तम् ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थ' ॥ १५ ॥ ॥५॥

वृद्धिपूर्तेष्विति शेषः । अत्र प्रदक्षिणमिति वचनादितरश्रा द्धेषु प्रसव्यमुपचार इति गम्यते । तिलकार्ये यवान्कुर्यात् । य ज्ञोपवीतयुग्मकर्मादीनामुपलक्षणमिदम् ॥ १५ ॥ इति द्वितीये पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशे-त् । अहते पूर्व पादावालभेद्बृहद्रथन्तरे ते चक्रे ॥१॥

इतिकारोऽध्याहार्य । त्रयाणा वर्णानामिद समान भव ति । रथो नाम बहुयुगो मण्डलाकृति । यदा रथमारोहति गमनार्थ ततः पूर्वपक्षे चक्रे पाणिभ्यां नाना अभिमृशेन्मन्त्रेण । नानाग्रहणं युगपदेव दक्षिणेन दक्षिण सव्येन सव्यमभिमृशेन्न

पर्यायेणेत्येवमर्थम् । दूरदेशगमने त्वाद्य एवारोहणेऽयं विधि नैत्वर्थमात्रेष्वारोहणेषु ॥ १ ॥

वामदेव्यमक्ष इत्यक्षाविष्ठाने ॥ २ ॥

अभिमृशेदिति वर्तते । पाणिभ्यां युगपच्चक्रनाभी अभिमृशेन्मन्त्रेण ॥ २ ॥

दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत् । वायोष्ट्वा वीर्येणारोहामीन्द्रस्यौजसाधिपत्येनेति ॥ ३ ॥

दक्षिणापादः पूर्वो ययोस्तौ तथोक्तौ । एवभूताभ्यामारोहेन्मन्त्रेण ॥ ३ ॥

रश्मीन्सम्मृशेदरश्मिकान्वा दण्डेन । ब्रह्मणो वस्तेजसा सगृह्णामि सत्येन वस्तेजसा सगृह्णामीति ॥ ४ ॥

रश्मय प्रग्रहास्तान्स्पृशेत् । अथ यद्यश्वा अरश्मिका· स्युस्तानेव दण्डेन स्पृशेत् । मन्त्रस्तूभयत्र । बहुवचनाद्बहुयुगो रथोऽत्राभिमेत इति गम्यते ॥ ४ ॥

अभिप्रवर्तमानेषु जपेत् । सहस्रसनि वाजमभिवर्तस्व रथ देव प्रवह वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इति ॥ ५ ॥

चशब्दोऽध्याहार्य· । सारथिना नोदिता अश्वा यदा इष्टा दिशमभिगच्छन्ति तदा सहस्रसनि वनस्पत इत्यृच जपेत् । एतावद्रथारोहणम् ॥ ५ ॥

एतयाऽन्यान्यपि वानस्पत्यानि ॥ ६ ॥

अभिमृशेदिति शेष· । अन्यान्यपि शकटप्रभृतीनि वानस्पत्यान्यारोक्ष्यन्नेतया तान्यभिमृशेत् । एतयेत्यस्मिन्नसति अ-

न्यान्यपीत्यादुत्तरसूत्रस्यैव शेष स्यात् । तस्माद्योगविभागा र्थमेतयेति वचनम् ॥ ६ ॥

स्थिरौ गावौ भवता वीळु रक्ष इति रथाङ्गमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

यद्यदङ्गमस्यामृचि दृष्ट तत्तदभिमृशेत् । गावौ । अक्ष ईषा युग चेत्यर्थ । इद चाभिमर्शन शकटादिषु न रथे । गावाविति लिङ्गात् । न हि रथस्य गोयुक्तत्व द्विगोयुक्तत्व च सभवति । बहुयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च ॥ ७ ॥

सुत्रामाण पृथिवी द्यामनेहसमिति नाव ॥८॥

आरोहेदिति शेष. । आरुहेमेति मन्त्रलिङ्गात् । यदा यदा च नावमारोहत्युदकतरणार्थ तदा तदा एतयारोहेत् ॥ ८ ॥

नवरथेन यशस्विन वृक्ष ह्रद वा विदासिन प्रदक्षिण कृत्वा फलवती शाखा आहरेत् ॥ ९ ॥

नवरथेन यदा गच्छति तदाय विशेषः । वानस्पत्यजपान्त कृत्वा इदमपि कुर्यात् । नवोऽनुपभुक्त' । यशस्वी यशसा युक्त' । अविदासी अशोष्यः । आम्रजम्ब्वादिशाखा आहरेत्॥९॥

अन्यद्वा कौटुम्ब ॥ १० ॥

अन्यद्वा कुटुम्बोपयोगि द्रव्यमाहरेत् । आहृत्य ततः ॥१०॥

ससदमुपयायात् ॥ ११ ॥

गृहसमीपमागच्छेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्माकमुत्तम कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वावरोहेत् ॥ १२ ॥

जपित्वा नवरथादवरोहेत ॥ १२ ॥

ऋषभ मा समानानामित्यभिक्रामन् ॥ १३ ॥

एतत्सूक्तं गृह मतिपद्यमानो जपेत् ॥ १३ ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठादत्यस्त यात्यादित्ये ॥ १४ ॥

जपेदिति शेष. । तस्मिन्नेवाहनि ॥ १४ ॥

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरिति व्युष्टा-यां ॥ १५ ॥ ॥ ६ ॥

जपेत् । त्रीण्येतानि प्रतीकानि मन्त्रसञ्ज्ञकानि । तस्मादुपांशु स्यु' । एतावानवरथे विशेष ॥ १५ ॥ इति द्वितीये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

अथातो वास्तुपरीक्षा ॥ १ ॥

उच्यत इति शेषः । उक्तोऽर्थ । अत शब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्गृहनिमित्ते समृद्धिव्यृद्धी भवतस्तस्माद्वास्तुपरीक्षोच्यत इति । यद्येव काम्यकर्माण्यनर्थकानि नैतदेव न्यायविदः परि हरन्ति 'तच्चैव हि कारण शब्दश्चेति' ॥ १ ॥

एवलक्षणयुक्ते देशे वास्तु कार्यमित्याह—

अनूषरमविवदिष्णु भूम ॥ २ ॥

भूमशब्दो भूमिवाचक । यथा यव न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमे ति । यत्र विवादो नास्ति तदविवदिष्णु ॥ २ ॥

ओषधिवनस्पतिवत् ॥ ३ ॥

मतुपो वकारश्छान्दस. । एवविध यद्भूम तत्र वास्तु कार्यम् ॥ ३ ॥

यस्मिन्कुशवीरिणप्रभूत ॥ ४ ॥

तत्र कार्यम् ॥ ४ ॥

कण्टकिक्षीरिणस्तु समूलान्परिखायोद्वासयेद-

पामार्गं शाकस्तिरवक· परिव्याधइति चैतानि ५

समूलान्परिखायोद्वासयेदिति वर्तते । अपामार्गादीनां पु ल्लिङ्गत्वादेतानिति वक्तव्ये एतानीति नपुंसकवचनमन्यान्य प्येवमकाराणि वास्तुविद्यायां निषिद्धान्युद्वास्यानीत्येवमर्थ म् ॥ ५ ॥

यत्र सर्वत आपो मध्य समेत्य प्रदक्षिण शय-नीय परीत्य प्राच्य स्यन्देरन्नप्रवदत्यस्तत्सर्व समृद्ध ॥ ६ ॥

यस्मिन्देशे आप सर्वाभ्यो दिग्भ्य आगत्य मध्य प्राप्य तत प्रदक्षिण शयनीय परीत्य प्राङ्मुख्यो गच्छेयुः । अप्रव दत्यः। न लोप छान्दस'। अशब्दवत्य इत्यर्थः। एतल्लक्षणयुक्त वास्तु विद्याद्वत्तधनधान्यादिभि सर्वे समृद्ध भवति। एव ब्रुवता एतत्प्रदर्शित भवति । सर्वत उच्छ्रिता मध्यतो निम्ना मीपच्च प्राक्प्रवणां भूमि कृत्वा गृह कुर्यात् । तत्र प्राच्यां दि शि गृहिण· शयनीय गृह कुर्यात् । शयनीयगृहस्योत्तरतो ऽपां शनैः प्रदक्षिण निर्गमनार्थ स्पन्दनिकां कुर्यादिति ॥ ६ ॥

समवस्रवे भक्तशरण कारयेत् ॥ ७ ॥

येन पथा आपो निर्गच्छन्ति स देश समवस्रव· ।प्राच्यां दिशीत्यर्थ' । तत्र महानस कारयेत् शयनीयस्योत्तरतः । ननु शाखान्तरे प्राग्दक्षिणस्या दिशि भक्तशरण दृष्टमत कथ प्रा च्यां दिशीत्याशक्य प्रकृतस्य स्तुतिमाह ॥ ७ ॥

बह्वन्न भवति ॥ ८ ॥

ऋद्धिमद्भवतीत्यर्थ' । तस्मादत्रैव कार्यम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेत्साऽद्यूता ह भवति ॥९॥

यत्र गृही स्वैरमास्ते स्वजनैरागन्तुभिश्च सह सा सभा तां दक्षिणाप्रवणे कुर्यादुदीच्या दिशीत्यर्थ । तत्र कृताऽद्यूता द्यूतवर्जिता भवति । दोषा न सन्तीत्याह ॥ ९ ॥

युवानस्तस्यां कितवाः कलहिन प्रमायुक्ता भवन्ति ॥ १० ॥

अत्र कृता चेद्युवान एव सन्त' प्रमायुक्ता भवन्ति । अल्पायुषो म्रियन्त इत्यर्थ । कलहप्रियाश्च कितवाश्च भवन्ति । ननु द्यूतवर्जितत्वात्कथ कितवा इति । उच्यते । कितवा इति दम्भिन इत्यर्थ । तस्मात्तत्र न कार्या । शास्त्रान्तरेऽविहितत्वा दनूद्य प्रतिषिद्धवान् ॥ १० ॥

क तर्हि कार्येत्याह—

यत्र सर्वत आप प्रस्यन्देरन्सा स्वस्त्ययन्यद्यूता च ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥

यस्मिन्देशे सर्वाभ्यो दिग्भ्यो आप आगच्छन्ति तत्र कार्या सभा । गृहमध्य इत्यर्थः । सा शुभकर्यद्यूता च भवति ॥ ११ ॥

इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

अथैतैर्वास्तु परीक्षेत ॥ १ ॥

पूर्वलक्षणासभवे कथमुत्तरेषा बलीयस्त्व स्यादित्येवमर्थो ऽथशब्द. । अथ विशिष्टान्येतानीति । वास्तुग्रहण सभाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जानुमात्र गर्त खात्वा तैरेव पांसुभि प्रतिपूरयेत् ॥ २ ॥

गर्तो नामावट. । तैरेव तत उद्धृतैरेव ॥ २ ॥

अधिके प्रशस्त समे वार्त न्यूने गर्हितं ॥ ३ ॥

पूरिते गर्तादधिके पांसुराशौ प्रशस्त वास्तु भवति । तेन समे वृत्तिमद्भवति । तस्मान्न्यूने गर्हित कुत्सित भवति । तस्मा त्तत्र न कार्यम् ॥ ३ ॥

अस्तमिते पांसुपूर्णं परिवासयेत् ॥ ४ ॥

अस्तमिते तमेव गर्तमद्भि पूरयित्वा तां रात्रिं परिवासये त् । ततो व्युष्टायां निरीक्षेत ॥ ४ ॥

सोदके प्रशस्तमार्द्रे वार्तं शुष्के गर्हित श्वेत मधुरास्वाद ॥ ५ ॥

पूर्वेण तुल्यम् ॥ ५ ॥

सिकतोत्तर ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥

सिकतोत्तर सिकताबहुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

लोहित क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥

मधुरास्वाद सिकतोत्तरमिति वर्तते ॥ ७ ॥

पीत वैश्यस्य ॥ ८ ॥

अत्रापि द्वय वर्तते । श्वेत लोहित पीतमिति त्रयो वर्णाः त्रयाणां वर्णानां विशेषाः । अन्यत्सर्वं समानम् ॥ ८ ॥

तत्सहस्रसीतं कृत्वा यथादिक्समचतुरस्र मापयेत् ॥ ९ ॥

एव परीक्षित वास्तु बहुसीत कुर्यात् । बहुश॰ सीतया क र्षेदित्यर्थ॰ । ततः सर्वासु दिक्षु समचतुरस्र स्थण्डिल कुर्यात् । चतुरस्रं चतुःकोण मापयेत्कुर्यात् । सहस्रशब्दोऽत्र बहुवाची॥९॥

आयत चतुरस्र वा ॥ १० ॥

प्रागायत चतुरस्र वा कुर्यात् । आयतं दीर्घम् । तत्रैव क्रमः । परिव्याध इति चैतानीत्यन्तां बाह्यवास्तुपरीक्षां कु

त्वा तत आन्तरी परीक्षामयैतैर्वास्तु परीक्षेतेत्यादि आयत चतुरस्र वेत्यन्ता कृत्वा यत्र सर्वत्र आपो म य समेत्येत्यादि विज्ञेयम् । ततो वक्ष्यमाण प्रोक्षण कुर्यात् ॥ १० ॥

तच्छमीशाखयोदुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रि परिव्रजन्प्रोक्षति ॥ ११ ॥

'शन्न इन्द्राग्नी' इति सूक्त शन्तातीयमिति प्रसिद्धम् । तेन सूक्तेन त्रि परिव्रजन्प्रोक्षति । सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्मारम्भ' । सिद्ध हि करण भवति नासिद्धम् । परशुना छिनत्तीति पर शुवत् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । 'मन्त्रान्ते व्रजनारम्भ प्राचीमारभ्य पर्येति' इति ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया । आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥ १२ ॥

त्रि' प्रदक्षिण परिव्रजति । अत्रापि गारावृत्तिस्तृचावृत्ति श्च व्रजनगुणत्वात् ॥ १२ ॥

वशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥ १३ ॥

यावन्तस्तत्र वशा सभवन्ति तत्र द्वयोर्द्वयोर्वशयोरन्तरेषु कुड्यादिभि पृथक्कृतापवरकादिशरणानि कारयेत् । शर णान्यवान्तरगृहाणि ॥ १३ ॥

गर्तेष्ववकां शीपालमित्यववापयेत् नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते ॥ १४ ॥

सर्वासां स्थूणानां गर्तेषु अवकां शीपाल च अवदघ्यात् । एव कृते नास्याग्निर्दाहुको भवति इति श्रूयते ॥ १४ ॥

मध्यमस्थूणाया गर्तेऽवधाय प्रागग्रोदगग्रान्कु-

शानास्तीर्य व्रीहियवमतीरप आसेचयेत्। अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ १५ ॥

अस्या गर्तेऽय विशेष। अवकां शीपाल चावधाय कुशानास्तीर्य पश्चादासिचेन्मन्त्रेण। अवधायवचनमवकाशीपालयोरवधानप्राप्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

अथैनामुच्छ्रियमाणामनुमन्त्रयेतेहैव तिष्ठ निमिता तिल्विलास्तामिरावती मध्ये पोषस्य तिष्ठन्ती। आ त्वा प्रापन्नघायव आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायतां सह। आ त्वा परिश्रित· कुम्भ आ दध्न· कलशैरयन्निति ॥ १६ ॥ ॥ ८ ॥

मध्यमस्थूणां गर्ते आधीयमानामनुमन्त्रयेत मन्त्राभ्याम् ॥ ॥ १६ ॥ इति द्वितीये अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

वशमाधीयमान ॥ १ ॥

अनुमन्त्रयेतेति वर्तते ॥ १ ॥

ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयु प्रतरं दधाना इति ॥ २ ॥

अनेन मध्यमस्थूणाया उपर्याधीयमान वशमनुमन्त्रयेत। अन्ये तु प्रतिवंशमावृत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

सदूर्वासु चतसृषु शिलासु मणिक प्रतिष्ठापयेत् पृथिव्या अधि सम्भवेति ॥ ३ ॥

चतस्रः शिलाः स्थापयित्वा तासु दूर्वा निधाय ततो मणिकं प्रतिष्ठापयेन्मन्त्रेण। मणिको नाम जलधारणार्थो भाण्डविशेषः ॥ ३ ॥

अरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्रया। इरामु ह प्रशसत्यनिरामपबाधतामिति वा ॥ ४ ॥

अनया वा प्रतिष्ठापयेत् ॥ ४ ॥

अथास्मिन्नप आसेचयेत्। ऐतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु मोदमान । इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणा मित्रेण साक सह सविशन्त्विति॥५॥

अथ मणिके अपो निषिञ्चति पूरणार्थ मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अथैनच्छमयति ॥ ६ ॥

एतद्वास्तु शान्त करोति। कथमित्थमित्याह ॥ ६ ॥

व्रीहियवमतीभिरद्भिर्हिरण्यमवधाय शन्तातीयेन त्रि प्रदक्षिण परिव्रजन्प्रोक्षति ॥ ७ ॥

अप्सु हिरण्यमवधाय ताभिः प्रोक्षति ॥ ७ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥ ८ ॥

उक्तार्थे द्वे सूत्रे ॥ ८ ॥

मध्येऽगारस्य स्थालीपाक श्रपयित्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभि प्रत्यृच हुत्वाऽन्न सस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा शिव वास्तु शिव वास्त्विति वाचयीत ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

श्रपयित्वेति वचन अस्मात्स्थालीपाकात्प्रागस्मिन् गृहे पाकान्तर न श्रपयितव्यमित्येवमर्थम्। भुक्तवतो ब्राह्मणान् शिव वास्तु शिव वास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयीत। ते च तं

शिव वास्तु शिव वास्त्विति प्रत्यूचु' । उक्तार्थमन्यत् ॥ ९ ॥
इति द्वितीये नवमी कण्डिका ॥९॥

उक्त गृहप्रपदन ॥ १ ॥

यदुक्त गृहप्रपन्न प्रपद्येत गृहानह सुमनस इत्यादि तदिदानीमिहापि कार्यमित्यर्थ । अन्ये तु प्राहुः यदुक्तं मणिकप्रतिष्ठापनादि शिव वास्त्वित्यन्त तद्गृहप्रपदनसज्ञ भवति । कि सिद्ध भवति मणिकस्थापनात्प्रागेव बीजानि स्थापयित्वा तूर्णी प्रविशेदिति । अपि च शास्त्रान्तरेण सस्कृत विशीर्ण वा पुराण गृह सस्कृत्य प्रविशतो मणिकप्रतिष्ठापनादि सिध्यति ॥१॥

बीजवतो गृहान्प्रपद्येत ॥ २ ॥

गृहानिति बहुवचनमाप इतिवत् । बीजवत' प्रपद्येतेत्येतावतैव सिद्धे गृहानिति वचन यत्र गृह प्रविशति शास्त्रान्तरसस्कृत विशीर्ण वा सस्कृत्य तत्रापि एवं प्रविशेदिति मणिकादिबीजवत्प्रपदनान्त तत्रापि कुर्यादित्यर्थः । तेन पूर्वव्याख्यापि साध्वी ॥ २ ॥

क्षेत्र प्रकर्षयेदुत्तरे प्रोष्ठपदे फाल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥ ३ ॥

फाल्गुनीभिरित्यत्रापि उत्तराभिरित्येव सबध्यते । तेन त्रीणि नक्षत्राणि । नित्यकर्मणा द्रव्यसाध्यत्वात् द्रव्यार्थं क्षेत्र प्रकर्षयेत् । णिच्प्रयोग॰ स्वय कृषिनिवृत्त्यर्थः । तथा चानापदि गौतम॰ 'कृषिवाणिज्ये वा स्वय कृते' इति । मनुरपि । [अ० ४। ४] 'ऋतामृताभ्या जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा' इति । [मनु० अ० ४।५] 'प्रमृत कर्षण स्मृतम्' इति । अक्षसूक्ते चैयमेव वृत्तिरुक्ता 'अक्षैर्मा दीव्य कृषिमित् कृषस्व' इति । प्रतिग्रहादयश्चापत्कल्पाः । त्रिषु नक्षत्रेषु कृषि प्रारभेत । इद च प्रारम्भदिवसे कुर्यादित्याह ॥ ३ ॥

क्षेत्रस्यानुवा त क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृच जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ४ ॥

क्षेत्रस्यानु वा त देश गत्वा तत्रोपलेपनादि कृत्वा जुहुयात् जपेद्वेद मन्त्र तत्रस्थ एव । पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात्सूक्तग्रहण । प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

गा प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभिना तूस्रा इति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥

भक्षणार्थमरण्य प्रति गच्छ तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरह आत्मी या अन्या वा न नियमः ॥ ५ ॥

आयती । यासामूधश्चतुर्बिल मधो· पूर्ण घृतस्य च । ता न सन्तु पयस्वतीर्बह्वीर्गोष्ठे घृताच्य· । उप मैतु मयोभुव ऊर्जं चौजश्च बिभ्रती । दुहाना अक्षित पयो मयि गोष्ठे निविशध्व । यथा भवाम्युत्तमो या देवेषु तन्वामैरयन्तेति च सूक्तशेष ॥ ६ ॥

भक्षयित्वा ग्राम प्रत्यागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरह' यासामित्यृग्भ्यां सूक्तशेषेण च ॥ ६ ॥

आगावीयमेके ॥ ७ ॥

आयतीनामनुमन्त्रणे 'आ गावो अग्मन्' इत्येतत्सूक्तमेके इच्छन्ति पूर्वासा बाध· ॥ ७ ॥

गणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनां भूता स्थ प्रशस्ता शोभना प्रिया प्रियो वो भूयास श मयि जानीध्व श मयि जानीध्व ॥ ८ ॥ ॥ १० ॥

आसा गवा अगुरुगवीनां सङ्घानुपतिष्ठेताहरहः भूताः स्थे-

ति । गुरोर्गावस्तासु तिष्ठन्ति चेन्नोपतिष्ठेत । सर्वत्र स्थित्वैवो पस्थेय नोपविश्य । तथाचोक्त । 'उपस्थान तदेव स्यात्प्रण तिस्थानसयुतम्' इति । श मयि जानीध्वमिति सकृदेव वक्त व्य । अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थ हि द्विर्वचन ॥ ८ ॥ इति द्वितीये दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयाया वृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्याय ३ ।

॥ ॐ ॥

अथात· पञ्चयज्ञाः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । अत'शब्दो हेत्वर्थ' । यस्मादेतैर्महतो निश्रेय सस्यावाप्तिस्तस्मात्पञ्चयज्ञा नाम यज्ञा वक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

इमे त इत्याह—

देवयज्ञो भूतयज्ञ· पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ २ ॥

तेषां स्वरूपमाह ॥ २ ॥

तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्बलि करोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत्स्वाध्यायमधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ ३ ॥

वैश्वदेवे त्रयो यज्ञा उक्तास्तत्र यदग्नौ जुहोति दशाहुती'स देवयज्ञः । यद्बलि करोति 'अथ बलिहरणम्' [गृ० १।२।३]

इति स भूतयज्ञः । यत्पितृभ्यो ददाति 'स्वधा पितृभ्य'' [गृ० १।२।११] इति स पितृयज्ञ' । यत्स्वाध्यायमधीते 'अथ स्वाध्यायविधिः' [गृ० ३।२।१] इत्यनेन विधानेन स ब्रह्मयज्ञ' । यन्मनुष्येभ्यो ददाति 'ततोऽतिथीन्भोजयेत्' इति स्मृतिविधानेन स मनुष्ययज्ञ । अपूर्वाणा विधाने सति तद्य दग्नौ जुहोतीति सिद्धवदुपदेशो नोपपद्येत अग्नौ जुहुयादित्ये वावक्ष्यत् । अथ शाखान्तरसिद्धानामनुवादः। तर्ह्यथ स्वाध्यायविधिरिति ब्रह्मयज्ञविधानमपार्थकं स्यात् तस्यापि तत्र सिद्धत्वात् । अथ इष्टतन्त्रपरिग्रहार्थो ब्रह्मयज्ञस्योपदेशो न तद्युक्तम् । तन्त्रभेदस्यासिद्धत्वात् । पञ्चयज्ञाना हि तैत्तिरीयारण्यकं मूलम् । 'पञ्च वा एते महायज्ञा ' इत्यादि । तन्मूलत्वे च सति कथ तन्त्रभेदसभव । तस्माद्वैश्वदेवादय एव पञ्चयज्ञा इति सिद्धम् । मनुनाप्येवमेवोक्त पितृयज्ञवर्जम् । पितृयज्ञ त्वन्यथोक्तवान् । 'एकमप्याशयेद्विप्र पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके । न चैवात्राशयेत्कचिद्वैश्वदेव प्रति द्विजम् ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्ये नोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्' [मनु० ३।८२-८३] इति ॥ ३ ॥

तानेतान्यज्ञानहरह कुर्वीत ॥ ४ ॥   ॥ १ ॥

अस्येद प्रयोजनम् । भोजनार्थात्पाकात्प्रवृत्तिर्वैश्वदेवस्येत्युक्तम् । यस्याग्नौ न क्रियते न तद्भोक्तव्यमिति निषेधात् । अत एव चान्नसस्कारार्थम् । तत्र यदा परान्न भुङ्क्ते उपवसति वा तदा सस्कार्यस्य पाकस्याभावात्सस्कारस्य कर्मणोऽप्यभाव' स्याच्चन्निवृत्त्यर्थमिदम् । तेन पञ्चयज्ञार्थं सर्वथा पक्तव्यमेवेति सिद्धम् । अनेनाभ्युपायेन वैश्वदेवमपूर्वार्थमपीति साधित भवति । अपि च सर्वथा पाकासभवे पुष्पैः फलैरद्भिर्वा कुर्यादित्येवमर्थ च । उक्त च 'आपन्नमपि दातव्य आकाछमपि जुहु

यात् आऋचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यात्' इति । 'न चेदुत्पद्यतेऽन्नं तु अद्भिरेनान्समापयेत्' इति च । अकरणे प्रायश्चित्तार्थं च । उक्तं च बौधायनेन । 'एतेभ्यः पञ्चयज्ञेभ्यो यद्येकोऽपि विधी यते । मनस्त्वाहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ त्र्यहं वापि त्र्यहं वापि प्रमादादकृतेषु तु । तिस्रस्तन्तुमतीर्हुत्वा चतस्रो वारुणीर्जपेत् ॥ दशाहं द्वादशाहं वा विनिवृत्तेषु सर्वतः । चतस्रो वारुणीर्हुत्वा कार्यस्तन्तुमतश्चरुः ॥' इति । केचिदाशौचदिवसेष्वपि वैश्वदेवं कार्यमित्येवमर्थमिति व्याचख्युः । तदयुक्तम् । 'पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतजन्मनोः' इति निषेधात् ॥ ॥ ४ ॥ इति तृतीये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

अथ स्वाध्यायविधिः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । विधिग्रहणं विधिरेव वक्ष्यते न क्रम इत्येवमर्थम् । तेन वैश्वदेवस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वाऽध्येतव्यं न क्रमनियम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी संधाय पवित्रवन्तौ विज्ञायते अपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म करोति द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायं ॥ २ ॥

वाशब्दद्वयमन्यस्यां वाऽनिन्दितायां दिशि कार्यमित्येवमर्थं बहिरसंभवे ग्रामेऽध्येतव्यमित्येवमर्थं च । तथा च श्रुतिः—

'ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत' इति । आप्लुत्येति । स्नात्वेत्यर्थः । आ इतिवचनमपोऽवगाह्य स्नायादित्येवमर्थम् । शुचौ देशे इति वचन शुचौ देशे यत्र क्वाप्यधीयीत न तीरनियम इत्येवमर्थम् । यज्ञोपवीतिग्रहण नियमेनात्र यज्ञोपवीती स्यादित्येवमर्थम् । तेन दहनकर्मणि प्राचीनावीतित्व सिद्धम् । आचम्येति वचन कर्माङ्गाचमनविधानार्थम् । अक्लिन्नवासा इति अनार्द्रवासा भवेदित्यर्थः। तत प्राक्कूलाना दर्भाणा महदुपस्तीर्य तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थ कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पवित्रवन्तौ सधायेति । महदिति बह्वित्यर्थे । प्राक्कूलानाम् । प्रागग्राणामित्यर्थः । प्राङ्मुख इति वचन नियमेनात्र प्राङ्मुखः स्यादित्येवमर्थम् । तेनान्यत्र क्वचिदुदङ्मुखतापि सिद्धा । दक्षिणोत्तरेणोपस्थ कुर्यात् । अपैतृकत्वात् । दक्षिण उत्तरो ययो पाण्योस्तौ दक्षिणोत्तरौ पाणी । पवित्रे व्याख्याते । सव्य पाणिं प्रागङ्गुलिमुत्तान विधाय तस्मिन्प्राग्रे पवित्रे निधाय दक्षिण पाणि न्यञ्चं प्रागङ्गुलि तेन सदध्यादित्यर्थः । विज्ञायते । श्रूयत इत्यर्थ । श्रुत्याकर्ष सर्वमिद गृह्यशास्त्र श्रुतिमूलमिति दर्शयितुम् । द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाण इति नोर्ध्वमधस्तिर्यग्वेक्षेतेत्यर्थ । समील्य वाक्षिणी । अन्येन वा येन प्रकारेणात्मान समाहितमनस मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत न सधीक्षणसमीलननियमः । स्वाध्यायवचन सावि या अपि स्वाध्यायधर्मसिद्ध्यर्थम् । तेन 'सावित्रीमन्वाह' [गृ० ३।२।४] इति सावि या अनुवचने स त्यपि सामिधेनीधर्म ऐकश्रुत्य ऋगन्ते च प्रणवो न भवतीति सिद्धम् ॥ २ ॥

ॐपूर्वा व्याहृती ॥ ३ ॥

प्रणवमादौ सकृदुक्त्वा ततस्तिस्रो व्याहृती' समस्ता ब्रूयात्।

प्रतिव्याहृति प्रणवशङ्का नैव कार्या। सकृत्कृतेनैव प्रणवेन ॐ-पूर्वत्वसिद्धे । यथा 'अध्वर्युमुखा' इत्यत्र एकेनैवाध्वर्युणा सर्वेऽध्वर्युमुखा भवन्ति तद्वदत्रापि । पृथक्कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च । ननु चतसृणां सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । सत्यं कृता । होमे तु सा न सर्वत्र । तेनात्र तिसृणामिति सिद्धम् । 'भूर्भुवस्वरित्येता वाव व्याहृतय' इति श्रुति । अपि च तैत्तिरीयश्रुतिरेषा मूलमित्युक्तम् । तत्र चैव श्रूयते । 'ॐमिति प्रतिपद्य भूर्भुवः सुवरित्याह । सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह । पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम् । स्वाध्यायमधीयीत । नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह' इति । तस्माद्यदुक्तं तत्सम्यक् ॥ ३ ॥

सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामिति तृतीयम् ॥ ४ ॥ ॥ २ ॥

सर्वामिति । अनवानमित्यर्थ । तृतीयवचनमुपकरणेऽपि पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानमित्येव त्रिर्ब्रूयादित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥ इति तृतीये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशसीरितिहासपुराणानीति ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वेण सबन्धार्थः । तेन प्रणवादित्रयं स्वाध्यायस्याङ्गमिति सिद्धम् । स्वाध्यायवचनं ऋगादिरेव स्वाध्यायो न प्रणवादित्रयमित्येवमर्थम् । तेन ऋचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्यस्मिन्पक्षे सावित्रीपर्यन्तमुक्त्वा ऋचमधीयीत । ततो नम इत्येतया परिदध्यात् । तेन प्रणवादित्रयस्य परिधानीयायाश्च नित्यत्वं साधितं भवति । अधीयीतेति वचनमन्वाहाधिकारानिवृत्त्यर्थम् । तेनानुप्रवचनधर्मो न भवति । सूत्राण्येव कल्पा इ-

त्युच्यन्ते । नन्वनित्यानां सूत्राणां नित्यश्रुत्या उपदेशो न घटते । नन्वनित्यस्य पशो' पशुना यजेतेति विधिर्न घटते । अथ तत्राकृतेर्नित्यत्वादुपपद्यते तदत्राप्यविशिष्टम् । सर्वकल्पेषु कल्पत्व नामानुवृत्त नित्यमस्ति । गाथा नाम ऋग्विशेषा इन्द्रगाथादय· । 'यदिन्द्रो दाशराज्ञे' इति इन्द्रगाथा· प श्वर्चः । नाराशस्यश्च ऋच एव 'इद जना उपश्रुतम्' इत्यादयः। ऋक्त्वादेव सिद्धे पुनर्वचन फलविशेषसिद्ध्यर्थम् । इतिहास महाभारतमाहु· । यत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलया· कथ्यन्ते त-त्पुराणम् । अनित्यचोद्य पूर्ववत् । इह हि द्रव्योत्सर्गनिमि त्त फल दृष्टम् । अत' स्वा'यायमात्रेणापि फलमस्तीति श्रुति मुपन्यस्यति ॥ १ ॥

यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पय-ति । यद्यजूषि घृताहुतिभि यत्सामानि मध्वा-हुतिभि यदथर्वाङ्गिरस सोमाहुतिभि· यद्ब्राह्मणा-नि कल्पान्गाथा नाराशसीरितिहासपुराणानीत्य-मृताहुतिभि ॥ २ ॥

ब्रह्मयज्ञाध्ययनेन देवतास्तृप्यन्तीत्युक्तम् । पितरश्च तृप्य न्तीत्याह ॥ २ ॥

यदृचोऽधीते पयस कुल्या अस्य पितृन्स्वधा उपक्षरन्ति । यद्यजूषि घृतस्य कुल्याः । यत्सामानि मध्व कुल्या । यदथर्वाङ्गिरस· सोमस्य कुल्या । यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशसीरितिहासपु-राणानीत्यमृतस्य कुल्याः ॥ ३ ॥

स्वधेति पितॄणामन्नमुच्यते। पयसो नद्यः स्वधाभूताः पितॄनुपतिष्ठन्तीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि नेयम् ॥ ३ ॥

स यावन्मन्येत तावदधीत्यैनया परिदधाति। नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ४ ॥ ॥ ३ ॥

ऋगादिदशकमध्येतव्यमित्युक्तम्। तत्र नियमेन दशानामध्ययने प्राप्ते इदमुच्यते। स यावत्कालमेकाग्रमनसा आत्मानं मन्येत तावत्कालमेवाधीयीत न दशाप्यध्येतव्या इति नियमः। सर्वथा समाहितमनसैवाध्येतव्यम्। नेयत्तानियम इत्यर्थः। एतयेतिवचनं सदैतया परिदध्यादित्येवमर्थम्। तेनास्यापि नित्यत्वं सिद्धम्। एषापि निर्वाच्या। प्रथमायां दृष्टत्वाच्छ्रुतिदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ इति तृतीये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

देवतास्तर्पयति। प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि छन्दांस्योङ्कारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि॥१॥

परिधानानन्तरमेता देवतास्तर्पयत्युदकेन। तर्पणे तस्य प्रसिद्धत्वात्। प्रजापतिरित्यारभ्य एकान्नत्रिंशद्वाक्येषु तृप्यतु तृप्येतां तृप्यन्त्विति यथार्थमुक्त्वा तर्पयेत्। एवमन्तानीति पृथक्त्वाय एव ॥ १ ॥

अथ ऋषय शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठ प्रगाथा पावमान्य क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति ॥ २ ॥

अनन्तर शतर्चिप्रभृतीन्द्वादशर्षींस्तर्पयति । प्रत्यृपि वाक्य भेद' पूर्ववत् । ऋपिग्रहण निवीतिप्राप्त्यर्थम् । 'यज्ञोपवीतशौचे च' [श्रौ० १।१।१०] इत्यनेन निवर्तितत्वात् । तीर्थविशेषस्तु स्मृतित एव सिद्ध' ॥ २ ॥

प्राचीनावीती ॥ ३ ॥

प्राचीनावीती भूत्वा वक्ष्यमाणास्तर्पयति । अयमपि प्रतिप्रसव एव ॥ ३ ॥

सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया गर्गीवाचक्नवी वडवाप्रातीथेयी सुलभामैत्रेयी कहोळ कौषीतक महाकौषीतक पैङ्गय महापैङ्गय सुयज्ञ सांख्यायनमैतरेय महैतरेय शाकल बाष्कल सुजातवक्रमौदवाहि महौदवाहि सौजामि शौनकमाश्वलायन ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति ॥ ४ ॥

त्रयोविंशतिवाक्यानि । तत्र कहोळादिषु अर्थात्तर्पयामि शब्दः कार्य । सर्वत्र प्रतिवाक्य तर्पण कुर्यात् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ४ ॥

प्रतिपुरुषं पितॄंस्तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्ददाति सा दक्षिणा ॥ ५ ॥

पितर पितामह प्रपितामह च तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्ददात्यतिथिभोजनभिक्षादानादि सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा भवति । यद्ददातीति सिद्धवदुपदेशान्नापूर्वं विधीयत इति गम्यते। अपूर्वविधौ तु गृहानेत्य दद्यादित्यवक्ष्यत् । सदक्षिणत्व ब्रुवता सोमयागसाम्य प्रदर्शित प्रशसार्थम् । 'क्रतुना तेनास्येष्ट' इत्यादि प्रशसा श्रूयते । प्रतिपुरुपवचन पृथक्पृथक् तर्पयेदित्येवमर्थम् । पूर्वोक्तोपवेशनासभवेऽप्येव वा ब्रह्मयज्ञ कुर्यादिति श्रुतिमेवाह ॥ ५ ॥

अथापि विज्ञायते स यदि तिष्ठन्व्रजन्नासीन शयानो वा य य क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्ट भवतीति ॥ ६ ॥

'न शयानोऽधीयीत नाष्टम्या' इत्यादिनिषेधो नित्यस्वाध्यायस्यैव न ब्रह्मयज्ञस्येति श्रुतिमेवाह ॥ ६ ॥

विज्ञायते नस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः ॥ ७ ॥ ॥ ४ ॥

तस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावेवानध्यायौ यदात्माऽशुचिः सूतकेन मृतकेन वा मलादिना वा । यदा च देशोऽशुचिरमेध्यादिना तत्रोभयत्रैवेत्यर्थः । कालस्त्वस्य श्रुतौ श्रूयते । 'मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत य एव विद्वान्महारात्र उषस्युदिते च' इति॥७॥ इति तृतीये चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

अथातोऽध्यायोपाकरण ॥ १ ॥

अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरण प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम् । उक्तोऽर्थः । अत,शब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्ब्रह्मयज्ञो नित्योऽतोऽध्यायोपाकरण ब्रूम इति ॥ १ ॥

तस्य कालमाह—

ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य॥२॥

ओषधीना प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य श्रवणेन कर्तव्य म्। ओषधीना प्रादुर्भाव इति वचन यदा श्रावणे प्रादुर्भावो न स्यात्तदा भाद्रपदे श्रवणेन कर्तव्यमित्येवमर्थम्। तृष्टचपकर्षे कर्मापकर्षशङ्का नैवास्ति। यदा भाद्रपदादुत्कर्षो भवति तदा पि कर्मोत्कर्षशङ्का नैव कार्या। वार्षिकमिति समारत्यावलाद्व र्षासु क्रियत इति वार्षिकम्। श्रावणभाद्रपदमासौ हि न व- र्षाऋतु'। श्रावणे प्रादुर्भावाभावे कर्माकरणशङ्काप्यन्येनैव निरस्ता। श्रवणेनेति श्रवणेन युक्ते काले इत्यर्थः। 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्यनेनाण्। 'लुबविशेषे' इति तस्य लुप्। 'न- क्षत्रे च लुपि' इति सप्तम्यर्थे तृतीया। नक्षत्रशब्देषु सर्वत्रैव योज्यम्॥ २॥

पञ्चम्या हस्तेन वा॥ ३॥

अत्रापि श्रावणस्येति सब'यते। मध्यगतस्य विशेषाभावा त्प्रयोजनवत्त्वाच्च। श्रावणमासस्य पञ्चमी यदा हस्तेन युज्यते तदा वेत्यर्थ। इति कालत्रयमुक्तम्॥ ३॥

आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात्। सावि- त्र्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सद- सस्पतयेऽनुमतये छन्दोभ्य ऋषिभ्यश्चेति॥ ४॥

आज्यभागवचन नित्यार्थम्। द्रव्यानादेशादेवाज्ये सिद्धे आज्याहुतिवचनमुत्सर्जनेऽप्येतान्वाज्येनैव जुहुयान्नान्येने- त्येवमर्थम्। परिस्तरणविकल्पस्यासभवात्॥ ४॥

अथ दधिसक्तूञ्जुहोति॥ ५॥

दधिमिश्रान्सक्तूनित्यर्थे। मन्त्रानाह॥ ५॥

अग्निमीळे पुरोहितमित्येका ॥ ६ ॥

एकाग्रहण कुसुम्भकादिवद्दृचनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

कुसुम्भकस्तदब्रवीत्, आवदस्त्व शकुने भद्रमावद, गृणाना जमदग्निना, धामते विश्व भुवनमधिश्रित, गन्ता नो यज्ञ यज्ञिया सुशमि, योन स्वो अरण, प्रतिचक्ष्व विचक्ष्व, आग्ने याहि मरुत्सखा, यत्ते राजञ्छृत हविरिति तृचा ॥ ७ ॥

एते नव तृचाः ॥ ७ ॥

समानीव आकूतिरित्येका ॥ ८ ॥

एकाग्रहण तृचानन्तरमियमेवैका न वक्ष्यमाणेत्येवमर्थम् ॥ ८ ॥

तच्छंयोरावृणीमह इत्येका ॥ ९ ॥

अत्र चैकाग्रहण तृचानन्तरमियमेवैका न पूर्वेत्येवमर्थम् । एवमनयोर्विकल्प. । शाकलसमाम्नायस्य बाष्कलसमाम्नायस्य चेदमेव सूत्रं गृह्य चेत्यध्येतृप्रसिद्धम् । तत्र शाकलाना 'समानीव आकूति' इत्येषा भवति सहितान्त्यत्वात् । बाष्कलानां तु 'तच्छयोरावृणीमहे' इत्येषा भवति । सहितान्त्यत्वादित्येव विनिवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृत हुत्वा दधिसक्तून्प्राश्य ततो मार्जनम् ॥ १० ॥

अध्यापयितव्यैरित्यर्थ॰ । अध्याप्यैरन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धे अध्येष्यमाण इति वचनमध्याप्याभावेऽप्यध्येष्यमाण. स्वयमेव कुर्यादित्येवमर्थम् । 'वर्षासु च्छन्दांस्युपाकृत्याधीयीरन्'

इति श्रुते.। पश्चम्या हस्तेन वाऽभ्येष्यमाणोऽभ्याप्येरन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयादित्येव वक्तव्ये एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वेति वचन सावि यादिनवानामग्निमीडआदिवि शतीनां च देवताग्रहणेन ग्रहणार्थम्। क। एताभ्यो देवताभ्यो ऽन्नेन हुत्वा एता एव देवता इत्यत्र च। स्विष्टकृद्वचन व्या ख्यात प्राक्। दधिसक्तुवचनमाज्यनिवृत्त्यर्थम्। परिस्तरणैर ञ्जलिमन्तर्धायाप आसेचयते तन्मार्जनम्। प्राशनादि वेदार म्भणान्त शिष्याणामपि कार्यम्॥ १०॥

अपरेणाग्निं प्राक्कूलेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भा-न्कृत्वा ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत्॥ ११॥

पश्चादग्ने प्रागग्रेषु दर्भेषूपविशन्ति। तत शरावादावुदक मासिन्य तत्र दर्भान्निदध्यात्। ततो ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत् स्वयं शिष्यै सह सन्ति चेत्। जपतिचोदनायां गृह्यकर्मण्य-नित्यमुपांशुत्वमिति ज्ञापयिष्याम॰। तस्मादुच्चैरेव जपेत। अध्यापनविरोधाच्च॥ ११॥

ॐपूर्वा व्याहृती सावित्रीं च त्रिरभ्यस्य वे-दादिमारभेत्॥ १२॥

पूर्वमोङ्कार। ततस्तिस्रो व्याहृती॰ समस्ता। ततः सावि-त्रीम्। एवमेतत्रितय त्रिरभ्यस्य वेदादिमग्निमीळ इत्यारभ्य सूक्तमनुवाक वारभेत। चशब्दः प्रणवव्याहृतीनामप्यभ्यासा र्थः। अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत॥ १२॥

तथोत्सर्गे॥ १३॥

अत्र एतेनेत्यभावान्न कृत्स्नकर्मातिदेशः। वेदारम्भणमात्र मतिदिश्यते। एताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वेति च प्रधानहो मः। तेन प्राशनमार्जने उत्सर्जने न भवत इति सिद्धम्॥१३॥

षण्मासानधीयीत ॥ १४ ॥

इद वचनमुपाकृत्य नियमेन षण्मासानधीयीत नोपरमेदि त्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ॥ १५ ॥

ब्रह्मचारिधर्मेरित्यर्थ । स्वाध्यायकाले ये विहिता धर्मा म धुमांसस्त्रीगमनखट्वादिवाशयनादिवर्जनादयस्तैर्युक्तोऽधीयीत । समावृत्तस्य मेखलादयस्तु न भवन्ति। अस्वाध्यायधर्मत्वात् १५

यथान्यायमितरे ॥ १६ ॥

ब्रह्मचारिण इत्यर्थ । अस्मिन्नध्ययने ब्रह्मचारिणामपि म हृत्त्यर्थमिदम् । इतरथा समावृत्तानामेवेति शङ्का स्यात् ॥१६॥

जायोपेयेत्येके ॥ १७ ॥

समावृत्तो जाया गच्छेदित्येके आहु । ऋतावेव गच्छेन्ना नृतावित्याह ॥ १७ ॥

प्राजापत्य तत् ॥ १८ ॥

तद्गमन प्रजापतित्वसिद्ध्यर्थ कार्यम् । प्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थ । तदर्थ कार्य नानृतावित्यर्थ । ऋतुगमन सर्वथा कार्यमिति ते षामभिप्राय । अगमने दोषश्रवणात् । 'ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र सशय ।' [मनु० टी० ३।४५ पराशरः] इति ॥ १८ ॥

वार्षिकमित्येतदाचक्षते ॥ १९ ॥

एतदुपाकरणमित्यर्थ । आचक्षत इति ब्रुवन्वैदिकीयं सज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसज्ञेय दर्शित प्राक् ॥१९॥

मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वा-ऽपोऽभ्यवयन्ति ॥ २० ॥

म ध्यमाष्टकाग्रहणं पण्मासान्तोपलक्षणार्थम्। तेन तस्या स मीपे माघ्या पौर्णमास्यामित्यर्थः। शास्त्रान्तरे चैव दृश्यते। 'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आज्यम्' इत्युक्तम्। अग्निमीळ इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्थालीपाकग्रहणमकृत्वाऽन्नेनेति यत्नेन ब्रुवन् गृहसिद्धमन्नं ग्राह्यमिति दर्शयति। ततः स्विष्टकृत्। ततो नेत्तारम्भणम्। ततो होमशेषं समाप्याप्योऽवगाहन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति ॥ २१ ॥

स्नात्वा सावित्र्याद्या नव अग्निमीळ इत्याद्याश्च विंशति त र्पयन्तीत्यर्थः। ऋग्देवता आदिश्य तर्पयेयुः। द्वितीयान्तं कृत्वा तर्पयामीत्येकान्नत्रिंशद्वाक्यानि कृत्वा तावत्कृत्वस्तर्पयेयुः २१॥

आचार्यानृषीन्पितॄंश्च ॥ २२ ॥

यच्च ब्रह्मयज्ञाङ्गं तर्पणमुक्तं तदेतदङ्गत्वेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः। चशब्दो देवतातर्पणसमुच्चयार्थः। तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः। देवतास्तर्पयतीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि समुच्चयार्थम्। क्रमश्च तत्रोक्त एव ॥ २२ ॥

एतदुत्सर्जनम् ॥ २३ ॥ ॥ ५ ॥

अस्येयं संज्ञा। ततः पण्मासान्पडङ्गान्यधीयीत। पण्मासानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मा ग्रहणाध्ययने एवेत्याहुरेके। अन्ये त्वविशेषेणेत्याहुः ॥ २३ ॥ इति तृतीये पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

अथ काम्यानां स्थाने काम्या ॥ १ ॥

त्रेताया या इष्टयः 'पशवश्च आयुष्कामेष्ट्याम्' इत्याद्या 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्याद्याश्च तेषां स्थाने काम्याः पाकयज्ञाः कार्या इत्यर्थः। काम्यसोमस्थाने सोमो न कार्यः। सोमतन्त्रस्य गृह्येऽविधानात् ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यमाह—

चरव ॥ २ ॥

त्रेतायां ये पुरोडाशास्तेषां स्थाने चरव' कार्या । पशुस्थाने तु पशुरेव कार्यः। समानजातीयस्यैव हि बाधो भवति ओषधिसाम्याञ्च पशो.। उक्तञ्च बोधायनेन 'येऽमुत्र पुरोडाशास्त इह चरव.' इति। नामधेयेन होम इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तानेव कामानाप्नोति ॥ ३ ॥

अन्ये पाकयज्ञा आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारणा इत्युक्तम्। काम्यास्त्वनाहिताग्नेरेव भवन्तीत्येवमर्थमिद वचनम्॥३॥

नैमित्तिकान्याह—

अथ व्याधितस्यातुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षडाहुतिश्चरु ॥ ४ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीत । आतुरस्तल्पग' । यक्ष्मगृहीत' क्षयव्याधिगृहीत.। त्रिषु निमित्तेषु षडाहुतिर्नाम चरु' कार्य.। षडाहुतिरिति कर्मनाम । चरुग्रहणमाज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनायकमित्येतेन ॥ ५॥

प्रत्यृच पञ्चाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृत षष्ठ कुर्यात्। अत्र हीनपादग्रहणमेव कथ न कृतम्। षष्ठ एतेनेति च न वक्तव्य भवति। उच्यते। एतेनेत्यन्यसूक्तनिवृत्त्यर्थम्। क। शौनकेनोक्त 'रक्षोघ्नः षडाहुति' इति तत्राप्यनेनैव सूक्तेन होतव्यमित्येवमर्थम्। ऐतरेयिभिस्तु 'ब्रह्मणाग्नि' इत्यनेन षडाहुतिराम्नातः। तच्च सूक्त रक्षोहलिङ्गम्। तस्मात्प्राप्नुयात्तन्निवृत्त्यर्थमेतेनेति वचनम्। प्रत्यृचमेव पञ्च हुत्वा स्विष्टकृत षष्ठ कुर्यात्। सूक्तमेवावर्त्ये षडाहुतयो माभूवन्नित्येवमर्थ पादग्रहणम् ॥ ५ ॥

स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा अद्या नो देव सवितरिति

द्वाभ्यां यच्च गोषु दुःस्वप्नमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा द्वाभ्यां पञ्चभिश्चोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वेति वा ॥ ७ ॥

अनयैव वा पूर्वाभिर्वा सप्तभिरिति विकल्पः ॥ ७ ॥

क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघ्रायाक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने च सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां मयि दक्षक्रतू इति जपेत् ॥ ८ ॥

अमनोज्ञं दृष्ट्वा अप्रियं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वेत्यर्थः । षट्सु निमित्तेष्वेतां जपेत् ॥ ८ ॥

अगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं चोपहत्य । पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः । पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु मां स्वाहा । इमे ये धिष्ण्यासो अग्नयो यथास्थानमिह कल्पताम् । वैश्वानरो वावृधानोऽन्तर्यच्छतु मे मनो हृद्यन्तरममृतस्य केतु स्वाहेत्याज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ९ ॥

अगमनीयां गत्वेति स्वभार्यां रजस्वलां गत्वा षष्ठ्यादिषु वा प्रतिषिद्धरात्रिषु गत्वा । अयाज्यं न्यस्तमार्त्विज्यमिति निषिद्धः । अभोज्यं लशुनादि गणिकान्नादि च । अप्रतिग्राह्यं शस्त्रविषमित्यादि अप्रतिग्राह्यपुरुषद्रव्यं वा । अग्निचयनस्थं यूपं

स्पृष्ट्वा च । तेषु पञ्चसु निमित्तेषु द्वाभ्यामेताभ्यां जुहुयात् । आज्याहुतिवचनं तत्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते ॥ ९ ॥

समिधौ वा ॥ १० ॥

आदध्यादिति शेषः ॥ १० ॥

जपेद्वा ॥ ११ ॥ ॥ ६ ॥

जपपक्षे स्वाहाकारं त्यजेत् प्रदानाभावात् ॥ ११ ॥ इति तृतीये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

अव्याधितं चेत्स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्यज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ १ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं यद्यभ्यस्तमियाद्विस्ततो वाग्यतोऽनुपविशश्च रात्रिशेषं स्थित्वा ततः उदिते पञ्चभिरुपतिष्ठेत ॥ १ ॥

अभ्युदियाच्चेद् कर्म श्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तरापराभिश्चतसृभिरुपस्थानं ॥ २ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं विहितकर्मणा अश्रान्तमकर्मश्रान्तमभ्युदियाच्चेत्। विहितकर्मणा श्रान्ते तु न भवति प्रायश्चित्तम्। अनभिरूपेणाविहितेन कर्मणा नृत्यादिना कर्मणा श्रान्तमभ्युदियाच्चेद्वाग्यतोऽनुपविशश्चाहःशेषं स्थित्वाऽपरेद्युरुदित आदित्ये 'यस्य ते विश्वा' इति चतसृभिरुपतिष्ठेत ॥ २ ॥

अथ नित्यकर्मोच्यते—

यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतीति व्याख्यातम्। नित्योदकः स्मृत्युक्तोदककर्म

त्यर्थ । अतो मार्जनादि कार्यम् । सन्ध्यामुपासीत वाग्यत । एतावत्सन्ध्याद्वये समानम् ॥ ३ ॥

प्रतिसन्ध्यमित्थमुपासीतेत्याह—

सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेश सावित्री जपेदर्धास्तमिते मण्डल आनक्षत्रदर्शनात् ॥ ४ ॥

सायकाले उत्तरा परा दिशमभिमुख । वायव्याभिमुख इत्यर्थ । तत्रापि नाञ्जसाभिमुख अपि त्वन्वष्टमदेशमभिमुख । प्रतीच्या दिशि य उत्तरो भागस्तदभिमुख इत्यर्थ । सावित्री जपेत् । इत कालादारभ्य आ इत कालात् ॥ ४ ॥

एव प्रात ॥ ५ ॥

एवमेव प्रात काल उपासीत । तत्र विशेषमाह ॥ ५ ॥

प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ ६ ॥

प्राङ्मुख इति वायव्याभिमुखनिवृत्त्यर्थम् । तिष्ठन्नित्युपवेशननिवृत्त्यर्थम् । अतो ज्ञायते अविशेषे उपवेशन भवतीति । पूर्वावधिस्तु अर्धास्तमितेषु नक्षत्रेषु । कुत पूर्वस्माद्विपरीतत्वात् । उत्तरावधिस्त्वत्रवोक्त ॥ ६ ॥

कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवा कपोत इति प्रत्यृच जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ७ ॥

कपोतो रक्तपाद शुक्लवर्णोऽरण्यवासी स यद्यगारमुपहन्यात् निषीदेत्तस्मिन्पद कुर्यादित्यर्थ । अगारसमीप वा गच्छेत् । ततोऽनेन जुहुयात् जपेद्वेत्थ सूक्त । प्रत्यृच व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्या चरिष्यन् ॥ ८ ॥

अर्थार्थ गच्छन्नेन प्रत्यृच जुहुयात् जपेद्वेदम् । अत्र पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात्सूक्तग्रहणम् ॥ ८ ॥

सपूषन्विदुषा इति नष्टमविजिगमिषन् मूळ्हो वा ९
नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छन् प्रज्ञाहीनो वा जुहुयाज्जपेद्वेदम् ॥९॥
सपूषन्नध्वने इति महान्तमध्वानमेष्यन्प्रतिभय
वा ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥
महान्तमध्वानं गमिष्यन्नल्पमपि प्रतिभयं भयानकमध्वानमे
ष्यन्ननेन जुहुयाज्जपेद्वेदम् ॥ १० ॥ इति तृतीये सप्तमी क
ण्डिका ॥ ७ ॥

अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्स्यमाने मणि कुण्ड-
लेवस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्ड स्रजमुन्मर्दनमनुले-
पनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्याय च ॥ १ ॥
उक्तोऽर्थः । उपकल्पयीतेतिशब्दोऽय छान्दस । समावर्त
न नाम सस्कार' तेन सस्क्रियमाण इत्यर्थः । अर्थादेवोपकल्पने
सिद्धे उपकल्पनवचनमत्रात्मने चाचार्याय च एतान्येकादश
द्रव्यान्युपकल्पयेदिति विधानार्थम् ॥ १ ॥

यद्युभयोर्न विन्देताचार्यायैव ॥ २ ॥
यद्युभयोर्न लभेत तदाचार्यायैव केवलायोपकल्पयेत् ॥२॥

समिध त्वाहरेदपराजिताया दिशि यज्ञियस्य
वृक्षस्य ॥ ३ ॥
यज्ञियस्य वृक्षस्य या अपराजिता दिक् ततो गृहीत्वा आ
हरेत् । यज्ञियस्येति वचन होमार्थेय समिदिति ज्ञापयितुम् । तेन
तिष्ठन्समिधमादध्यादित्यत्र इमामादध्यादिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

आर्द्रामन्नाद्यकाम पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा
ब्रह्मवर्चसकाम उपवातां ॥ ४ ॥

शुष्कामित्यर्थः ॥ ४ ॥

उभयीमुभयकाम ॥ ५ ॥

आर्द्रशुष्कामित्यर्थः । एको भाग आर्द्रः । अपरो भाग शुष्कः ॥ ५ ॥

उपरि समिध कृत्वा गामन्न च ब्राह्मणेभ्य प्रदाय गौदानिक कर्म कुर्वीत ॥ ६ ॥

आहृत्वा समिधमुपरि निदध्यात्र भूमौ । ततो ब्राह्मणेभ्यो गां दक्षिणा दद्यात् । कर्माङ्गत्वेन भोजन च देयम् । ततो गोदा नोक्त कर्मेहापि कुर्यात् । कर्मग्रहण कर्मैव कुर्यान्नाप्लुत्य वाग्यत इत्यादिनियमा कार्या इत्येवमर्थम् । इद कर्म स्वयमेव करोति समावर्त्यमाने इत्यधिकाराद्वृद्धदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

आत्मनि मन्त्रान्त्सनमयेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रानात्मवाचकान्कुर्यादित्यर्थः । ऊह्यानि ब्रम । 'ओषधे त्रायस्व मा । स्वधिते मा माहिसी । वपतेद ममायुष्मान् । य थास ते नम आयुष इत्युभयत्र । शिरो मुख माम आयु प्रमो षी" इति ॥ ७ ॥

एकक्रीतकेन ॥ ८ ॥

उन्मर्दन कुर्वीतेति शेष । करञ्जबीजस्य यत्रैक बीज तदेक क्रीतकम् । तत्पेषयित्वा तेनोन्मर्दन कारयेत् ॥ ८ ॥

शीतोष्णाभिरद्भि स्नात्वा । युव वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । अश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी आञ्जयीत ॥ ९ ॥

रतिवस्त्र मन्त्रावृत्ति । द्विवचनस्य देवतापरत्वात् । सव्य

पूर्वमाञ्जयित्वा ततो दक्षिणमाञ्जयीत । 'सव्य मनुष्या अञ्जते प्रथम' इति श्रुते' । प्रतिचक्षुर्मन्त्रावृत्तिः ॥ ९ ॥

अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्र मे पाहीति कुण्डले आबध्नीत ॥ १० ॥

अनेन कुण्डले आवध्नीत । सुवर्णकुण्डले इत्यर्थ । अत्र द क्षिण पूर्व पश्चात्सव्यम् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ १० ॥

अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत् । बाहू राजन्य । उदर वैश्य । उपस्थ स्त्री । ऊरू सरणजीविनः ॥ ११ ॥

पश्चाद्गात्राणि । कुतः । अग्रेवचनात् । अनुलेपन कुङ्कुमादि । बाहू राजन्य' अग्रे लिम्पेत् । उदर वैश्य अग्रेऽलिम्पेत् । उपस्थ स्त्री अग्रेऽनुलिम्पेत् । ऊरू सरणजीविन' अग्रेऽनुलिम्पेरन् । अय विधि सार्वत्रिकः । कुत स्त्रीविधानात् ॥११॥

अनार्तोऽस्यनार्तोऽह भूयासमिति स्रजमपि बध्नीत न मालोक्तां ॥ १२ ॥

मालेत्युक्तां स्रजमपि न बध्नीत ॥ १२ ॥

मालेति चेद्ब्रूयु स्रगित्यभिधापयीत ॥ १३ ॥

यद्यज्ञानान्मालेति ब्रूयुस्तत' स्रगित्यभिधाप्य बध्नीत ॥ १३ ॥

देवानां प्रतिष्ठे स्थ यदि वश्छद्मासीति छत्र मादत्ते ॥ १४ ॥

'उपानहौ चर्ममय्यौ ते आतिष्ठेत्' इत्युपानहावास्थाय स कृन्मन्त्रः । द्विवचनात् । ततश्छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

वेणुरसि वानस्पत्योऽसि सर्वतो मा पाहीति वैणव दण्ड ॥ १५ ॥

आदत्ते ॥ १५ ॥

आयुष्यमिति सूक्तेन मणि कण्ठे प्रतिमुच्योष्णीष कृत्वा तिष्ठन्त्समिधोऽभ्यादध्यात् ॥१६॥८॥

आयुष्यमिति सूक्तग्रहणमायुष्यमित्येतावान्मन्त्र इति शङ्का निवृत्त्यर्थम् । कुत शङ्का । वाक्यस्य परिपूर्णत्वात् । आयुष्यमिति आयुष्करमित्यर्थ । तेन 'नेजमेष' इत्यस्य खिलत्वेऽपि सूक्त ग्रहण सिद्धम् । मणि सुवर्णमय । उष्णीष कृत्वा । अहतेन वाससा शिरो वेष्टयेत्यर्थ । तिष्ठन्ग्रहणमन्यत्रासीनस्य कर्माणि भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥ इति तृतीयेऽष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

स्मृत निन्दा च विद्या च श्रद्धा प्रज्ञा च पञ्चमी । इष्ट दत्तमधीत च कृत सत्य श्रुत व्रतम् । यदग्ने सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सऋषिकस्य सऋषिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानुकाशस्य सप्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्ग्राम्यैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रत तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वतो भवामि स्वाहेति ॥ १ ॥

स्मृत च मे अस्मृत च मे तन्म उभयव्रतमिति द्वादशाप्येव मेवोक्त्वा । ततो यदग्न इत्यादि यथासूत्रमित्येवमुपदिशन्ति ।

उपानहौ विसृज्य समिदाधान कार्यम् । तथाच गौतम. । 'सो पानत्क आसनाभिवादननमस्कारा वर्जयेत्'इति ॥ १ ॥

ममाग्ने वर्च इति प्रत्यृच समिधोऽभ्यादध्यात ॥२॥

अत्र खिलस्यापि ग्रहण भवति । अथैतस्य समाम्नायस्येत्य त्र समाम्नायग्रहणस्य वितानविशेषणत्वात् । 'समाम्नायस्य विताने' इति । कुत एतत् । सूत्रे खिलानां पाठादिह च प्र तीकग्रहणात् । तस्माद्दशभिर्होम इति सिद्धम् । प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् । आदध्यादिति प्रकृते पुनरादध्यादिति वचन पूर्वस्याधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनोपविश्याद यात्र तिष्ठन् । स्वि ष्टकृदादिहोमशेष समापयेत् ॥ २ ॥

यत्रैन पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्री वसेत् ॥ ३ ॥

यत्रात्मान मधुपर्केण पूजयन्ति तत्रेता रात्रि वसेद्वसति कुर्यात् । कुत एतत् । स्नातकायोपस्थितायेति वचनान्मधुपर्के ण पूजनमिति लब्धम् ॥ ३ ॥

अस्य कालमाह—

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृत्वाऽनुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥ ४ ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रयते 'कमर्थमह ते करवाणि' इति । गुरुर्यमर्थमाह त कृत्वा स्नान करोति । अथवाऽनु ज्ञात स्नायात् । स्नान समावर्तनमित्यर्थ । विद्यान्त इति व्या ख्यात प्राक् ॥ ४ ॥

तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ५ ॥

उपदेशादेव व्रतत्वे सिद्धे इद वचन नक्त न स्नायामीत्येव सकल्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

न नक्तं स्नायात् । न नग्नः स्नायात् । न नग्नः शयीत । न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् । वर्षति न धावेत् ॥ ६ ॥

द्रुतगमनप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वृक्षमारोहेत् । न कूपमवरोहेत् । न बाहुभ्यां नदीं तरेत् । न सशयमभ्यापद्येत ॥ ७ ॥

अन्यांश्च प्राणसशयानाभ्यापद्येत । यस्मादित्थं श्रयत इत्यर्थः । वर्षति न धावेदित्यादिप्रतिषेधोऽस्य प्राणसशयाभ्यापादनप्रतिषेधत्वज्ञापनार्थः । अर्थसशयाभ्यापादने न दोषः ॥७॥

महद्धै भूतं स्नातको भवतीति विज्ञायते ॥८॥ ॥९॥

स्नातको हि महद्भूतमिति च श्रूयते । कथं पुनः स्नातकस्य महत्त्वं । उच्यते । 'देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिभिरेव च । गृहस्थः सेव्यते यस्मात्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी॥' इति स्मृतेः ॥८॥

इति तृतीये नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

गुरवे प्रस्नक्ष्यमाणो नाम प्रब्रुवीत ॥ १ ॥

समावृत्तः सन्विस्नक्ष्यमाणः शिष्यः गुरोर्नाम प्रब्रूयादेवदत्तेति । गुरवे इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यथास्यै इति ॥ १ ॥

इद वत्स्यामो भो इति ॥ २ ॥

तत एव प्रब्रुवीत । इदशब्दस्य स्थाने आश्रमं निर्दिशेत् । देवदत्त गार्हस्थ्ये वत्स्यामो भो इति । वत्स्याम इति द्विवचनपाठेऽर्थोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

उच्चैरूर्ध्व नाम्नः ॥ ३ ॥

नाम्न ऊर्ध्वमुच्चैर्ब्रूयात् । गुरुनाम तूपांश्वेव ब्रूयादित्यर्थः ३

प्राणापानयोरुपांशु ॥ ४ ॥

ततः प्राणापानयोरुरुव्यचा इत्येत मन्त्रमुपांशु ब्रूयाच्छिष्य इत्यर्थः । ननु उत्तरत्र वक्ष्यत्यतो वृद्धो जपतीति तस्मादाचार्यस्योपांशु दृष्टावित्तस्याप्युपांश्वेव भविष्यत्यत उपांश्विति न वाच्यम् । उच्यते । जपचोदनायामुपांशुत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन वेदारम्भणे उच्चैः प्रयोगः सिद्धः । अथ वा उच्चैरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थमिदम् । वेदारम्भणे तूच्चैष्टे कारणमन्यदप्युक्तमेव ॥ ४ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥ ५ ॥

एत चोपांशु ब्रूयाच्छिष्य ॥ ५ ॥

अतो वृद्धो जपति प्राणापानयोरुरुव्यचास्तया प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीत्यृच च ॥ ६ ॥

अतो वृद्ध आचार्यो जपत्येतौ मन्त्रौ । अतो वृद्धो जपतीति वचनात्पूर्वं शिष्योप्येतौ मन्त्रौ जपतीति ज्ञायते। ऋच चेत्या मन्द्रैरित्येतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

समाप्यो प्राक्स्वस्तीति जपित्वा महित्रीणामित्यनुमन्त्र्य ॥ ७ ॥

अति सृजेदिति शेषः। समाप्येति वचनमाचार्य एवो प्रागिति मन्त्र जपेदित्येवमर्थम् । जपित्वा महित्रीणामवोस्त्विति सूक्तेन शिष्यमनुमन्त्र्य वत्स्यथेत्यतिसृजेत् ॥ ७ ॥

एवमतिसृष्टस्य न कुतश्चिद्भय भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

प्रशंसेय श्रुतिमूलत्वदर्शनार्था ॥ ८ ॥

वयसाममनोज्ञा वाच श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुष प्र-

ब्रुवाण इति सूक्ते जपेद्देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च ॥ ९ ॥

वयांसि पक्षिण । अमनोज्ञा अप्रियाः ॥ ९ ॥

स्तुहि श्रुत गर्तसद युवानमिति मृगस्य ॥ १० ॥

मृगस्यामनोज्ञा वाचः श्रुत्वा एतां जपेत् ॥ १० ॥

यस्या दिशो बिभीयाद्यस्माद्वा तां दिशमुल्मुकमुभयत प्रदीप्त प्रत्यस्येन्मन्थ वा प्रसव्यमालोड्याभय मित्रावरुणा मह्यमस्त्वर्चिषा शत्रून्दहन्त प्रतीत्य मा प्रज्ञातार मा प्रतिष्ठां नुदन्त मिथो भिन्दानामुभय तु मृत्युमिति ससृष्ट धनमुभय समाकृतमिति मन्थ न्यञ्च करोति ॥ ११ ॥   ॥ १० ॥

यस्या दिशो बिभीयाद्यस्माद्वा बिभीयात्पुरुषाद्व्याघ्रादन्यतो वा तां दिश प्रत्युभयत प्रदीप्तमुल्मुकं प्रत्यस्येद भयमित्यनेन । मन्थ वा प्रसव्यमालोड्य ता दिशमभिमुख न्यञ्च कुर्यात्ससृष्टमित्यनेन । मन्थ न्यञ्चमेव कुर्यान्न प्रत्यस्येदित्येवमर्थ पुनर्मन्थग्रहणम् ॥ ११ ॥ इति तृतीये दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

सर्वतोभयादनाज्ञातादष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् पृथिवी वृता साग्निना वृता तया वृतया वर्त्र्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । अन्तरिक्ष वृत तद्वायुना वृत तेन वृतेन वर्त्रेण यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । द्यौर्वृता सादित्येन वृता तया वृतया वर्त्र्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । दिशो

वृतास्ताश्चन्द्रमसा वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । आपो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । प्रजा वृतास्ता प्राणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । वेदा वृतास्ते छन्दोभिर्वृतास्तैर्वृतैर्वर्त्रैर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । सर्व वृत तद्ब्रह्मणा वृत तेन वृतेन वत्रेण यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा इति ॥ १ ॥

यदि सर्वतो दिग्भ्यो भयमुत्पद्यते न च ज्ञायते अस्मात्पुरुषादिति तत्सर्वतोभयमज्ञातम् । तस्माद्यदि बिभीयात्ततो लौकिकाग्नावष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्पृथिवीवृतेत्याद्यै । अष्टौ वचनमाज्यभागस्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थम् । आज्याहुतिवचन परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ १ ॥

अथापराजितायां दिश्यवस्थाय स्वस्त्यात्रय जपति यत इन्द्र भयामह इति च सूक्तशेष २॥११

स्वस्त्यात्रेयमिति स्वस्तिनोमिमीतामिति सूक्त सखिल । ततः सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् । एवमतिसृष्टस्य न कुतश्चिद्भय भवतीत्युक्तम् । तत्र यद्यमनोज्ञा वाच. शृणुयात् भय चोत्पद्येत तत एव कुर्यादिति सर्वमिदमतिसृष्टविषयम् ॥ २ ॥
इति तृतीये एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

सग्रामे समुपोळ्हे राजान सनाहयेत् ॥ १ ॥

सग्रामे सम्रुपोळ्हे सम्रुपस्थिते राजान सनाहयेत्पुरोहित वक्ष्यमाणविधिना ॥ १ ॥

आत्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय॥२॥

जपेदिति शेप । अत्र ऋषभ मा समानानामित्यत्र च पाद-ग्रहणे सूक्तग्रहण भवतीति ज्ञापित च प्राक् ॥ २ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतिकमिति कवच प्रय-च्छेत् ॥ ३ ॥

अस्य सूक्तस्याद्यया कवच प्रयच्छेद्राज्ञे ॥ ३ ॥

उत्तरया धनु ॥ ४ ॥

प्रयच्छेदिति शेप ॥ ४ ॥

उत्तरां वाचयेत् ॥ ५ ॥

राजान वाचयेत् ॥ ५ ॥

स्वय चतुर्थीं जपेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

पञ्चम्येषुधि प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

इषवो यत्र धीयन्ते स इपुधि ॥ ७ ॥

अभिप्रवर्तमाने षष्ठी ॥ ८ ॥

यथेप्सां दिशमभिप्रवर्तमाने रथे षष्ठी जपेत् । एवविधो मन्त्रो मन्त्रसञ्ज्ञः ॥ ८ ॥

सप्तम्याश्वान् ॥ ९ ॥

अनुमन्त्रयेतेति शेप' ॥ ९ ॥

अष्टमीमिषूनवेक्षमाण वाचयति ॥ १० ॥

इषूनवेक्षमाण राजानमष्टमी वाचयेत् ॥ १० ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तल नह्यमानं ॥ ११ ॥

ज्याघातपरित्राण तलमुच्यते तल नह्यमान राजान एतां वाचयेत् ॥ ११ ॥

अथैन सारयमाणमुपारुह्याभीवर्त वाचयति प्र-यो वां मित्रावरुणेति च द्वे ॥ १२ ॥

सारथिना सारयमाण राजान रथे उपारुह्य अभीवर्तेनेति सूक्त वाचयेत् । प्रयो वामित्यृचौ च ॥ १२ ॥

अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णै ॥ १३ ॥

एन राजानमन्वीक्षेत एतैः सूक्तैः । आशुःशिशान इति सूक्तमप्रतिरथम् । शास इत्थेति सूक्त शासः । सौपर्णसूक्तानां बहुत्वाद्विशेषमाह ॥ १३ ॥

प्रधारयन्तु मधुनो घृतस्येत्येतत्सौपर्ण ॥ १४ ॥

एतत्सूक्त सौपर्ण भवति नान्यत् ॥ १४ ॥

सर्वा दिशोऽनुपरियायात् ॥ १५ ॥

अथ राजा सर्वा दिशो रथेनानुक्रमेण गच्छेत् ॥ १५ ॥

आदित्यमौशनस वावस्थाय प्रयोधयेत् ॥१६॥

यस्या दिश्यादित्यस्ता दिशमास्थायाहनि चेत् । रात्रौ चेद्यस्या दिशि शुक्रस्तां दिश परिगृह्य योधयेद्राजा । न प्रत्यादित्य युध्येत नापि प्रतिशुक्रमित्यर्थ ॥ १६ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिमभिमृशेत् ॥ १७ ॥

राजा ॥ १७ ॥

अवसृष्टा परापतेतीषून्विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

राजा ॥ १८ ॥

यत्र बाणा सपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् १९

पुरोहितः ॥ १९ ॥

सरिष्याद्वा सरिष्याद्वा ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

अथवा राजे पुरोधा आचक्षीत एकस्मिन्काले इयमृक् त-वेति । यथा आत्वाहार्षमिति सूक्त पश्चाद्रथस्यावस्थाय ब्रहि जीमूतस्येति कवच गृहाणेत्येवमादि । अध्यायान्तलक्षणार्थ द्विर्वचनार्थे ॥ २० ॥ इति तृतीये द्वादशी कण्डिका ॥१२॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयाया वृत्तौ तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्याय ४ ।

॥ ॐ ॥

आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येत् ॥ १ ॥

आहिताग्निश्चेत् व्याधिरुपतपेत्पीडयेत् । तथा सति आहिताग्निरग्निभि सह ग्रामान्निष्क्रम्य प्राच्यामुदीच्यामपराजिताया वा दिशि उदवस्येत् । गत्वा तत्रैव तिष्ठेत् यावदगदो भवति ॥ १ ॥

ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्ति ॥ २ ॥

अग्नयो ग्रामकामा इति ब्रह्मवादिन प्रवदन्ति । तस्मादुदवस्येत् । ग्रामकामत्वे सत्यपि किमित्युदवस्येदित्याशङ्क्याह॥२॥

आशसन्त एन ग्राममाजिगमिषन्तोऽगद कुर्यु-रितिह विज्ञायते ॥ ३ ॥

ग्राममागन्तुमिच्छन्तोऽग्नय एनमाहिताग्निमाशसन्ते । अय मगदो भवेदिति । आशसमानाश्च एनमगदमरोग कुर्यु । एव हि श्रयते । श्रुत्याकर्षो गृह्यकर्म समुत्पन्नश्रुतिमूलमिति दर्शनार्थं सर्वत्र ॥ ३ ॥

अगद सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वावस्येत् ॥ ४ ॥

अगद, अरोग । सोमादिभिरिष्ट्वा ग्राम प्रविशेत् । अथ क, सोम कार्य, अग्निष्टोम, । कुत, सर्वसोमाना प्रकृतित्वात् । उक्त च स एव हेतु प्रकृतिभाव इति । क पशु' कार्य ऐन्द्राग्न' । निरूढाना प्रकृतित्वात् । इष्टीना पौर्णमासातिदेशो ऽस्ति । सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपाय इति ब्रुवता अनागमे अनपाय इत्यपि दर्शित भवति । तेनेष्टौ पशौ च प्रकृता एव देवता इति सिद्धम् । तर्हीष्टौ तिस्र, प्रसज्येरन् । अग्नीषोमयो' स्थान इन्द्राग्नी इति ब्रुवता अग्ने स्थिरत्व दर्शितम् । तेनाग्निरेव केवलो भवति नान्ये द्वे । अत्र पूर्वालाभ उत्तरोत्तर कर्मेत्यु पदिशन्ति ॥ ४ ॥

अनिष्ट्वा वा ॥ ५ ॥

ग्राम प्रविशेत् ॥ ५ ॥

सस्थिते भूमिभाग खानयेद्दक्षिणपूर्वस्यां दि-शि दक्षिणापरस्यां वा ॥ ६ ॥

अगदे सत्युक्तम् । अथ सस्थिते मृते सत्युच्यते । भूम्येक-देश खानयेत् । आग्नेय्यां नैर्ऋत्यां वा ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणाप्रवणमित्येके ॥ ७ ॥

खातं दक्षिणाप्रवणं खानयेत् । आग्नेयीप्रवणं वा ॥ ७ ॥

यावानुद्वाहुकः पुरुषस्तावदायामम् ॥ ८ ॥

यावत्परिमाण ऊर्ध्ववाहुकः पुरुषस्तावत्परिमाणं दीर्घं भवति खातम् ॥ ८ ॥

व्याममात्रं तिर्यक् ॥ ९ ॥

पञ्चारत्निमात्रं व्यामं भवति। तिर्यग्वा तावन्मात्रं भवेत्॥९॥

वितस्त्यवाक् ॥ १० ॥

द्वादशाङ्गुलो वितस्तिः । तावन्मात्रमधस्तं कुर्यात् । खातलक्षणमुक्त्वा तस्य देशमाह ॥ १० ॥

अभित आकाशं श्मशानं ॥ ११ ॥

श्मशानग्रहणेनात्र श्मशानद्वयं गृह्यते । कुतः । उत्तरत्र विशेषणादादहनस्य लक्षणं श्मशानस्येति । दहनदेशश्च श्मशानं सचित्यं यत्रास्थीनि निधीयन्ते तच्च श्मशानम् । तद्द्वयं सर्वत आकाशं भवेत् । अभित आकाशमिति ब्रुवता मध्ये तदनाकाशं भवेदिति ज्ञाप्यते ॥ ११ ॥

बहुलौषधिकं ॥ १२ ॥

तदुभयं बहुलौषधिकं भवेत् ॥ १२ ॥

कण्टकिक्षीरिणस्त्विति यथोक्तं पुरस्तात् ॥१३॥

कण्टकिक्षीरिणस्त्विति यथोक्तं वास्तुपरीक्षायां तथेहापि कुर्यात् कण्टक्यादीनि पङ्कद्वासयेत्। उभयश्मशानेपीत्यर्थः॥१३॥

यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं श्मशानस्य ॥ १४ ॥

यस्मिन्देशे सर्वत्र आपो गच्छन्ति । एतदादहनश्मशान स्य लक्षण नास्थिनिधानस्य श्मशानस्य । पूर्वाणि तूभयस्ये त्युक्तम् । सर्वतो निम्नो मध्यत उच्छ्रितो यो देश' पूर्वोक्तल क्षणयुक्तश्च भवेत्तत्र खान्येदित्यर्थ. ॥ १४ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्त पुरस्तात् ॥ १५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीति यदुक्त पुरस्तात्सूत्रस्य षष्ठ्याये दीक्षितमरणे तदिहापि कुर्यादित्यर्थ. । तत्रैवमुक्तम् । 'सस्थि ते तीर्थेन निष्क्रप्यावभृथे प्रेतालकारान्कुर्वन्ति केशश्मश्रुलो मनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति' । नलदमभियुक्तेभ्यो विज्ञेयम् । नि पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यस्य पूरयन्ति अहतस्य वासस पाशत पादमात्रमविच्छिद्य प्रोर्णुवन्ति प्राग्दशेनावि. पादम् । मूल पाश' । अग्र दशा । प्राक्शिरस प्रेत शाययित्वा प्रेत प्रोर्णुयु । वासो अग्र पादतो यथा भवेदित्यर्थ'। अवच्छे द प्रेतस्य पुना अमात्या कुवीरन्निति। सगृह्णीयुरित्यर्थ. ॥१०॥

द्विगुल्फ बर्हिराज्य च ॥ १६ ॥

द्विगुल्फ प्रभूत बर्हिराज्य च । उपकल्पयेदिति शेष ॥१६॥

दध्यन्यत्र सर्पिरानयन्त्येतत्पित्र्य पृषदाज्य॥१७॥१॥

अत्र प्रेतकर्मणि दधनि सर्पिरानयन्ति । एतत् पृषदाज्य भवति । तच्च बहु कल्पयेत् । आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्येत्य त्रैतद्गृह्णीयात् । अत्रग्रहण प्रेतकर्मणि सर्वत्रैतदेव पृषदाज्य भवतीत्येवमर्थम् । तेन निःपुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यस्य पूरय न्तीत्यत्रापि अस्यैव पृषदाज्यस्य ग्रहण सिद्धम् । आनयन्तीति बहुवचन कर्तुरनियमार्थम् । पित्र्यमिति पित्र्यकर्मसंबन्धि ए तत् पित्र्यं पृषदाज्यमित्यर्थः । एव ब्रुवता प्रेतकर्मापि पितृक र्मेत्युक्त भवति । तेनास्मिन्कर्मणि प्राग्दक्षिणाभिमुखत्वं क

मेणां कर्तॄणां च सिद्धम् । प्राचीनावीतित्वं च भगवता बौधायने नाप्युक्तम् । किंतु खलु प्राचीनावीतिना पितृमेधः कार्यः । यज्ञोपवीतिना चेति प्राचीनावीतिनेत्येव ब्रूयात् । 'पितॄणां वा एष मेधो देवाना वा अन्ये मेधा भवन्ति' 'निवीतिनस्त्वेवैन वहेयु'' इति । आग्नेयी दिश प्रस्तुत्य एषा हि पितॄणां प्राची दिगिति विज्ञायते इति चोक्तम् ॥ १७ ॥ इति चतुर्थे प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

अथैतां दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥ १ ॥

यस्या दिशि भूमिभाग खानित' ता दिश प्रत्यग्नीन्नयन्ति । ततो यज्ञपात्राणि च नयन्ति वान्धवा ॥ १ ॥

अन्वञ्च प्रेतमयुजोऽमिथुना प्रवयस ॥ २ ॥

यज्ञपात्राणामन्वञ्च पृष्ठभागत प्रेत नयन्ति । अयुजो विषमाः अमिथुना, स्त्रिय पुरुषश्च न मिश्रा' स्युरित्यर्थः । प्रवयसः प्रगतवयसो वृद्धा इत्यर्थ' । उपदेशादेव प्राप्तौ भावे सिद्धे अन्वञ्चग्रहण पूर्वत्रानियमज्ञापनार्थम् । तेन अग्नयो वा प्रथम नीयेरन् यज्ञपात्राणि वेत्यनियम' सिद्धः ॥ २ ॥

पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥ ३ ॥

एके गोयुक्तेन पीठचक्रेण शकटादिना प्रेतनयन कार्यमित्याहु' ॥ ३ ॥

अनुस्तरणी ॥ ४ ॥

अत्राप्येकग्रहण सबध्यते । मध्यगतस्य विशेषाभावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च । तेनानुस्तरणी अनित्या । कात्यायनेनाप्युक्त । न वास्थिसदेहादिति । अनुस्तरणी कृता चेदस्थिसचयनकाले कानि यजमानस्यास्थीनि कानि वा अनुस्तरण्या इति सं-

देहः स्यात् तस्मान्न भवतीत्यर्थः । प्रेतमनुस्तर्यते या स्त्री पशु सानुस्तरणी तामेके इच्छन्ति ॥ ४ ॥

पशुविशेपमाह—

गां ॥ ५ ॥

तामनुस्तरणीं गां कुर्यात् ॥ ५ ॥

अजा वैकवर्णाम् ॥ ६ ॥

अजा वा येन केनचिदेकेन वर्णेन युक्ता कुर्यात् ॥ ६ ॥

कृष्णामेके ॥ ७ ॥

इच्छन्ति ॥ ७ ॥

सव्ये बाहू बध्वानुसकालयन्ति ॥ ८ ॥

पशो सव्ये बाहौ रज्जु बध्वा अनु प्रेतस्य पृष्ठत सकालयन्ति नयन्ति बान्धवा ॥ ८ ॥

अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीता प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमा कनिष्ठजघन्या ॥ ९ ॥

गच्छेयुरिति शेष । प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या बान्धवा अधोनिवीत येषा ते अधोनिवीता अनुपरि वासस । यज्ञोपवीतानि चाधः कृत्वेत्यर्थः । प्रवृत्तशिखा विमुक्तकेशाः । ज्येष्ठप्रथमा इत्युच्यमाने सर्वेषां यो ज्येष्ठः स प्रथम स्यादितरेपामनियमः स्यात् । तस्माद्यो यो ज्येष्ठ स स प्रथमो गच्छेत् । यो य कनिष्ठः स स पृष्ठतो गच्छेत् । इत्यानुपूर्वीसिध्यर्थमुभयवचनम् । एवभूता गच्छेयु. ॥ ९ ॥

प्राप्यैव भूमिभाग कर्तोदकेन शमीशाखया त्रि प्रसव्यमायतन परिव्रजन्प्रोक्षत्यपेतवी तवि च सर्पतात इति ॥ १० ॥

एव सर्वे भूमिभाग प्राप्य ततो दहनस्य कर्ता उदकेन शमीशाखया त्रिरप्रदक्षिणमायतन परित्रजन्प्रोक्षति। अपेतवीतेत्यनया मन्त्रावृत्तिरुक्ता । आयतन खातमित्यर्थ । अन्ये गर्तोदकेनेति पठन्ति । अयमर्थ । खातखननकाले उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्र गर्त खात्वा तत्रापो निषिच्यावकां शीपाल चावधाय तदुदकेनेति । कर्ता तु स्मृतिगम्य ॥ १० ॥

दक्षिणपूर्व उद्धृतान्न आहवनीय निदधाति ॥११॥

दक्षिणपूर्वे देशे खातस्यान्ते एकदेशे आहवनीय निदध्यात् । खाताद्बहिरित्येके । उत्तरत्राप्येव नेयम् ॥ ११ ॥

उत्तरपश्चिमे गार्हपत्य ॥ १२ ॥

उद्धृतान्ते निदधातीति वर्तते ॥ १२ ॥

दक्षिणपश्चिमे दक्षिण ॥ १३ ॥

द्वय वर्तते ॥ १३ ॥

अथैनमन्तर्वेदीध्मचिति चिनोति यो जानाति १४

अथशब्द कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थ । तेन प्रणीता अस्मिन्काले चमसेन प्रणयेत् । अनुमन्त्रणदर्शनात् । अन्यत्तु मन्त्र नेति वक्ष्याम । अपि चास्मिन्काले खाते हिरण्यशकल निधाय तिलानवकीर्य तत इध्मचिति चिनुयादिष्टित्वात् । अग्नीनां मध्ये खाते इध्मभूता चिति दहनसमर्था चिनोति कुशलो यो जानातीति कर्तुरनियम । एनमिति वचनमिदानीमेन चिनुयादुपरिष्टाच्चार्थमाप्तमपि कुशल एव चिनुयादित्येवमर्थम् १४

तस्मिन्बर्हिरास्तीर्य कृष्णाजिन चोत्तरलोम तस्मिन्प्रेत सवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्य हृत्वाहवनीयमभिमुखशिरस ॥ १५ ॥

अथ कर्ता तस्मिन्श्चितौ बहिरास्तृणाति ततः कृष्णाजिन चो र्ध्वलोमास्तृणाति कर्तैव, क्त्वाप्रत्यये पूर्वकालतामात्रमेव विव क्षित न समानकर्तृत्वमिति साधित प्राक् । अथ तस्मिन्कृष्णा-जिने उत्तरेण गार्हपत्य प्रेत नीत्वा तत आहवनीयमभिमुख शिरस प्रेत सवेशयन्ति बान्धवाः ॥ १५ ॥

उत्तरत पत्नी ॥ १६ ॥

ततः प्रेतस्योत्तरत प्रेतस्य पत्नी सवेशयन्ति । शाययन्तीत्य र्थः । चितावेव उपवेशेय इति लिङ्गादेतावद्वर्णत्रयस्यापि समा नम् ॥ १६ ॥

धनुश्च क्षत्रियाय ॥ १७ ॥

प्रेत क्षत्रियश्चेद्धनुरप्युत्तरतः संवेशयन्ति ॥ १७ ॥

तामुत्थापयेद्देवर पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरद्दासो वोदीर्ष्वनार्यभिजीवलोकमिति ॥ १८ ॥

अथ पत्नीमुत्थापयेत्क देवरः पतिस्थानीय. । स पतिस्था नीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते पतिकर्तृक कर्म पुसवनादि प त्न्यसभवे देवरः कुर्यादिति । अन्तेवासी शिष्य । स वा । यो बहुकाल दास्य कृत्वा वृद्धोऽभूत्स वा ॥ १८ ॥

कर्ता वृषले जपेत् ॥ १९ ॥

जरद्दासे उत्थापयितरि कर्ता मन्त्र ब्रूयात् । अन्यदोत्थाप यितैव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनु ॥ २० ॥

धनुरित्यृचा धनुरुत्थापयेदपनयेदित्यर्थ. । कः देवरादिः २०

उक्त वृषले ॥ २१ ॥

कर्ता वृषले जपेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिज्य कृत्वा सचितिमचित्वा सशीर्यान्तु प्रहरेत् ॥ २२ ॥ ॥ २ ॥

अथैमाप्त यत्प्रेतस्योपरि सचयन तस्मिन्काले सचितेः प्राग धिज्य कृत्वा धनुरुपरिज्य कृत्वा सशीर्यं भङ्क्त्वा क्षिपेत्। प्रेतस्योत्तरतश्चितावेवोपरि सचितिस्तु उरसि होमानन्तर कार्या। धनु सवेशन धनुरुपनयन धनु:प्रहरणमिति क्षत्रियस्य विशेष । अ यत्सर्वं त्रयाणां समानम् ॥ २२ ॥ इति चतुर्थे द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

अथैतानि पात्राणि योजयेत् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽस्मिन्काले कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थः। तेन हिरण्यशकलै. प्रेतस्य सप्तच्छिद्राणि शीर्षण्यान्यपिधत्ते। आस्य नासिकाद्वयमक्षिद्वय कर्णद्वयमिति। घृतसिक्ताश्च तिलान्प्रेतेऽवकिरेत् तत पात्रयोजनम्। एतानीति विद्यमानानि निर्दिश्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च। तत्र प्राकृताना पात्राणा यावज्जीव धारणमस्ति। अग्निवत्सर्वकर्मशेषत्वात्। अग्न्याधाने उत्पन्नानि प्राकृतानि। वैकृतौ तु वरुणप्रघासादावुत्पन्नाना कर्मान्ते उत्सर्गे। विकृतिम ये मृतश्चेत्तेषामपि योजन कार्यम्। विनियोगविधानसामर्थ्यादेव वैकृतानामपि ग्रावादीना धारण कार्यमित्याशङ्का न कार्या। विधानस्य कर्ममध्ये कृतार्थत्वात्। प्राकृतानां धारणे कारणमन्यदुक्तम्। तेन यावन्ति पात्राणि विद्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च तावतां सर्वेषामेव योजन कार्यम्। न पुनर्विनियोगविधानसामर्थ्याद्धारण कार्यम्। अन्यतो धृताना योजनमेव विधीयत इति सिद्धम् ॥ १ ॥

दक्षिणे हस्ते जुहू ॥ २ ॥

योजयेदिति सर्वत्र सवन्धनीयम्। वरुणप्रघासादौ मृतश्चेज्जु

द्वयमपि योजनीयम् । एकवचनं तु दशापवित्रेण गृह समार्ष्टी निवत्यविवक्षितम् ॥ २ ॥

सव्य उपभृतं ॥ ३ ॥

एकवचन पूर्ववत् ॥ ३ ॥

दक्षिणे पार्श्वे स्फ्य सव्येऽग्निहोत्रहवणी ॥ ४ ॥

ययाग्निहोत्र हूयते साग्निहोत्रहवणी ॥ ४ ॥

उरसि ध्रुवां शिरसि कपालानि दत्सु ग्राव्ण ॥ ५ ॥

दन्तेषु ग्राव्णो योजयेत् सोमम न्ये मृतश्चेत् । अन्यत्र त्वव भृथे त्यजन्ते । अत एव ज्ञायते सोमयाजिनोऽग्निचितश्चैतदेव सचयनान्त विधान नाधिकमिति । यत्तु परैरुक्त 'पेषणान्तं सोमयाजिनः चित्यन्तमग्निचितः' इति तदाचार्यस्य नेष्टम् । अत एव न प्रदर्शितम् । कात्यायनादिभिरपि तन्न विहितमेव । न बह्वृचैर्वाजसनेयिभिर्वा पुनर्दहन लोष्टचितिर्वा स्वयमाचार्यते । बह्वल्प वा स्वगृह्योक्तमिति वचनात्तन्न कार्यम् ॥ ५ ॥

नासिकयो स्रुवौ ॥ ६ ॥

द्विवचन विकल्पपेक्षमध्वर्युवशादग्निहोत्रार्थ वा द्वितीय ॥ ६ ॥

भित्वा चैकं ॥ ७ ॥

एकश्चेत्स्रुवस्तथा सति त स्रुव भित्वा नासिकाद्वये योजयेत् ॥ ७ ॥

कर्णयो प्राशित्रहरणे ॥ ८ ॥

द्विवचन पूर्ववत् ॥ ८ ॥

भित्वा चैकं ॥ ९ ॥

पूर्ववदिति ॥ ९ ॥

उदरे पात्रीं ॥ १० ॥

यस्यां हवींष्यासाद्यन्ते सा पात्री ॥ १० ॥

समवत्तधान च चमस ॥ ११ ॥

यस्मिन्नुपहापनार्थं अवत्ता इडा धीयते स चमस. समवत्तधान. त चोदरे योजयेत् ॥ ११ ॥

उपस्थे शम्यां ॥ १२ ॥

ऊर्वोरूर्ध्वप्रदेश उपस्थ. ॥ १२ ॥

अरणीमूर्वो उलूखलमुसले जङ्घयो ॥ १३ ॥

यथासङ्ख्यम् ॥ १३ ॥

पादयो शूर्पे ॥ १४ ॥

इदमपि द्विवचन विकल्पेपेक्षम् ॥ १४ ॥

भिन्ना चैक ॥ १५ ॥

एक चेच्छूर्प छित्वा पादयोर्योजयेत् । अनिर्दिष्टानि तु पात्राण्यनियतकालान्यनियतदेशानि च भवन्ति ॥ १५ ॥

आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥ १६ ॥

यानि पात्राण्यासेचनवन्ति बिलवन्ति। पृषदाज्यधारणसमर्थानीत्यर्थः । तानि पृषदाज्यस्य पूरयन्ति । बहुवचन कर्तुरनियमार्थम् । पूरयित्वा पूरयित्वा योजयेत् । कुत एतत् । धर्मोत्सादने तथा दृष्टत्वात् ॥ १६ ॥

अमा पुत्रो दृषदुपले कुर्वीत ॥ १७ ॥

दृषदुपले पुनः अमा कुर्वीत । आत्मन उपयोगार्थं संगृह्णीयादित्यर्थः। तेन गृहाश्चानयेदिति ॥ १७ ॥

लौहायस च कौलाल ॥ १८ ॥

सगृह्णीयात् । अन्यानि सर्वाणि यज्ञायुधानि योजयेत् १८

अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरो मुख प्रच्छादये
दमेर्वर्मपरिगोभिर्व्ययस्वेति ॥ १९ ॥

वपामुत्खिद्य प्रेतस्य शिरो मुख च प्राच्छादयेत् । अग्नेरित्यृ
चा । उत्खिद्यवचनमुत्खेदनमेव कार्यम् । नान्यत्पाशुक तत्र
मित्येवमर्थम् । सञ्ज्ञपन त्वर्थमाप्तम् ॥ १९ ॥

वृक्का उद्धृत्य पाण्योरादध्यादतिद्रवसारमेयौ
श्वानाविति दक्षिणे दक्षिण सव्ये सव्य ॥ २० ॥

ततो वृक्का उद्धृत्य प्रेतस्य पाण्योरादध्यात् । अतीत्यृचा ।
दक्षिणे पाणौ दक्षिण वृक सव्ये सव्य सकृन्मन्त्र' ॥ २० ॥

हृदये हृदय ॥ २१ ॥

हृदयमुद्धृत्य हृदय आदध्यात्तूष्णीम् ॥ २१ ॥

पिण्ड्यौ चैके ॥ २२ ॥

एके पिण्ड्यौ च पाण्योरादध्यादित्याहु । एव वृक्कयो·
पिण्ड्ययोश्च समुच्चय· ॥ २२ ॥

वृक्कापचार इत्येके ॥ २३ ॥

एके वृक्काभावे पिण्ड्यावादध्यादित्याहु' । अनुस्तरणी नि
त्याचेत् वृक्कापचारो नोपपद्यते । तस्मादनित्येति मन्यामहे ।
अनुस्तरण्यपचार इति वक्तव्ये वृक्कापचार इति वचन पिण्डयो
र्वृक्काधानस्थाने आधानसिध्यर्थम् । तेन पाण्योरिति सिद्धम् ।
अथ किंद्रव्यौ पिण्ड्यौ । अन्नपिण्ड्यावित्येके । सक्तुपिण्ड्या
वित्यपरे । उक्तच कात्यायनेन । अथ यदानुस्तरणी नास्ति
तदा सक्तुहवीषि तत्स्थाने कुर्यात् । पिण्ड्यग्रहणमुपलक्षणम् ।
तेन वपादि सर्वं पशुना कार्यं सक्तुभिरेव निर्वर्तयेदित्येके । अ

त्र पक्षे वपास्थाने अपूप. । वृक्कस्थाने पिण्ड्यौ । अन्यान्यपि तत्तदङ्गसदृशानि सक्तुभिरेव कार्याणि ॥ २३ ॥

सर्वां यथाङ्ग विनिक्षिप्य चर्मणा प्रच्छाद्येममग्ने चमस माविजिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते ॥ २४ ॥

अनुस्तरण्याश्चर्म पृथक्कृत्य सर्वामिति वचनादखण्डितामेव यथाङ्गमिति प्रेतस्य यत्रदङ्ग पादादि तस्मिंस्तस्मिन्नङ्गे पशोरपि तत्तदङ्ग यथा भवेत्तथा विनिक्षिप्य तस्या एव चर्मणा प्रच्छाद्य तत इममित्यृचा पूर्णं चमसमनुमन्त्रयेत् य पूर्वनिहित.॥२४॥

सव्य जान्वाच्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयाद्- ग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा लोकाय स्वाहानुमतये स्वाहेति ॥ २५ ॥

सव्यमिति दक्षिणनिवृत्त्यर्थम् । तज्जानु निपात्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयात् चतुर्भिर्जानुनिपातनमुपस्थोत्थानत्वाविरोधेन कर्तव्य सर्वत्र । न्यग्भावे शवादिना गृह्यकारेण दोपस्योक्तत्वात् । आज्याहुतिवचन तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते । होमार्थमन्यः स्रुव कार्य । पूर्वस्य योजितत्वात् ॥ २० ॥

पञ्चमीमुरसि प्रेतस्यास्माद्वै त्वमजायथा अय त्वदधिजायतामसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति २६ ॥ ३ ॥

प्रेतस्य हृदये पञ्चमी आहुति जुहुयात् । अस्मादितिमन्त्रेण । पञ्चमीमितिवचनमिमामपि जान्वाच्य जुहुयादित्येवमर्थम् । प्रेतग्रहणमनर्थकं पश्याम' । यथा दक्षिणे हस्ते जुहूमित्युक्ते प्रेतस्येति गम्यते प्रेताधिकारादेवमिहापि गम्यतैव । उच्यते ।

प्रेतग्रहण सर्वस्यापि प्रेतस्येमा पञ्चमी जुहुयादनाहिताग्नेरेवेत्येव मर्थम् । एतदुक्त भवति । यस्य यस्य प्रेतस्य स्मृतौ दहन वि हित त त प्रेतमनेन विधिना दहेदिति । विशेषस्तूत्तरत्र वक्ष्याम. । असावित्यस्य स्थाने प्रेतस्य नाम सबुद्ध्या निर्दिशेत् ॥ २६ ॥ इति चतुर्थे तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

प्रेष्यति युगपदग्नीन्प्रज्वालयतेति ॥ १ ॥

अथ परिकर्मिण कर्ता प्रेष्यति युगपदेव सर्वानग्नीन्प्रज्वा लयतेति । ते च तथा कुर्युः । अत्र विज्ञापनमाह ॥ १ ॥

आहवनीयश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयात्स्वर्गलोक एन प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्र ॥ २ ॥

आहवनीयश्चेदाहिताग्निशरीर प्रथम प्राप्नुयात्स्वर्गे लोक एनमाहिताग्नि प्रापयेदिति जानीयात् । रात्स्यति ऋद्धिमाप्स्य ति असावाहिताग्निरमुत्र स्वर्गे । एवमय पुत्रोऽस्मिन्मनुष्यलोके ऋद्धि प्राप्स्यतीति विद्यात् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अनेना नुष्ठितस्य कर्मण' फलविज्ञानमुक्तं न तु पूर्वप्राप्तेरिद फलम् ॥२॥

गार्हपत्यश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एन प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्र. ॥ ३ ॥

गार्हपत्यस्य पूर्वप्राप्तावाहिताग्निरन्तरिक्षलोकं प्राप्य तत्र रात्स्यति पुत्रस्त्वस्मिन्निति विद्यात् ॥ ३ ॥

दक्षिणाग्निश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयान्मनुष्यलोक एन प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ४ ॥

न्क्षिणाग्नेः पूर्वप्राप्तौ क्षिप्रमेवोत्पद्य बहून् प्राप्नोति मनुष्य-लोके आहिताग्निः पुत्रश्चास्मिँल्लोके बहवो भवतीति विद्यात् ॥ ४ ॥

युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

यदि सर्वेऽग्नयो युगपच्छरीरं प्राप्नुयुस्तदाहिताग्नेरिशिष्ट स्थानं अत्युत्कृष्टामृद्धिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः पुत्राणां चास्मिँल्लोके परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

तं दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति समानं ॥ ६ ॥

तग्रहणं तं प्रति कर्मान्तरमप्यस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन प्रेष न्त्वा सिग्वातादिलौकिकं कुर्यात् । दह्यमानं प्रेतमनुमन्त्रयते । प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्यैरिति समानं प्रागुक्तेनानुद्रवणेन प्रेहि प्रेहि पथिभिरिति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत् । मैनमग्ने विदह इति पद् । पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्रविद्वानिति चतस्रः । उपसर्पेति चतस्र' । सोम एकेभ्य इति पञ्च । उरूणसावसुतृपेति चतुर्विंशति ऋचोऽनुद्रवणं उक्ता । अत्रापि तावतीभिरनुमन्त्रयीतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स एवंविदा दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ ७ ॥

प्रशंसेयम् । सा च विदुषा कर्म कर्तव्यमिति ज्ञापयितुम् । न्यायविदश्च ज्ञात्वा चानुष्ठानमित्याहुः ॥ ७ ॥

उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्तं खात्वाऽवकां शीपालमित्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ ८ ॥

जानुमात्रे गर्ते एतावत्कालमातिवाहिकं शरीरमास्थायाहि-

ताग्नि सस्कार प्रतीक्षते। ततोऽस्मिँल्लोके दग्ध, सन् अवटा न्निष्क्रम्य धूमेन सह स्वर्गमेतीति श्रूयते ॥ ८ ॥

इमे जीवा विमृतैराववृत्रन्निति सव्यावृतो व्र जन्त्यनवेक्ष्यमाणा ॥ ९ ॥

अथ इमे इत्यृच कर्ता जपित्वा ततः सर्वे सव्यावृतो भू त्वा गच्छेयु' पृष्ठतोऽनीक्षमाणा' ॥ ० ॥

यत्रोदकमवहद्भवति तत्प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यकौञ्जलिमुत्सृज्य तस्य गोत्र नाम च गृहीत्वोत्तीर्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेनान्यापीड्योदग्दशानि विसृज्यासत आनक्षत्रदर्शनात् ॥ १० ॥

ततो यत्रोदकमवहत्स्थिर भवति तत्प्रतिगच्छन्ति। तत्प्राप्य सकृन्निमज्जन्ति। सकृदवगाहन्त इत्यर्थ.। तत एकाञ्जलिमुत्सृ जन्ति समानोदका। सर्वे एकैकमञ्जलिमुत्सृजेयुरित्यर्थ । पुरुषाः स्त्रियश्च। तस्य गोत्र नाम गृहीत्वा प्रेतस्य गोत्र नाम च गृहीत्वा काश्यपगोत्र देवदत्त एतत्ते उदकमित्येवमुक्त्वा सिञ्चन्ति दक्षिणामुखाः। 'अयुग्मा दक्षिणामुखा'इ ति स्मृतेः। निनयनदेशस्तु स्मृतितोऽवगन्तव्यः। तत उदकादुत्तीर्यान्यानि वासांसि परिदध्यु'। ततः सकृदार्द्राणि पीडयन्ति। अभ्यासो न कार्य । तत उदगग्राणि वासांसि विसृजन्ति शोषणार्थम् । ततस्तत्रैवासते आनक्षत्रदर्शनात्। ततो नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु गृह प्रविशेयुः सर्वेऽमात्या' ॥ १० ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने प्रविशेयु ॥ ११ ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने कस्मिंश्चिन्मण्डले रश्मिवर्जिते प्रविशेरन्। अस्मिन्पक्षे आमण्डलदर्शनादासते ॥ ११ ॥

कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्या ॥ १२ ॥

प्रविशेयुः । उभयवचनमानुपूर्वीसि[ध्य]र्थम् ॥ १२ ॥

प्राप्यागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्तैलमप उपस्पृशन्ति ॥ १३ ॥

गृहं प्राप्याश्मादीनुपस्पृशन्ति । ततः प्रविशेरन् ॥ १३ ॥

नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन् ॥ १४ ॥

एतस्यां रात्र्यामन्नं न पचेरन्नमात्याः ॥ १४ ॥

क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ॥ १५ ॥

क्रीतेन वा उत्पन्नेन वा वर्तेरन् । केचिदेतत्सूत्रं न पठन्ति १८

त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः ॥ १६ ॥

सर्वेऽमात्याः ॥ १६ ॥

द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् १७

मातापितरौ यश्चोपनीय कृत्स्नं वेदमध्यापयति एते महागुरवः । एतेषु मृतेषु द्वादशरात्रं वा दानाध्ययने वर्जयेरन् । दशाहं वेति वक्ष्यमाणेन सह विकल्पः । नात्राशौचं विधीयते । अपि तु दानाध्ययनवर्जनमात्रम् । आशौचं तु स्मृत्युक्तं द्रष्टव्यं 'दशाहं शावमाशौचम्' इत्यादि ॥ १७ ॥

दशाहं सपिण्डेषु ॥ १८ ॥

मृतेषु दानाध्ययने वर्जयेरन्निति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥ १८ ॥

गुरौ चासपिण्डे ॥ १९ ॥

उपनीय कृत्स्नवेदाध्यापके गुरावसपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वेति पूर्वेण सह विकल्पः । मातापित्रोस्तु सपिण्डत्वाद्दशाहं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १९ ॥

अप्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २० ॥

दशाहमेव ॥ २० ॥

त्रिरात्रमितरेष्वाचार्येषु ॥ २१ ॥

एकदेशाध्यापकेष्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

ज्ञातौ चासपिण्डे ॥ २२ ॥

त्रिरात्रमेव समानोदक इत्यर्थः । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । 'समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने' ॥ २२ ॥

प्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २३ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २३ ॥

अदन्तजाते ॥ २४ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २४ ॥

अपरिजाते च ॥ २५ ॥

अपरिजातो नाम सपूर्णो गर्भः तत्र च त्रिरात्रमेव ॥२५॥

एकाह सब्रह्मचारिणि ॥ २६ ॥

सहाध्यायी सब्रह्मचारी तस्मिन्मृते एकाह वर्जयेत् ॥२६॥

समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ २७ ॥ ॥ ४ ॥

समानग्रामवासिनि च श्रोत्रिये मृते एकाह वर्जयेत् । अनाशौचनिमित्तेषु गुर्वादिषु श्रोत्रियपर्यन्तेषु मृतेष्व ध्ययनमात्र वर्जयितव्य न दानमित्युपदेशः । अत्रान्ये व्याचख्यु त्रिरात्र मक्षारलवणाशिन स्यु । महागुरुषु तु द्वादशरात्र वा अक्षार लवणाशिनः स्युरिति विकल्पः । 'दानाध्ययने वर्जयेरन्दशाह सपिण्डेषु' इत्यनेन प्रकरणेनाशौच विधीयते । आशौचादिसक्षेप तेन स्मृतेराशौचविस्तारो विज्ञेय इति । 'धर्मशास्त्रेषु दाहश्च विहिता चोदकक्रिया । येषा तेषा तु सर्वेषा दाहकर्मेति साधितम् ॥ तत्र त्वनाहिताग्न्यादेर्विशेषो वक्ष्यतेऽधुना । द्विगुल्फ

वर्हिराज्य चेत्येवमन्त सम भवेत् ।। नास्यानुस्तरणी कार्या पा त्राणां योजन तथा । पृपदाज्य तथा चार्थादिति गृह्यविदां मतम् ।।' 'नानाहिताग्ने' पात्राचयो विद्यते' इति बौधायनः । 'ता दिश तु नयेदग्निं प्रेत चापि तत परम्। अयुजोऽग्निर्युनाऽवृद्धा पीठचक्रेण वा नयेत् ।। प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या ईयु पूर्ववदेव च । भूमिभाग ततः प्राप्य कर्ता प्रोक्षति पूर्ववत् ।। गृह्येणानाहिताग्नि तु दहेत्पत्नी च पूर्ववत्। कपालाग्निर्दहेदन्यमुपनीत तथा परम् ।। प्राक्तूपनयनात्प्रेत लौकिकाग्निर्दहेत्तरम् । अग्निवर्ण कपाल तु तस्वा तत्र विनिक्षिपेत् ।। करीपादि ततो योऽग्नेर्जात स तु कपालज. । उद्धृतान्ते निधायोऽग्निर्देशे तूत्तरपश्चिमे ।। तथा शास्त्रान्तरे दृष्टे' मणीता. प्रणयेत्तत । खाते हिरण्यशकल तिलाश्चापि विनिक्षिपेत् ।। तत्र नेति पुरैवोक्तमि मचित्यादिपूर्ववत् । पत्न्युत्थापनपर्यन्त मनुरन्तमथापि वा ।। ततो हिरण्यशकलैश्छिद्राण्यपिदधाति वै । घृतसिक्तास्तिलाश्चापि किरेत्प्रेतकलेवरे ।। अथेममग्ने चमस पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् । सव्य जानु निपात्याथ चतस्रोऽग्नौ जुहोति वै ।। तथाभूतश्च जुहुयात्पश्चमीं हृदये तत. । सिग्वातादि ततः कुर्यात्ततोऽर्थ प्राप्तसञ्चितम् ।। तत प्रज्वालयेदग्नि मैपो नात्र भवेदिति । त दह्यमानमित्यादि सर्व पूर्ववदेव तु ।। अस्थिसचयनोदस्तु सर्वसाम्यान्न कथ्यते' ।।२७।। इति चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका।।४।।

सचयनमूर्ध्वं दशम्या. कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ।। १ ।।

सचीयन्तेऽस्थीनि येन कर्मणा तत्सचयनम् । कृष्णपक्षस्य दशम्या ऊर्ध्वमयुजासु तिथिषु एकादशी त्रयोदशी पञ्चदशी त्यासु । एकनक्षत्रे येन नाम्ना एकमेव नक्षत्रमभिधीयते तन्नामके नक्षत्र इत्यर्थः । आषाढाद्वय फल्गुनीद्वय प्रोष्ठपदाद्वयमिति

षड्भ्योऽन्यत्र नक्षत्रे कर्तव्यमित्यर्थः । अन्तर्दशाहे अतीते वा दशाहे कृष्णपक्षागमनमात्र इदं कार्यं नातीत एव दशाह इति नियमः। अतीते दशाह इत्ययं पक्षः संवत्सरे सपिण्डीकरणपक्षे एवोपपद्यते । द्वादशाहे सपिण्डीकरणपक्षे तु नोपपद्यते। सपिण्डीकृतस्य प्रेतस्य पृथक्पिण्डे नियोजनस्य प्रतिषेधात् । 'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत्' विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते' इति शातातपः । सचित्यैकोद्दिष्टं विधीयते श्राद्धमस्मै दद्युरिति । तस्मात्तस्मिन्पक्षे द्वितीयेऽहनि चतुर्थेऽहनीत्यादिकालो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अमङ्गले कुम्भे पुमांसं सचिनुयुः । स्तनरहितः कुम्भः । अलक्षणायां कुम्भ्यां स्त्रियं सचिनुयुः । स्तनवती कुम्भी । अयुज इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन्प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति ॥ ३ ॥

क्षीरमिश्रोदकेन कर्ता प्रोक्षति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । शेषं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थ्यसह्रादयन्तोऽवदध्युः पादौ पूर्वं शिर उत्तरम् ॥ ४ ॥

कर्ता प्रोक्षति सचेतारोऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थि गृहीत्वाऽसह्रादयन्तः शब्दो यथा न स्यात्तथा कुम्भेऽवदध्युः। पादौ पूर्वमवदध्युः। शिर उत्तरमवदध्युः । उभयवचनमानुपूर्वीसिध्यर्थम् ॥ ४ ॥

सुसंचित संचित्य पवनेन संपूय यत्र सर्वत आपो नाभिस्यन्देरन्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्तेऽवदध्युरुपसर्प मातरं भूमिमेतामिति ॥ ५ ॥

शिरःपर्यन्तं कुम्भेऽवधाय ततो भस्म शूर्पेण संशोध्य सूक्ष्माण्यस्थीनि शिरस उपरि संचित्य ततोऽभित आकाशमित्यादिलक्षणयुक्ते देशे गर्तं खात्वा यत्र गर्ते सर्वतोऽपि दिग्भ्योऽधस्तिर्यक् चापो न निष्यन्देरन्वर्षाभ्योऽन्यास्तस्मिन् गर्ते कुम्भमवदध्यु' उपेत्यृचा मन्त्रं कर्ता ब्रूयात् । उत्तराश्च मन्त्रान्कर्तैव ब्रूयात् ॥ ५ ॥

उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वं च स्वेत्येतया पांसून्प्रक्षिपेदवटे । यथा कुम्भ आननपर्यन्तं निमग्नो भवति ॥ ६ ॥

अवकीर्योत्तरां ॥ ७ ॥

अवकीर्णे गर्ते कुम्भाननपर्यन्ते तत ऊर्ध्वं च मा नेत्येतां जपेत् । अवकीर्यवचनं पांसुप्रक्षेपो न धर्ममात्रं कार्योऽपि तु कुम्भाननपर्यन्तं गर्तपूरणायालं कर्तव्यं इत्येवमर्थम् ॥ ७ ॥

उत्ते स्तभ्नामीति कपालेनापिधायाथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य श्राद्धमस्मै दद्यु ॥ ८ ॥५॥

तत उत्ते इत्यृचा घटादिकपालेन कुम्भमपिधाय ततो गर्तस्यार्धमात्रं पूरणं करोति । यथा कुम्भो न दृश्यते । कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थादथशब्दादयमर्थो लब्ध' । ततोऽनवेक्षं पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । ततोऽप उपस्पृश्य स्नात्वेत्यर्थः । ततोऽस्मिन्नहनि श्राद्धं अस्मै प्रेताय केवलाय दद्युरेकोद्दिष्टविधानेन ॥ ८ ॥ इति चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

गुरुणाभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्याया शान्तिकर्म कुर्वीरन् ॥ १ ॥

गुरुणा अभिमृताः गुरुर्येषां मृत अन्यतो वा पुत्रपशुहिरण्यादिभिरपक्षीयमाणा॰ सन्तोऽमावास्यायां शान्तिकर्मनाम कुर्युः । तत्र मन्त्रवती क्रिया ज्येष्ठ॰ करोति इतरे तूपासते ॥१॥

पुरोदयादग्निं सहभस्मानं सहायतनं दक्षिणा हरेयु॰ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरमित्यर्धर्चेन ॥२॥

प्रागादित्योदयादग्नि सहभस्मानमायतनेन सह दक्षिणस्यां दिशि हरेयु । दक्षिणा दिश प्रति नयेयुरित्यर्थः । क्रव्यादमग्निमित्यर्धर्चेन पचनाग्नेरेवायमुत्सर्गः । गृह्यस्येत्यभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसङ्ग॰। त्रेताग्नीनामपि प्रसज्येत। अथ तेषां यावज्जीव धार्यत्वादुत्सर्गो नोपपद्यते तदत्रापि समानम् । औपासनोऽपि यावज्जीव धार्यएव 'पाणिग्रहणादिगृह्य परिचरेत्' इति वचनात् । तस्मात्पचनस्येति सिद्धम् । आयतनशब्देनाधिश्रयणार्था मेखलादय उच्यन्ते ॥ २ ॥

त चतुष्पथे न्युप्य यत्र वा त्रि॰ प्रसव्य परियन्ति सव्यै पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नाना॰ ॥ ३ ॥

अथ तमग्नि चतुष्पथे प्रक्षिप्य यत्र वा अदक्षिणस्यां वा अचतुष्पथे वा न्युप्य अथ तमग्निमप्रदक्षिण त्रिः परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नानास्ताड्यमाना॰ ॥ ३ ॥

अथानवेक्ष प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकान्कुम्भानाचमनीयांश्च शमीसुमनोमालिनः शमीमयमिध्म शमीमय्यावरणी परिधींश्चानडुहं गोमय

चर्म च नवनीतमश्मान च यावत्यो युवतयस्ताव- न्ति कुशपिञ्जूलानि ॥ ४ ॥

अथानवेक्ष पृष्ठतोऽनीक्षमाणा. प्रत्याव्रजन्ति । अथशब्द ऊर्वाहननस्य प्रत्याव्रजनाङ्गत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थ.। तत. सर्वे स्नान्ति । तत सर्वे केशादीन्वापयन्ति । पुनरपि स्मृतिप्राप्त स्नान कुर्युः । ततो वक्ष्यमाणान्युपकल्पयीरन् । शब्लोपश्छान्दस' । उपकल्पनविधानात्पुराणानामुत्सर्ग' । अनुक्तोपयोगाना यथार्थमुपयोगः कार्य. । मणिको नाम जलधारणार्थो भाण्डविशेषः । कुम्भा उक्ता । आचमनीया नाम आचमनसाधना उदञ्चनकमण्डलुप्रभृतय' । शमीसुमनोमालिन शमीपुष्पमालिनः । मणिकादींस्त्रीन्नवानुपकल्पयेयु' । शमीसुमनोमालिन इति मणिकादेर्विशेषणमित्येके । कर्तॄणां विशेषणमित्यन्ये । शमीमयमिध्ममुपकल्पयेयु. । प्राकृतस्याय विकार. । शमीमय्यावरणी चोपकल्पयेत् । अरणी इत्येतावत्युच्यमाने एकेन वाक्येन द्रव्यचोदना गुणचोदना च विधातु न शक्यत इति कृत्वा शमीमयग्रहण नैवाधिक्रियते । अरणी ह्यपूर्वा विधीयते । अत' पुनः शमीमयग्रहण कृतम् । परिधींश्चोपकल्पयेरन् । किमर्थमिदमिति न विद्म । द्रव्यचोदना तावन्न कार्या । इध्मावर्हिषोश्च सनहनमिति स्थालीपाके इध्मसनहनस्य दर्शपूर्णमासातिदेशोऽस्ति । इतरेषां च स्थालीपाकातिदेशोऽस्ति । पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रमिति दर्शपूर्णमासयोश्च परिधयो विहिता । 'एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति'इति मन्त्रलिङ्गाच्च। एकविंशतिधा संभरामीति ।'अथ परिधीन्परिदधाति रक्षसामपहत्यै' इत्यर्थवादाच्च । तस्मादतिदेशादेव सिध्येयुः । शमीमयत्वसिध्यर्थमिति चेत् । तदपि न । इध्मस्तावच्छमीमयोऽत्र विहितः । दर्शपूर्णमासयो श्चेध्मपरिधीनामेकद्रव्यत्व दृष्टम् । 'पालाशः खादिरो वेध्म ' इ

ति बौधायन• । तत्र चेध्मग्रहणेनैकविंशतेर्ग्रहणमेकविंशतिमिध्म दारूणीति विधिवाक्ये श्रवणाद्धक्षान्तरानुक्तेश्च । अत्र चे ध्मग्रहणेन परिधिग्रहणे सति परिधयोऽपि शमीमया एव भ वन्ति । इध्मसख्या चावश्यमतिदेष्टव्यैव । इतरथा सनहनमा त्रातिदेशेनारत्निमात्रत्वपालाशत्वादयोऽपि गुणा न स्युरिष्य न्ते च । तर्हि सर्वासामभ्याधान प्राप्नोतीति शङ्का न कार्या । पञ्चदशेध्मदारूण्यभ्यादधातीति श्रुते । इतरेषा च नैतावद्वि- नियोग• कार्यः । तत्र केचित्परिहरन्ति । गुणचोदनैवेय सा च ज्ञापनार्थम् । अन्यत्रेध्मपरिधीनां नानावृक्षत्व कार्यमिति । रक्षोहननार्थ चावश्य परिधातव्या एवेति । चशब्द• शमीमय- त्वसमुच्चयार्थ• । उपकल्पनसमुच्चयार्थत्वे सति सर्वत्र चशब्द कुर्यात् । एव ते परिहृतवन्तः । तदयुक्तमित्यन्ये । अस्मच्छास्त्रे इध्मग्रहणेन पञ्चदशदारुकस्य ग्रहण दृष्टम् । प्राचीनावीतीध्म मुपसमाधाय इ ममभिधार्येति च एकविंशतिवादिनाप्युभयत्र पञ्चदशत्वमभ्युपगम्यत एव । तत्र स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादि- ध्मावर्हिषोश्च सनहनमित्यत्रापि पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । पञ्चदशदारुकस्य सतः सनहनाद्यतिदेशेन प्राप्यते । यथा 'श स्त्रेष्वेव होत्रकाणामभिहिङ्कार 'इत्यत्र शास्त्रान्तरे होत्रकशब्दस्य सप्तसु त्रिषु वा दृष्टत्वेऽप्यस्मच्छास्त्रे मुख्यवर्जितेषु दृष्ट इति कृत्वा द्वादशापि गृह्यन्ते । स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादेवमिहापि स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात्पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणम् । एव च कृ त्वा प्रकृतौ पार्वणे परिधयो नैव सभवन्ति । तदतिदेशादित- रेष्वपि पाकयज्ञेषु नैव सभवन्ति । प्रकृतौ परिव्यादीनामाचा र्येण विनियोगानुक्तेश्च पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । अथोच्य ते । एकविंशतिधा सभरामीति सनहनमन्त्रे सख्या श्रूयते । म न्त्रश्चातिदेशात्पाकयज्ञेष्वपि भवति । पञ्चदशकाष्ठत्वे लिङ्गानुप

पत्ति । न चोह कर्तुं शक्यः । न प्रकृतावूहो विद्यत इति न्यायादिति । तदयुक्तम् । नह्यस्य मन्त्रस्य स्थालीपाकः प्रकृति किंतर्हि दर्शपूर्णमासौ । तस्मादत्रास्योह एव कार्य. । अन्ये तु मन्त्र नेवेच्छन्ति । अपि चेममपरिधीना नानाङ्गत्वमपि दर्श पूर्णमासयोर्भगवतापस्तम्बेनोक्तम् । यच्चूक्त रक्षोहननार्थं परि धातव्या इति तदप्ययुक्त पूर्णपात्रेणैव रक्षोहननस्य कृतत्वात्। न चात्र प्रणयनस्य हविःश्रपणार्थमुपपद्यते । आज्यहोमत्वेऽपि दहनकर्मणि प्रणयनदर्शनात् । अप प्रणयति 'आपो वै रक्षोघ्नी रक्षसामपहत्यै' इति श्रुते' रक्षोहननार्थत्व यदुपादीयते तच्चे त्कार्यमन्येन कृत किमिति तदुपादीयते । रक्षोहनन च परिधि कार्यं पूर्णपात्रेणैव कृतमिति न परिधय उपादेयाः । अत' स र्वत्र पञ्चदशदारुक एवेम इति सिद्धम् । अनेनैव चाभिप्राये णाचार्योऽपि पार्वणे परिध्यादीना विनियोगमनुक्तत्वात् । ब ह्वृचानां समाचारश्च सर्वत्रैवमेव । पारम्पर्योपदेशश्चैवमेव । अ- नेन तु वचनेन परिधयोऽपूर्वाः सगुणा विधीयन्ते । तेनात्राप्यू- र्ध्वसमिधौ अनुयाजसमिच्च न कार्या विष्यभावात् । नन्वति देशप्राप्तेन पूर्णपात्रेणैवात्र रक्षोहननस्य कृतत्वात्परिधिवि- धान नोपपद्यत इत्याशङ्का न कार्या । नह्यत्र परिधिविधानस्या नेनैव कार्येण भाव्यमित्यत्र किंचन प्रमाणमस्ति । विधिभेदा त्तस्य कार्यस्येहान्येन कृतत्वाच्च कार्यान्तर कल्पनीयमित्यलम तिविस्तरेण । आनडुह गोमय चर्म चोपकल्पयेयुः । नवनीत चाऽमान च यावत्यो युवतयः स्वगृहे तावन्ति कुशपिञ्जूलानि चोपकल्पयेयु ॥ ४ ॥

अग्निवेलायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जात- वेदा इत्यर्धर्चेन ॥ ५ ॥

अथाग्निहोत्रविहरणकाले अपराह्णे शमीमयीभ्यामरणीभ्या-

मग्निं मन्थयेदर्धर्चेन । अथ चाग्निः पचनो भवति ॥ ५ ॥

त दीपयमाना आसत आ शान्तरात्रादायुष्मतां कथा कीर्तयन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमाना. ॥ ६ ॥

तग्रहण मन्त्रस्योत्तराङ्गत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । आयुष्मतां कुलवृद्धानामन्येषां च कथा कीर्तयन्त इतिहासादीनि माङ्गल्यानि ब्रुवन्तः मथितमग्निं दीपयमाना गृहाद्बहिरेवासते आ शान्तरात्रान्निशि यस्मिन्काले तूष्णीमासते जनास्तच्छान्तरात्रम् ॥६॥

उपरतेषु शब्देषु सम्प्रविष्टेषु वा गृह निवेशनं वा दक्षिणद्वारपक्षात्प्रक्रम्याविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तु तन्वन्रजसो भानुमन्विहीत्योत्तरस्मात् ॥ ७ ॥

ततो यदा न शब्दा' कचिदुच्चरन्ति तदा । उत्तरविवक्षार्थमनुवादोऽयम् । संप्रविष्टेषु वा अमात्येषु गृह निवेशन वा । किमुक्त भवति । शान्तरात्रात्प्रागपि यद्यमात्या गृह निवेशन वा प्रवेष्टु कामयन्ते तदा वा तेषु प्रविष्टेषु । एव शान्तरात्रेण सह विकल्पः । निवेशनशब्देनात्र सवेशनमुच्यते । शयनस्थानमित्यर्थ' । उपसर्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । उक्तच नैरुक्तै. । निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति । तद्वदत्रापि । अनयोरन्यतरे काले कर्ता दक्षिणाद्द्वारपक्षादारभ्य आ उत्तरस्माद्द्वारपक्षात्सन्तताम् उदकधारां सिञ्चेत् । तन्तुमित्यृचा ॥ ७ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहतायुर्जरस वृणाना इति ॥ ८ ॥

अथशब्दोऽस्मिन्कालेऽग्न्यन्तरमौपासनमुपसमादध्यादिति

ज्ञापनार्थम् । ततः पश्चादस्यानडुह चर्मास्तीर्यैत्यादिव्याख्या तम् । ततश्चर्मण्यमात्यानारोहयेदारोहतेत्यृचा । कर्तृवर्ज गृह्याः सर्वे पुमांस स्त्रियश्चामात्या इत्युच्यन्ते ॥ ८ ॥

इम जीवेभ्य परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥ ९ ॥

आज्यसंस्कारान्त कृत्वा इममित्यृचाग्ने' पश्चात्परिधिं परिदध्यात् । ततो दक्षिणतस्तूष्णी तत उत्तरतस्तूष्णीमेव । परिधिमित्येकवचनादाद्यस्यैव समन्त्रकत्वमितरौ तूष्णीम् ॥ ९ ॥

अन्तर्मृत्यु दधतां पर्वतेनेत्यश्मानमित्युत्तरतोग्ने कृत्वा पर मृत्यो अनु परेहि पन्थामिति चतसृभि प्रत्यृच हुत्वा यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्यमात्यानीक्षेत ॥ १० ॥

अथ अन्तर्मृत्युमिति पादेनाश्मानमुत्तरतोग्नेर्निदधाति 'ऋच पादग्रहणे' इत्यत्र पादशब्दो मूलवाची । यथा 'पाद, पत्' इति । तेनात्र पादमात्रस्य ग्रहण न ऋच' । तत आज्यभागान्त कृत्वा पर मृत्यो इति चतसृभि । प्रत्यृच व्याख्यातम् । तथा हुत्वा यथेत्यृचामात्यानीक्षेत ॥ १० ॥

युवतय पृथक्पाणिभ्यां दर्भतरुणकैर्नवनीतेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामक्षिणी आज्य पराञ्चो विसृजेयु ॥ ११ ॥

अमात्येषु या युवतय, स्त्रियस्ता दर्भतरुणकैर्नवनीतं गृहीत्वा तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाणिभ्यामक्षिणी अञ्जते । पृथक्पाणिभ्यामिति वचन पृथक्पृथक् युगपदेवाञ्जीरन्

पर्यायेणेत्येवमर्थम् । तेन द्वित्व कुशपिञ्जूलानां नास्त्येव । ततो ऽनवेक्षमाणाः पृष्ठतो विसृजेयुः कुशपिञ्जूलानि ॥ ११ ॥

इमा नारीरविधवा सुपत्नीरित्यञ्जाना ईक्षेत ॥१२॥

इमा इत्यृचा कर्ता अञ्जाना युवतीरीक्षेत ॥ १२ ॥

अश्मन्वतीरीयते सरभध्वमित्यश्मान कर्ता प्रथमोऽभिमृशेत् ॥ १३ ॥

तत एतयाश्मान कर्ता पूर्वमभिमृशेत् । प्रथमवचनात्पश्चादितरेऽभिमृशेत्तूष्णीम् ॥ १३ ॥

अथापराजितायां दिश्यवस्थायाग्निनानडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयाऽपोहिष्ठा मयोभुव इति तृचेन परीमे गामनेषतेति परिक्रामत्सु जपेत् ॥ १४ ॥

अग्निनानडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयापोहिष्ठेति तृचेन सिच्यमानयाऽमात्येषु औपासनाग्नि परियत्सु तस्मिन्काले अपराजिताया दिशि स्थित्वा कर्ता परीम इत्यृच जपेत् ॥ १४ ॥

पिङ्गलोऽनड्वान्परिणेय· स्यादित्युदाहरन्ति ॥१५॥

एवगुणयुक्तोऽनड्वान्परिणेतव्यः । अथ स्विष्टकृदादि समापयेत् । उत्तरत्राथशब्दात् ॥ १५ ॥

अथोपविशन्ति यत्राभिरस्यमाना भवत्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥ १६ ॥

अथोपविशन्ति यत्राभिरस्यमाना भवन्ति यो देशोऽभीष्टस्तत्राहतेन वाससा प्रच्छाद्योपविशन्ति ॥ १६ ॥

आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥ १७ ॥

तत्रैव आ उदयादस्वपन्त आसते ॥ १७ ॥

उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्याऽपन शोशुचदघमिति प्रत्यृच हुत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययन वाचयीत गौ कसोऽहत वासश्च दक्षिणा ॥ १८ ॥ ॥ ६ ॥

तत उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च व्याख्यातानि जपित्वा । अन्न संस्कृत्येति वचनमाज्यभागान्त कृत्वा तत एवान्नात् अपन. शोशुचदघमिति होम कार्य इत्येवमर्थम् । प्रत्यृच व्याख्यातम् । तथा हुत्वा । अन्नस्य तु धानावत्संस्कार' । ततो होमशेष समाप्य तत एवान्नाद्ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययन वाचयीत । ततो गौ कसोऽहत वास इति त्रीणि भुक्तवद्भ्यो दक्षिणां दद्यात् । ओदयादित्येव सिद्धे उदित आदित्य इति वचनमध्यापनकालेपि सौर्याणि दिवैवा येतव्यानि न कदाचिद्रात्रौ कर्तव्यानीत्येवमर्थम् । तेन प्रत्यवरोहणे चेत्स्वपन्तमक्ष्युदयाच्चेदित्यत्र चापरेद्युरुदिते जप इति सिद्धम् ॥ १८ ॥ इति चतुर्थे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

अथात पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थ । इत उत्तर वक्ष्यमाणो विधिः श्राद्धे वेदितव्य इति । अत.शब्दो हेत्वर्थे । यस्माच्छ्राद्धाच्छ्रि.श्रेयसप्राप्ति' शूद्रैरपि च क्रियते तस्माद्वक्ष्याम इति । पार्वणमिति श्राद्धनाम । अन्वर्थसञ्ज्ञा चेय पर्वणि भव पार्वणमिति । तथाप्येकस्मिन्नेव पर्वणि भवत्यमावास्यायां नोभयोः पर्वणो. । कुतः । पिण्डपितृयज्ञेन सह व्यतिषङ्गदर्शनात् । स्मृतेश्च । 'विप्रश्चन्द्रक्षयेष्विमान्' इति मनु । 'अमावास्याया पि-

तृभ्यः' इति गौतमः। पितृनुद्दिश्य यद्दीयते ब्राह्मणेभ्यः श्रद्धया तच्छ्राद्धम्। काम्यं श्राद्धं पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि। वृद्धिपूर्तेनिमित्तमाभ्युदयिकम्। एकमेवोद्दिश्य यच्छ्राद्धं 'श्राद्धम स्मै दद्युरेकादशाहे एकोद्दिष्टम्' इत्यादि तदेकोद्दिष्टम्। धर्मभेदात्पृथगुपदेशः। श्राद्ध इत्येतावतैव सिद्धे पार्वणादिग्रहणं धर्मभेदप्रदर्शनार्थं कर्तव्यतावि यर्थं च। धर्मभेदमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः॥१॥

ब्राह्मणाञ्श्रुतशीलवृत्तसंपन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान्स्नातान्कृतपच्छौचानाचान्तानुदङ्मुखा-न्पितृवदुपवेश्यैकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषां॥ २॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्यादिनिवृत्त्यर्थम्। श्रुतं स्वाध्यायः शील स्वभावः शमदमादियुक्तत्वं क्रोधरागादिवर्जितत्वं च। वृत्तं विहितकरणं निषिद्धवर्जनं च। एतैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तानेकेन वा गुणेन युक्तानुपवेश्येत्यनेन संबन्धः। काले ज्ञापितान्। स्मृत्युक्तनिमन्त्रणकाले निमन्त्रितानित्यर्थः। उक्तं च मनुना— 'पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते। निमन्त्रयीत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान्' इति। तेषां चैते नियमा भवन्ति— 'निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा। न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत्॥' इति मनुः। स्नातानिति वचनं नियमेन स्नातान्भोजयेत्। केनचित्कारणेन स्नानाशक्तोऽस्नं भोजयेदित्येवमर्थम्। अन्ये स्नातानिति समावृत्तानिति व्याचख्युः। अन्ये स्नानद्रव्यैः स्नातानिति। तच स्नानं स्वेन द्रव्येण कारयितव्यमिति व्याचख्युः। प्रक्षाल्य पादौ पाणी चेत्याचमनाङ्गत्वेन विहितं पच्छौचं शुद्धपादस्य नित्यमिति ज्ञापनार्थं कृतपच्छौचवचनम्। तेन शुद्धपादत्वे

ऽप्यत्र नियमेन पश्चाच्च कार्यमित्यर्थः । अन्येतु स्वयमेव तेषां पादान्प्रक्षालयेदित्येवमर्थमिति व्याचख्युः । आचान्तानिति कर्माङ्गमाचमनं विधीयते । तेन भोजनाङ्गं श्राद्धाङ्गं च द्विराचमेयुः । एवगुणविशिष्टानुदङ्मुखानिपतॄनुपवेशयेत् । उदङ्मुखवचनं प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । पितृवदिति वचनं मन्यते पितर इत्येव मनसा ध्यायन्नुपवेशयेदित्येवमर्थमित्येके । अन्ये तु पितुर्वृद्ध पितामहाय वृद्धतरं प्रपितामहाय वृद्धतममित्येव यथावय उपवेशनार्थमिति । एकैकस्यैकैकमुपवेशयेत् । द्वौ द्वौ त्रीन्त्रीन्वा अतोऽपि ब्राह्मणा अधिका भवेयुः । सर्वथा ब्राह्मणाधिक्ये फलाधिक्यमस्त्येव । सर्वथाऽल्पकर्मणो महाकर्मणश्च कचिदपि समानफलताशङ्का न कार्या । महाकर्मविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । न त्वेवैकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत् । 'द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥' इति मनुनोक्तस्य एकैकमुभयत्रवेत्यस्य पक्षस्याय प्रतिषेधः । अस्य प्रतिषेधं कुर्वता मनूक्तमन्यदनुज्ञातं भवति । तेनैतत्सिद्धं भवति । दैवमपि भोजनमत्र कार्यम् । तस्य विधिः स्मृतितोऽवगन्तव्यः । आचार्येण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते । अस्मद्गृह्ये क्तेतिकर्तव्यतामात्रमेव कार्यं न शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा विस्तरः कार्यः । मनुरपि– 'सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥' इति गृह्यविदः 'ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः' इत्याद्याश्च वर्ज्या इति ॥ २ ॥

कामममनाद्ये ॥ ३ ॥

आद्यं सपिण्डीकरणम् । त्रीनुद्दिश्य क्रियमाणश्राद्धमध्ये तदेव हि प्रथमम् । तद्वर्जितेषु सर्वेषु श्राद्धेषु कामं त्रयाणामेकं

भोजयेत् । सपिण्डीकरणे तु नियमेन त्रयाणा त्रिभिर्भोज्यम् । काममिति वचनमापत्कल्पोऽयमिति ज्ञापनार्थम् । अन्ये त्वनाद्ये पार्वणवर्जित इति व्याचख्युः । तद्धत्र प्रथम निर्दिष्टम् । अन्ये त्वनाद्ये अभोजने आमहिरण्ये श्राद्धादाविति । 'आमैर्वा फल मूलैर्वा प्रदानमात्र हिरण्येन वा प्रदानमात्र' इति बौधायन । अन्ये त्वनाद्ये दुर्भिक्ष इति । अन्ये त्वनाद्ये आद्याभावे अन्ना भावे सम्पदभाव इति ॥ ३ ॥

पिण्डैर्व्याख्यात ॥ ४ ॥

जीवमृताना पिण्डनिपरणमधिकृत्य ये पक्षा पिण्डपितृयज्ञ उक्तास्ते श्राद्धेऽपि विज्ञेया ॥ ४ ॥

अप प्रदाय ॥ ५ ॥

उपवेशनादनन्तर ब्राह्मणपाणिष्वपो ददाति । आग्नेयीमु ख, प्राचीनावीती पितृकर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥

दर्भान्द्विगुणभुग्नानासन प्रदाय ॥ ६ ॥

ततो दर्भान्द्विगुणभुग्नानासनेषु ददाति । आसन प्रदायेति सप्तम्यर्थे द्वितीया । आवेशनस्य प्राक् चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

अप प्रदाय ॥ ७ ॥

तत पुनरपो ददाति ॥ ७ ॥

तैजसाश्ममयमृण्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वप आसिच्य शन्नो देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मित । प्रत्नवद्भि प्रत्त स्वधया पितृ निमाँल्लोकान्प्रीणयाहि न स्वधा नम इति ॥ ८ ॥

ततस्तैजसमेक पात्रमश्ममयमेक मृण्मयमेक एतेषु त्रिषु पा

त्रेषु। त्रिद्रव्यासभवे एकद्रव्येषु वा त्रिषु पात्रेषु। त्रीण्यपि तैजसानि वा त्रीण्यप्यश्ममयानि वा त्रीण्यपि मृण्मयानि वा तान्याग्नेयीदिक्सस्थानि निधाय तेषु दर्भानन्तर्धाय ततस्तेष्वपो निषिच्य तत. शन्नो देवीरित्यृचा पात्रत्रयस्था आपोऽनुमन्त्रयेत्। सकृदेव शक्यत्वान्मन्त्रावृत्ति। ततस्त्रिषु पात्रेषु तिलानावपति तिलोऽसीति मन्त्रेण। प्रतिपात्र मन्त्रावृत्ति.। पितृश ब्दस्योहो नास्तीत्युक्त प्राक्। तत पात्रेषु गन्धमाल्याद्यावपेत् ८

प्रसव्येन ॥ ९ ॥

पित्र्य कर्म सर्व प्रसव्येनाप्रदक्षिणेन कार्यम्। अप्रदक्षिण कार्यमित्यर्थः। तृतीया तु प्रकृत्यादित्वाद्द्रष्टव्या। समेन धावतीतिवत्। 'प्रदक्षिणमुपचार' इत्याभ्युदयिके अपवाददर्शनाद्योगविभागोऽवगत.॥ ९ ॥

इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन पितरिद ते अर्घ्यं पितामहेद ते अर्घ्यं प्रपितामहेद ते अर्घ्यमिति ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपवीतयेति विधानात्सर्वमिद पित्र्य प्राचीनावीतिना कार्यमित्युक्तम्। अधुना उपवीतित्वादिति हेतुनिर्देशादत आरभ्यार्वाग्गन्धमाल्यादिदानादि यज्ञोपवीतिना कर्म कर्तव्यमिति गृह्यविदः। इतरस्य सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठान्तरेणार्घ्यं प्रयच्छेत्। उपवीतित्वाद्धेतो.। पित्र्ये तावत्प्राचीनावीतिना भाव्यम य चोपवीती तस्मादित्यर्थ। येन पाणिना कर्म करोति दक्षिणेन वा सव्येन वा तस्मिन्नंसे यज्ञोपवीते स्थिते प्राचीनावीती भवति। ततोऽन्यस्मिन्नंसे स्थिते उपवीती भवति। अत्र तूपवीतित्वात्प्राचीनावीतित्वसिध्यर्थ सव्यपाणिपितृतीर्थेन दातव्यमित्यर्थः। अथवा सव्यपाणेः शिष्टगर्हितत्वाद्दक्षिण पाणि

सव्येन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिनोपवीत्येवार्घ्यं प्र यच्छेत् । पित्रादित्रयाणां त्रिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं प्रयच्छेत् ॥ १० ॥

अप्पूर्वं ॥ ११ ॥

अर्घ्यप्रदानात्पूर्वमन्या अप्यपो दद्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ता प्रतिग्राहयिष्यन्सकृत्सकृत्स्वधा अर्घ्या इति १२

अर्घ्या इति । निवेदयेदिति शेषः । ता अर्घ्या आपः प्रतिग्राहयिष्यन्प्रतिग्रहणात्पूर्वं सकृत्सकृदर्घ्या अपो निवेदयेत् । स्वधा अर्घ्या इति मन्त्रेण । पित्रर्थं यावन्तो ब्राह्मणास्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथममेकमेव पात्रं सकृन्निवेदयेन्न प्रतिब्राह्मणम् । तथा पितामहार्घ्यानां द्वितीयं सकृदेव । प्रपितामहार्घ्यानां तृतीयं सकृदेवेत्येवमर्थं सकृत्सकृदिति वचनम् । निवेदनस्य सकृन्नियमादन्यासामपां दानं अर्घ्यदानं च अर्घ्यमन्त्रश्च प्रतिब्राह्मणमावर्तन्ते । निवेदनान्योदकदानार्घ्यदानेषु पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयो वा द्रष्टव्यः । गन्धादिदाने च तथा । एवमेकैकस्यानेकपक्षे । एकैकपक्षे त्वेकैकं पात्रमेकैकस्य निवेद्यान्या अप एकैकस्य दत्वा अर्घ्या अप एकैकस्य दद्यात् । सर्वेषामेकपक्षे त्रीण्यपि पात्राणि तस्यैव निवेद्य पुन पुनरन्या अपो दत्वा तस्यैव त्रिरर्घ्यं त्रिभिर्मन्त्रैः प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत या दिव्या आप पृथिवी सबभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्या । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आप शस्योना भवन्त्विति सस्रवान्समवनीय ताभिरद्भि पुत्रकामो मुखमनक्ति१३

ब्राह्मणै प्रसृष्टा निर्णीता अर्घ्या अपोऽनुमन्त्रयेत् या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण । प्रसृष्टा इत्यादिकर्मणि क्तप्रत्ययः । भूतकालत्वमात्रे आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तेन प्रतिब्राह्मणं पृथगनुमन्त्र-

णम् । अर्घ्यं दत्त्वा दत्त्वा निर्णीतास्तदानीमेवानुमन्त्रयेत् । एवं सर्वेषामर्घ्ये दत्ते संस्रवानर्घ्यशेषान्पात्रगतानेकीकरोति । उत्तरे द्वे पात्रे प्रथमपात्रे आसिञ्चतीत्यर्थः । एवं गृह्यविदः । तत स्ताभिरेकीकृताभिरद्भिः पुत्रकामश्चेन्मुखमनक्ति । न चेन्नान क्ति ॥ १३ ॥

नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् । आवृता-स्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥१४॥ ॥७॥

पितृणामर्घ्यपातितं पितृणामर्घ्यशेषा आपो यस्मिन्पात्रे एकीकृता एवंभूतं प्रथमं पात्रं तस्माद्देशान्नोद्धरेत् । समवनयन देशान्नापनयेदाश्राद्धपरिसमाप्तेः । किमिति नोद्धरेत् । यस्मा त्तस्मिन्पात्रे पितरस्तृतीयपात्रेण पिहितास्तिष्ठन्तीति गृह्यज्ञाः । तृतीयेन पात्रेण प्रथमपात्रस्यापिधानमिच्छन्ति । अन्ये तु तत्रेति तृतीयार्थे सप्तमी । तेनायमर्थः । आवृतास्तेन प्रथमेन पात्रेण पितरस्तिष्ठन्तीति । एतदुक्तं भवति । अर्घ्यपातितं प्रथमं पात्रं न्यग्बिलं कुर्यात् । तच्च नोद्धरेत् आसमाप्तेरिति व्याचख्युः । शौनकोऽब्रवीत् शौनक एवमवादीत् । शौनकग्रहणं तस्य पूजार्थम् । न विकल्पार्थम् ॥ १४ ॥ इति चतुर्थे सप्तमी कण्डिका ७

एतस्मिन्काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १ ॥

आच्छादनं वस्त्रम् । इदानीं प्राचीनावीती भवेत् । ततो गन्धादीनि पञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददाति । एतस्मिन्काल इति वचनं एतस्मिन्काले एतान्येव ददातीत्येवमर्थम् । तेन गोहिरण्यादीनां श्राद्धान्ते प्रावस्वधावाचनात्प्रदानं कार्यमिति सिद्धम् । 'दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत्' इति स्मृतेः ॥१॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा ॥ २ ॥

अनाहिताग्ने' पिण्डपितृयज्ञस्य च पार्वणस्य व्यतिषङ्गो भवति । इध्मोपसमाधानान्त पिण्डपितृयज्ञ कृत्वा ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनान्त पार्वण कृत्वा तत' पिण्डपितृयज्ञस्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृताक्त कृत्वा पित्राद्यर्थान्ब्राह्मणाननुज्ञापयति अग्नौ करिष्ये इति वा अग्नौ करव इति वा अग्नौ करवाणीति वा ॥ २ ॥

प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ॥ ३ ॥

ब्राह्मणैरेव प्रत्यभ्यनुज्ञा देया क्रियतामिति वा कुरुष्वेति वा कुरु इति वा यथा सख्यम् ॥ ३ ॥

अथाग्नौ जुहोति यथोक्त पुरस्तात् ॥ ४ ॥

ततो अग्नौ जुहोति उक्तमार्गेण मेक्षणेनावदायावदानसपदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्नि पूर्वे यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहृत्येति । अथशब्दो होमादर्वाचीन पिण्डपितृयज्ञाङ्ग पूर्व कृतमिति ज्ञापनार्थ । तेनानयोर्व्यतिषङ्गो लब्ध' । अग्नौवचनमुत्तरविवक्षार्थम् ॥ ४ ॥

अभ्यनुज्ञाया पाणिष्वेव वा ॥ ५ ॥

अभ्यनुज्ञायामिति यदि ब्राह्मणा पाणिषु होममभ्यनुजानन्ति । अग्निकार्यकरत्वं यदि स्वेषामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः। तथा सति पाणिषु जुहोति । अनुज्ञावचन प्रत्यभ्यनुज्ञावचन च नैवस्त । कथ तर्ह्यभ्यनुजानन्ति वा न वेति ज्ञातु शक्यम् । उच्यते । यत्र पिण्डपितृयज्ञप्राप्तिरस्ति तत्राग्निप्राप्तिसद्भावात्पाणिहोम नाभ्यनुजानन्ति । यत्र तु पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्तिर्नो-

स्ति तत्राग्निप्राप्त्यभावात्पाणिहोममभ्यनुजानन्ति । कथं पुन स्तत्राग्न्यभाव. 'गृह्याणि वक्ष्याम' [१।१।१]इति हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते । पाणिमुखा. पितर इति श्रुत्याकर्षादग्निर्निवर्तित । एवच कृत्वा विधिवशेन तपामभ्यनुज्ञा विज्ञेया न तु प्रतिव- चनेनेति सिद्धम् । तेनाभ्यनुज्ञायामित्यस्य पिण्डपितृयज्ञकल्प- प्राप्त्यभावेनाग्न्यभाव इत्ययमर्थः । ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । यावन्तो ब्राह्मणा. पित्रादित्रयार्थमुपविष्टास्तेषा सर्वेषां पाणिषु जुहोति वचनात् ।मन्त्रौ च द्वौ । तत्रार्थादेकैकां आहुतिं विगृह्य विगृह्य सर्वेषा दक्षिणपाणिषु जुहोति । मेक्षणा- नुप्रहरणमर्थाल्लुप्तम् । अन्ये तु पाणिनेव जुह्वति । तत्पक्षे सुतरा लुप्तम् । अन्ये तु प्रतिब्राह्मण द्वे द्वे आहुती ताभ्यामेव मन्त्रा भ्या जुह्वति । विग्रहविध्यभावादारम्भसामर्थ्याच्चेति । एव पाणौ होम । अग्निपक्षे पिण्डनिपरणकाले ब्राह्मणानां स मीपे पिण्डनिर्वपण भवति । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्वा पि तृयज्ञवदिति श्रुतिः । पाणिहोमस्य विषयमुत्तरत्र विस्तरेण विभावयिष्याम । अनाहिताग्ने. पार्वणे अग्नौकरणमेव न पाणिहोम. । पाणिहोम श्रुत्या दृढयति ॥ ५ ॥

अग्निमुखा वै देवा पाणिमुखा पितर इति हि ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

देवानामग्निमुखत्वादग्नौ होम. । पितॄणा पाणिमुखत्वात्पा- णौ होमो युक्त एवेत्यर्थ. ॥ ६ ॥

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति ॥७॥

अर्थद्वयमत्र विधातुमिष्टमिति गम्यते । तत्राग्नौ कृत्वा भोज नेषु भोजनार्थमन्यदन्नमनुदिशति ददातीत्येकोऽर्थ. । यदि पा- णिहोमः कृतस्तदाचान्तेषु अन्यदन्न ददातीत्यपरः । आचान्त-

शब्दे विप्रतिपन्नास्तत्र केचिदाहुः। यदा पाणिषु होमस्तदा हु तमन्न भाजनेषु निधाय अभक्षयित्वैव निष्क्रम्याचामेयुः । आचान्तेष्वन्यदन्नं ददाति । ननु यदि भक्षणं न कृतं तर्ह्याच मने विधिर्न घटते । अशुचित्वाभावादिति चेत् वयं पृच्छा मः । कृतेऽपि भक्षणे किमित्याचमेयुः । अशुचित्वादिति चेत्। अशुचित्वेऽपि किमित्याचमेयुः । वचनादिति चेत्। तदत्राप्य विशिष्टम् । अत्रापि हि पाणिहोमनिमित्तमाचमनं चोद्यते । न च सर्वमाचमनमशुचित्वनिमित्तम् । कर्माङ्गनिमित्तकयोरपि वि-द्यमानत्वात् । तथाहि पिण्डदानमुक्त्वाह मनुः—'आचम्योदक् परावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून्' इति । नैमित्तिकं चेदमशुचित्वा भावात् । तद्वदिदमपि नैमित्तिकम् । पूर्वं प्राशननिषेधश्च दृश्य ते । 'अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्धयः । पितरस्तेन तृप्य न्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपक ल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥' इति । ननु सपिण्डीकरणे दृश्यते । हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददा तीति । तस्यैवाय निषेधः । ददातिचोदितत्वात्तस्य । इदं तु जुहोति चोदितं तस्मान्नास्य निषेधः इति चेत् । तत्र ब्रूमः । दत्तशब्देन विधितो यत्पाणौ निहितमन्नं तदुच्यते । एवमुदी च्या आहुः । भाष्यकारास्त्वेतन्नेच्छन्ति । चमु भक्षणे । आचा न्तेष्विति भक्षितेष्वित्यर्थः । पाणिषु हुतं चेत्तेष्वन्नेषु प्राशितेष्व न्यदन्यं ददाति न तयोर्मिश्रीभावः कार्यः । अथाग्नौकरणप-क्षे । 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥' इति हि मनुनाग्निसाम्यं द र्शितम् । तत्र प्राशितेष्वाचमनं न कार्यम् । अग्नितुल्यत्वदर्श नात् । प्रयोगान्तरस्य च तद्विपयस्याविधानात् । केचित्त्वङ्गुष्ठ निवेशनादिप्रयोगान्तरं कुर्वन्ति तत्पक्षे आचमनं कार्यं न वेति

चिन्त्यम् । अत्र पाणितले दत्तमित्यय निषेधः सपिण्डीकरण एव । तस्य ददातिचोदितत्वात् । अस्य न भवति जुहोति चोदितत्वात् । तच्छब्दचोदितस्यैव च तद्ग्रहणं युक्तं तस्यैव प्रथम समत्ययादिति । अत्र युक्तं ज्ञात्वा कार्यम् ॥ ७ ॥

अन्नमन्ने ॥ ८ ॥

हुतशेषमन्नं भोजनार्थेषु पात्रेषु निहितेष्वन्नेषु ददाति अग्निहोमे पाणिहोमे च समानमिदम् ॥ ८ ॥

सृष्टं दत्तमृभुकमिति ॥ ९ ॥

सृष्टं प्रभूतमन्नमृजुकं ऋद्धिकरणशीलम् । इतिशब्दो हेत्वर्थे । तस्मात्प्रभूतमन्नं देयमिति भोजनस्य पर्याप्तमात्रं न देयम् । ततोऽप्यधिकं देयं यथोच्छिष्येतत्यर्थं ॥ ९ ॥

तृप्तान्ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदन्तेति च ॥ १० ॥

मधुवाता इति तिस्रो मधुमत्य इति प्रसिद्धाः । अन्नादिनिवृत्तेच्छां ज्ञात्वा ततो मधुमतीति तिस्रोऽक्षन्नित्येकां श्रावयेत् । तृप्तेषु श्रावयेदित्येव वक्तव्ये ज्ञात्वेति वचनं ज्ञात्वैताः श्रावयेत् पूर्वं तु भोजनकाले अन्याः श्रावयेदित्येवमर्थम् । मनुनाप्युक्तम्—'स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥' इति ॥ १० ॥

सम्पन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् ॥११॥

अथ सम्पन्नमित्यनेन वाक्येन ब्राह्मणान्पृच्छति ते च सम्पन्नमिति प्रत्यूचुः । ततो यद्यदन्नमुपभुक्तं तस्मात्तस्मादन्नादुद्धरन्ति पिण्डार्थम् । तत्तत्स्थालीपाकेन सहैकीकरोति अन्नम

किरणार्थं चार्थादस्मिन्नेव काले सर्वस्माद्भुक्तशेषादुद्धरति । ततो भुक्तोद्धृतशेषं निवेदयेद्ब्राह्मणेभ्य' । इदं शिष्टं किमनेन कर्तव्यमिति । स्थालीपाकेन सहेति नात्रापूर्वं स्थालीपाकश्चो द्यते । सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात् । अनिष्टं चैतत् । तेनानुवाद एवा यम् । तेन यत्र स्थालीपाको विहितस्तत्र तेन भुक्तशेषेण च पि ण्डनिपरणं भवति । यत्र तु स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र भु क्तशेषेणैव केवलेन निपरणं भवति । आचार्येणाष्टौ श्राद्धान्यु- क्तानि—'अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युर्मासि मासि च पार्वणम् । का- म्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम्॥' तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थाली पाकादुद्धृत्याग्नौकरणम् । अग्निसमीपे स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणं पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । तच्च साधितमेव प्राक् । उत्तरेषु चतुर्षु भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृता क्तं कृत्वा पाणिहोम' । ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पि ण्डनिपरणं । तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्पिण्डपितृयज्ञकल्पभा स्यभावाच्च । तत्रार्थाल्लेखा च तदभ्युक्षणं च सकृदाच्छिन्नाव स्तरणं च लेखा निरुदकेनेत्यादिपत्नीप्राशनान्तं भवति । अ ग्नि प्रत्येयादिति तु न भवति अन्यच्चातिप्रणयनादि सर्वं न भवति ॥ ११ ॥

अभिमतेऽनुमते वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पि- ण्डान्निदध्यात् ॥ १२ ॥

शेषं निवेदितं ब्राह्मणैर्यद्यभिमतं स्वीकर्तुं अभिप्रेतं तदा तेभ्यो दद्यात् । अथ यद्यनुमतं मनुज्ञातं इष्टैः सहोपभुज्यता मिति तदा स्वीकृत्य ज्ञातिभिर्बान्धवैश्च सहोपभुञ्जीत । मनुर पि—'ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्वा बान्धवानपि पूजयेत् ।' इति । ततोऽनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात्पूर्वोक्तविधिना । अनाचान्ते ष्विल्येव सिद्धे भुक्तवत्स्वितिवचनं भुक्तवत्स्वेव निदध्यात् । न

पूर्वमित्येवमर्थम् । मनुना भोजनात्पूर्वं निपरणं विहितं तत्र कार्यमिति । अतो ज्ञायते । अन्यस्य मनुप्रोक्तस्याविरुद्धस्याङ्गस्येच्छातः करणमिति ॥ १२ ॥

आचान्तेष्वेके ॥ १३ ॥

आचान्तेषु निपरणमेके इच्छन्ति ॥ १३ ॥

प्रकीर्यान्नमुपवीयो स्वधोच्यतामिति विसृजेत् ॥ १४ ॥

आचमनोत्तरकालमुच्छिष्टाना समीपेषु अन्न प्रकिरेत् । अनाचान्तेषु पिण्डदानपक्षेऽपि पिण्ड दत्वा तत उच्छिष्टानां समीपे अन्न प्रकिरेत् । मनुरपि—'सार्ववर्णिकमन्नाद्यमानीयाप्लाव्य वारिणा । समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥' इति । अधुना प्रथम पात्र विवृणुयात् । तत उपवीय यज्ञोपवीती भूत्वेत्यर्थः । मनुरपि—'उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीनमावीती निवीती कण्ठसज्जने ॥' इति । ततो दक्षिणां दत्वा ॐ स्वधोच्यतामिति ब्राह्मणान्विसृजेत् । अतिसृजेत् । अनुजानीयादुत्थापयेदित्यर्थः । ते च ॐ स्वधेति प्रत्यूचुः ॥ १४ ॥

अस्तु स्वधेति वा ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

अस्तु स्वधेति वा विसृजेत् । तथा सति ते च अस्तु स्वधेति प्रत्यूचुः । 'विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन् ॥' 'दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च । श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुधेयं च नोऽस्त्विति ॥ उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः । ततो गृहबलिं दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥'

इति मनुः । अष्टौ श्राद्धानीत्युक्तम् । तत्रान्वष्टक्य च पूर्वेद्युश्च मासि मासि चेति श्राद्धत्रय द्वितीयेऽध्याये व्यक्तीकृतम् । पार्वण चानाहिताग्नेर्व्यक्तीकृतमेव । आहिताग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञ समाप्य तत' पार्वण करोति । पितृयज्ञ तु निर्वर्त्येति मनु' । तत्र पाणिहोम. । ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डदान च । काम्ये च पाणिहोम । भुक्तशेषमात्रेण पिण्डदान चास्त्येव । मासि श्राद्धस्य पार्वणस्य च एककार्यत्वादन्यतरेणेवालमित्युक्तम् । तत्र मासि श्राद्ध कृतवांश्चेत्पर्वणि केवल पिण्डपितृयज्ञ कार्य एव । काम्यश्राद्ध कृत चेत्तेनैवाल न पुनर्मासिश्राद्ध पार्वणश्राद्धे कार्ये । काम्यश्रुतिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य चरितार्था न पुनरावर्तयितु शक्नोति । अग्निहोत्रद्रव्यवत् । आभ्युदयिके तु युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भा' । प्राङ्मुखोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थो गन्धादिदान द्विर्द्वि ऋजुदर्भानासने दद्यात् । 'यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसने देवनिर्मित । प्रत्नवद्भि' प्रत्त' पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृनिमॉल्लोका प्रीणयाहि न. स्वाहा' इति यवावपनम् । नान्दीमुखा पितर प्रीयन्तामित्यर्घ्यनिवेदन यथालिङ्ग नान्दीमुखा पितर इद वो अर्घ्यमित्यर्घ्यप्रदानमन्त्रो यथालिङ्गम् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । सोमाय पितृमते स्वाहेति होममन्त्रौ । मधुवाता इति तृचस्य स्थाने उपास्मै गायतेति पञ्च मधुमती श्रावयेत् । अक्षन्नमीमदन्तेति षष्ठीम् । आचान्तेषु भुक्ताशयान्गोमयेनोपलिप्य तेषु प्राचीनाग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेषु भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्तेनैव क्रमेण मन्त्रावृत्तिरुक्ता । अन्ये तु नान्दीमुखेभ्य' पितृभ्य' स्वाहेति एव यथालिङ्ग पिण्डाभिपृणन्ति । सर्पिषि दध्यानयति एतदेव पृषदाज्यम् । अनुमन्त्रणादि पूर्ववत् । अन्ये त्वनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति । ॐ स्वधो-

च्यतामित्यस्य स्थाने उपसपन्नमिति शेषं पूर्ववत्। अष्टमीश्राद्धं काम्यवत्। एकोद्दिष्टे त्वेको विप्र एकमर्घ्यपात्रं न दैवं न धूपो न दीपो न स्वधाशब्दो न पितृशब्दो न नमःशब्द इति लोऽसीति मन्त्रस्योह तूष्णीं वा तिलावपनं अर्घ्यनिवेदनं तूष्णीम्। अर्घ्ये दत्ते तत्पात्रं न्युब्जं करोति। भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा अमुष्मै स्वाहेति पाणिहोमः। अमुष्मैशब्दस्य स्थाने प्रेतनाम वाच्यम्। नाभिश्रावणं भुक्तशेषमात्रेणैकं पिण्डं निपृणीयात्। तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा निनयनमन्त्रस्योहः। अनुमन्त्रणादि सर्वं समन्त्रकं भवति पत्नीप्राशनं तु नास्ति अभिरम्यतामिति विसर्जनम्। एवं नवश्राद्धवर्जितेष्वेकोद्दिष्टेषु। नवश्राद्धेषु तु एकोद्दिष्टेषु सर्वममन्त्रकं भवति। 'नवश्रद्धममन्त्रकम्' इति वचनात्। दशाहेषु यानि श्राद्धानि तानि नवश्राद्धानि। नवश्राद्धं दशाहानीति वचनात्। यत्र यत्राग्नाभिपाणिहोम उक्तस्तत्र सर्वत्र भाष्यकारः पिण्डदानं नेच्छति। स्थालीपाकेन सह भुक्तशेषेण पिण्डदानं चोद्यते तत्र च स्थालीपाकाभावादिति। ये तु पिण्डदानमिच्छन्ति त एवमाहुः। स्थालीपाकेन सह पिण्डदानं कार्यं न पृथक् स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण चेत्ययमर्थः। न तु यत्र स्थालीपाकस्तत्रैव पिण्डदानं कार्यमिति। तेन तेष्वपि केवलेन भुक्तशेषेण पिण्डदानं कार्यमिति ॥ १९ ॥ इति चतुर्थेऽष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

अथ शूलगवः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः। शूलगव इति कर्मनाम। स वक्ष्यते। शूलोऽस्यास्तीति शूलः। अर्शआदिभ्योऽच्। शूलीत्यर्थः। शूलिने रुद्राय गोपशुना यागः स शूलगवः ॥ १ ॥

शरदि वसन्ते वार्द्रया ॥ २ ॥

शरदि वसन्ते वा ऋतौ आर्द्रानक्षत्रेण स कार्यः ॥ २ ॥

श्रेष्ठ स्वस्य यूथस्य ॥ ३ ॥

स्वस्य यूथस्य श्रेष्ठ कायेन अभिषिच्येत्यनेन सवन्धः॥३॥

अकुष्ठिपृषत् ॥ ४ ॥

स च पशुः अकुष्ठिपृषत्कार्यः । कुष्ठी च पृषच्च न ग्राह्य इत्यर्थः । पृषद्वर्णो लोहित॰ शुक्लबिन्दुभि॰ सयुक्त॰ ॥ ४ ॥

कल्माषमित्येके ॥ ५ ॥

कल्माष गृह्णीयादित्येके आहु । कल्माषो नाम कृष्णबिन्दुचित॰ ॥ ५ ॥

काम कृष्णमालोहवांश्चेत् ॥ ६ ॥

कामकृष्ण गृह्णीयादालोहवाश्चेद्भवति जम्बूसदृश इत्यर्थः ६

व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्य ॥ ७ ॥

एवगुणयुक्त पशुं अस्मात्कर्मण॰ पूर्वमेव व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिञ्चति स्नपयति स्वयमेव ॥ ७ ॥

शिरस्त आभसत्त ॥ ८ ॥

शिरस्त उपरि प्रारभ्य आभसत्तः आपुच्छप्रदेशात् ॥८॥

रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति ॥ ९ ॥

रुद्रायेति मन्त्रेण तत उत्सृष्टो वर्धते पशुर्यावदुत्पन्नदन्तो भवति सेचनसमर्थो वा भवति ॥ ९ ॥

तं वर्धयेत् सम्पन्नदन्तमृषभ वा ॥ १० ॥

तं पशुमेवमवश्य वर्धयेत्ततोऽन्यतरस्यामवस्थाया कर्म कुर्याद्वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

यज्ञियायां दिशि ॥ ११ ॥

ग्रामाद्बहि प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि कार्यमित्यर्थ ॥११॥

असन्दर्शने ग्रामात् ॥ १२ ॥

यत्रस्थ ग्रामो न पश्यति यत्रस्था वा ग्राम न पश्यति तत्र देशे कार्यमित्यर्थ ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रात् उदित इत्येके ॥ १३ ॥

अनयोरन्यतरस्मिन्काले कुर्यात् ॥ १३ ॥

वैद्य चरित्रवन्त ब्राह्मणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूप निखाय व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूप परिवीयान्यतरयार्धशिरसि पशु बध्वा यूपे रशनाया वा नियुनक्ति यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्ट नियुनज्मीति ॥ १४ ॥

शूलगव यो वेत्ति असौ वैद्य यः स्वय कृतवानसौ चरित्रवान् । अस्मिन्कर्मण्येवगुण ब्राह्मणमुपवेशयेत् । आज्यभागान्त कृत्वा अथ शामित्रस्यायतन करोति । तत सपलाशामार्द्रशाखा यूप यूपार्थ पुरस्तादग्निनिखनति । तक्षण न भवति । शाखामिति वचनात् । सा च यूपप्रमाणा ग्राह्या । व्रतत्यौ कुशरज्ज वा रशने भवत । व्रतती वल्ली पलाशविशेष । रशने अन्यतरयेति विहृत्या पाठ कर्तव्य । प्रगृह्यत्वात् । तयोरन्यतरया रशनया यूप परिवीय परिवेष्ट्य अन्यतरया रशनया अर्धशिरसि शृङ्गमध्ये दक्षिण शृङ्ग यथा बद्ध भवति तथा पशु बद्ध्वा यूपे तत्परिवीतायां रशनायां वा निबध्नाति प्रत्यङ्मुख यस्मै नम इति मन्त्रेण । यूपान्त्यौ विशेषा अस्मिन्नेव पशौ भवन्ति न पश्वन्तरे । कुत. । पशुकल्पेति विध्यभावात् ॥१४॥

प्रोक्षणादिसमान पशुना विशेषान्वक्ष्याम. १५

प्रोक्षणादिवचन प्रोक्षणात्प्राक्तनस्य पशुकल्पविहितस्य नि वृत्त्यर्थम् । पशुना पशुकल्पेन समान विशेषमात्र वक्ष्याम. १५

पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥ १६ ॥

पात्री दारुमयी । पलाश पर्णम् । वपाहोमकाले पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयात् । जुहापवाद । श्रुत्याकर्ष उत्स त्रश्रुतिमूलत्वदर्शनार्थमित्युक्त सर्वत्र स्मर्तव्यम् ॥ १६ ॥

त्रयाणामपि प्रदानाना होममन्त्रमाह—

हराय मृडाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवा योग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शंकरायेशानाय स्वाहेति ॥ १७ ॥

द्वादशनामको मन्त्र. ॥ १७ ॥

षड्भिर्वोत्तरै ॥ १८ ॥

उग्रायेत्यादिषट्नामको वा मन्त्रो भवेदित्यर्थ ॥ १८ ॥

रुद्राय स्वाहेति वा ॥ १९ ॥

अयमेकनामको वा भवेदित्यर्थ. ॥ १९ ॥

चतसृषु चतसृषु कुशसूनासु चतसृषु दिक्षु बलि हरेद्यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशि सेनास्ताभ्य एतं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्येव प्रतिदिश त्वादेशन॥२०॥

वपास्थालीपाकावदानहोमपर्यन्त कृत्वा स्विष्टकृत' प्रागेकै कस्यां दिशि चतस्रश्चतस्र कुशसूना निधाय तासु चरुशेषेण मांसशेषेण च बलि हरेत् । यास्ते रुद्र पूर्वस्या दिशीति प्रतिदिशं त्वादेशन कार्य यास्ते रुद्र दक्षिणस्यां दिशि यास्ते

रुद्र प्रतीच्या दिशि यास्ते रुद्रोदीच्यां दिशीति । दर्भस्तम्बे स्तृणैश्च कल्पवद्ग्रथितया सर्वेषामग्र गृहीत्वा एकीकृत्य ग्रथिता. कुशसूना उच्यन्ते ॥ २० ॥

चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमारुद्रायाते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति २१

चतुर्भिर्यथाक्रमेण चतस्रो दिश उपतिष्ठेत । सूक्तग्रहण कद्रुद्रायेत्यस्मिन्सूक्ते अस्मे सोमश्रियमधीत्यादिना रौद्राणां निवृत्त्यर्थम् ॥ २१ ॥

सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थान ॥ २२ ॥

एतच्च दिशामुपस्थान सर्वरुद्रयज्ञेषु भवतीत्यर्थ. । एतमेव देवमध्ये गोष्ठस्य यजेतेति । रौद्र गवेधुक निर्वपेदित्यादिषु च विज्ञेयम् ॥ २२ ॥

तुषान्फलीकरणांश्च पुच्छ चर्म शिर पादानित्यग्नावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

स्थालीपाकव्रीहीणां ये तुषा' फलीकरणाश्च । फलीकरणानाम सूक्ष्मकणा ताश्च पुच्छादीनि चाग्नावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

भोग चर्मणा कुर्वीतेति शांवत्य ॥ २४ ॥

शांवत्यस्त्वाचार्य कर्मणा भोगमुपानदादि कुर्वीतेति मन्यते ॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्भवीतासु कुशसूनासु वा शोणित निनयेच्छासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वती. समश्नुती सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति ॥ २५ ॥

अङ्गावदानसमये केनचित्पात्रेण शोणित गृह्णीयात्तदिदानीमुत्तरतोऽग्ने' दर्भवीतास्विति दर्भराजिषु कुशसूनासु वा शोणित निनयेत् श्वासिनीरिति मन्त्रेण ॥ २५ ॥

अथोदङ्ङावृत्य श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वती सम-
श्रुती सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति सर्पेभ्यो यत्त-
त्रासृगूवध्य वाव स्तुत भवति तद्धरन्ति सर्पा ॥२६॥

अथ तत्रस्थ एव उदङ्मुख आवृत्य यत्तत्र संज्ञपनदेशे रु
धिर ऊव य वा ऊव यगोह वा अवस्रुत भूमौ निपतित भवति
तत्सर्पेभ्य उद्दिशति श्वासिनीरिति मन्त्रेण । तच्च सर्पा हरन्ति
देवतारूपेण । ततः स्विष्टकृदादिहन्यशूलोद्वासनसहित होमशे
ष समापयेत् । 'अथास्य रुद्रत्वस्य यष्टा स्तोतृप्रियस्य वै । स
र्वात्मनो भगवतो माहात्म्यम पुनाब्रवीत्' ॥ २६ ॥

सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥ २७ ॥

यावन्ति किल लोके नामधेयानि अभिधानानि सन्ति ता
नि सर्वाणि अस्यैव नामधेयानि। यावन्तो लोके शब्दा' सन्ति
तैः सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थ । त्रैलोक्ये यावन्त. पदार्थास्ते स
र्वे रुद्र एवेत्यर्थ' । एव ब्रुवता रुद्रस्य सर्वगतत्व दर्शितम् ॥२७॥

सर्वा सेना ॥ २८ ॥

त्रैलोक्ये यावन्त्यः सेना सन्ति ता सर्वा अस्यैव सेना ।
नह्यन्यस्याल्पभाग्यस्य सेना सभवन्ति । अस्य तु महाभाग्या
दुपपद्यन्त एव । एव ब्रुवता राजादयो देवादयश्च रुद्र इत्युक्त
भवति । स्तुतिषु च न पुनरुक्तादोष ॥ २८ ॥

सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥ २९ ॥

यावन्ति च लोके उच्छ्रयणानि उत्कृष्टानि भूतानि विद्व
त्तया यष्टृतया ध्येतृतया व्यापयितृतया दातृतया तपस्तप्तृतया
अन्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैवांशभूतानि । न ह्यन्यस्योत्कृष्ट
त्वसभवः । अथवा सर्वाण्युच्छ्रयमाणानि पर्वतादीनि तान्य
स्यैव तेष्वयं वसतीत्यर्थः । एवमनेकधा स्तुतवानाचार्यः ॥२९॥

इत्येवंविद्यजमानं प्रीणाति ॥ ३० ॥

इतिशब्द उक्तपरामर्शी । उक्तेन मार्गेण यो रुद्रमेवं विदित्वा यजति शूलगवेन यजमानस्तमित्येवंविद्यजमानं प्रीणाति रुद्रएव । अत्युत्कृष्टेन सुखेन यजमानं संयुनक्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नास्य ब्रुवाणं च न हिनस्तीति विज्ञायते ॥ ३१ ॥

अस्य कर्मणः ब्रुवाणं वक्तारं च नेत्यपिशब्दार्थे । तेन वक्तारमपि विज्ञातारमपि अध्येतारमपि उपकर्तारमपि न हिनस्ति रुद्रएव इत्येवं श्रूयते ॥ ३१ ॥

नास्य प्राश्नीयात् ॥ ३२ ॥

अस्य पशोर्हुतशेषं न प्राश्नीयादन्यत्र इच्छातः प्राश्नीयाद्वा । अयं निषेधः एकेषां मतेन कृतः उत्तरत्र प्राशनविधानात् ॥ ३२ ॥

नास्य ग्राममाहरेयुरभिमारुको ह्येष देवः प्रजा भवतीति ॥ ३३ ॥

अस्य कर्मणः संबन्धीनि द्रव्याणि ग्रामं नाहरेयुः केचिदपि । प्रजा अभिमारुको ह एष रुद्रो भवति । आहरणे सत्या हृतवती प्रजा हिनस्ति रुद्रएव । इतिशब्दो हेतौ । तस्मान्नाहरेयुरिति ॥ ३३ ॥

अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत् ॥ ३४ ॥

पुत्रादीन्समीपतः प्रतिषेधयेन्नागन्तव्यमिति ॥ ३४ ॥

नियोगात्तु प्राश्नीयात्स्वस्त्ययनं इति ॥ ३५ ॥

हुतशेषं पशोर्नियोगान्नियमेन प्राश्नीयात्स्वस्त्ययनं इति कृत्वा । अतो ज्ञायते निषेध एकीयः पक्ष इति ॥ ३५ ॥

अधुनास्य कर्मणः फलमाह—

स एष शूलगवो धन्यो लोक्यः पुण्यः पुत्र्यः प-

शव्य आयुष्यो यशस्य॰ ॥ ३६ ॥

शूलगवेनेष्टवतो धनलोकपुण्यपुत्रपश्वायुर्यशांसि भवन्तीत्यर्थ

इष्ट्वान्यमुत्सृजेत् ॥ ३७ ॥

एव शूलगवेनेष्ट्वा अन्य पशु श्रेष्ठ स्वस्य यूथस्येत्यादिलक्षण युक्तमभिषिच्योत्सजेत्पुनः शूलगवकरणार्थम् ॥ ३७ ॥

नानुत्सृष्ट स्यात् ॥ ३८ ॥

सर्वथाऽनुत्सृष्टो नैव स्यात् । शूलगवार्थं सकृदुत्सर्गोऽव श्य कार्यः । शूलगव॰ सकृदवश्य कार्य इत्यर्थ । एव च कृत्वा नित्यकर्मेदमिति ज्ञायते ॥ ३८ ॥

नहा पशुर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

नहा पशुर्भवति पशुगुणक कर्म पशु । शूलगवनामकेन पशु कर्मणा रहितो न भवेदित्यर्थ । यत एव श्रूयते तस्मात्सकृदु त्सर्गोऽवश्य कार्य ॥ ३९ ॥

शन्तातीय जपन् गृहानियात् ॥ ४० ॥

शूलगव समाप्य ग्राम प्रविश्य तत॰ प्रागुक्त शन्तातीय ज पन् गृहानियाद्गच्छेत् । प्रविशेदित्यर्थ॰ ॥ ४० ॥

अथ नैमित्तिक कर्माह—

पशूनामुपताप एतमेव देव म॰ये गोष्ठस्य य जेत् ॥ ४१ ॥

पशूनामात्मीयाना यदा उपतपो व्याधिरभूत्तदा एतमेव देव द्वादशनामक षण्णामक एकनामक वेत्यर्थः। तं म॰ये गोष्ठ स्य यजेत् । तत्र द्रव्यमाह ॥ ४१ ॥

स्थालीपाकं सर्वहुत ॥ ४२ ॥

आज्यभागान्त कृत्वोपस्तीर्य दर्व्यां स्थालीपाक सर्व निधा य मत्यभिघार्य जुहुयादेव सर्वहुत कुर्यात् । अत्र प्रधानहविषः शेषाभावात्स्विष्टकृन्न कार्य । निगुपस्थान कार्यमित्युक्तं ततः सर्वप्रायश्चित्तादिसमापयेत् ॥ ४२ ॥

बर्हिराज्य चानुप्रहृत्य धूमतो गा आनयेत् ॥४३॥

ततो बर्हिषः आज्य च । चशब्दात्तुषान्फलीकरणांश्चाग्नावनुप्रहृत्य प्रतिधूम गा आनयेत् ॥ ४३ ॥

शान्तातीय जपन्पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ४४

ततः शान्तातीय जपन्पशूना मध्यमियाद्गच्छेत् । प्रविशेदित्यर्थः । अन्ये तु शन्तातिशब्दवन्ति सूक्तानि शन्तातीयशब्देनोच्यन्त इति व्याचख्यु । कानि तानि । 'ईळे द्यावापृथिवी' 'इद ह नूनमेषा' 'उत देवा अवहितम्' इत्येतानि 'शन्न इन्द्राग्नी' इतीद शन्तातीयमिति प्रसिद्धमित्युक्तमस्माभि प्राक् । अध्यायान्तलक्षणार्थ द्विर्वचनम् ॥ ४४ ॥

नमः शौनकाय नम शौनकाय ॥४५॥ ॥ ९ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्र समाप्तम् ॥

शौनकनमस्कारस्तत्प्रसादेनेद गृह्यशास्त्रमस्माभि प्रणीत तच्च समाप्तमिति ज्ञापनार्थम् ॥ इति चतुर्थे नवमी कण्डिका॥९॥

आश्वलायनक गृह्यमित्थ वै विवृत्त मया ।

सद्भि सार तु वै ग्राह्यमसार त्यजतामिति ॥ ४५ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ बह्वृचाचार्यान्तरमतेन सपिण्डीकरणप्रयोग वक्ष्यामः सौकर्यार्थम् । तच्च सवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा कार्यम् । तत्र नियमेन द्वौ ब्राह्मणौ दैवे पितृकृत्ये तु त्रय इतरत्सर्व पार्वणवत् ।

विशेषमात्र वक्ष्यामः । तत्र चत्वार्यर्घ्यपात्राणि । एक मेतस्य । त्रीणि पितृपितामहप्रपितामहानाम् । तत्र चतुर्ष्वपि दर्शनन्त र्थाय चतुर्ष्वप्यपो निषिच्य चत्वारि सकृदनुमन्त्य प्रेतपात्रे तू ष्णीं तिलान्प्रक्षिप्य ततो मन्त्रेण त्रिषु पात्रेषु क्षिपति । मन्त्राह्न त्रिरुक्ता । ततो गन्धमाल्यैश्चत्वार्यपि पात्राण्यर्चयित्वा तत प्रथम पात्रमितरेषु पित्रादिपात्रेषु त्रिषु निनयति 'समानीव' इ त्यृचा । ततोऽर्घ्यनिवेदनादि पार्वणवत् । अत्र स्थालीपाको नास्तीति कृत्वा भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्त कृत्वाऽग्नौ कु र्यात्पाणिषु वा पूर्वोक्तेन विधिना जुहुयात् । ततो हुतशेष पि तृभ्य, पाणिषु ददाति । अग्निहोमपक्षे पाणिहोमपक्षे च समा नमिदम् । अन्न पाणितले दत्तमिति पूर्वमाशननिषेधो द्रष्टव्य । पिण्डनिर्वपणकाले प्रेतोद्देशेनैक पिण्ड तूष्णी दत्वा पित्रादि त्रि भ्य पार्वणवद्दत्वा प्रेतपिण्ड त्रिधा विभज्य त्रिषु पिण्डेषु नि दध्यात् । मधुमतीभि 'मधुवाता' इति तिसृभि 'सङ्गच्छ च म्' इति द्वाभ्यां च । ततोऽनुमन्त्रणादिसर्व पार्वणवत् । ॐ स्वस्त्यस्त्विवति ब्राह्मणान्विसर्जयेत् । एव चतुर्थस्य प्रपिताम हस्य विच्छेदो भवति । स्त्रिया अप्येवमेव सपिण्डीकरणम् । तस्यास्तु मातृपितामहीप्रपितामहीभि सपिण्डीकरणम् । एव सति चतुर्थ्याः प्रपितामह्याः पिण्डविच्छेदो भवति । अनपत्या ना तु प्रेतानां सपिण्डीकरण नास्ति । अन्यस्यापि यस्य स पिण्डीकरण कार्य यस्य न कार्य येन कर्त्रा कार्य यैश्च सह पिण्डदान कार्य तत्सर्व स्मृतितोऽवगन्तव्यम् । एवमाचार्या न्तरमतेन प्रयोगः । सुखार्थमिदमत्र व्याख्यातम् ॥

आश्वलायनगृह्यस्य भाष्य भगवता कृतम् । देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्ण तत्प्रसादतः ॥ १ ॥ दिवाकरद्विजवर्यसूनुना नैध्रुवेण वै । नारायणेन विप्रेण कृतेय वृत्तिरीदृशी ॥ २ ॥

श्री ।

गृह्यसूत्रपरिशिष्टम् ।

प्रथमोऽध्याय १

गृह्ये तु यानि चोक्तानि कश्चिद्दैतानिकेऽपि वा ।
विधरलोपनाथाय तानि वक्ष्याम्यत परम् ॥

१ ग्रन्थप्रतिज्ञा ।

अथास्मिन्नाश्वलायनगृह्ये यानि कानिचिदन्योक्तानीहेच्छता नाचार्येणानुमतानि ज्ञापितानि यानि चोक्तमदर्शितक्रियाणि तानि सर्वात्रबोधाय यथावदभिधास्यामः—कर्ता स्नातो धौतानार्द्रवासा यज्ञोपवीत्याचान्त प्राङ्मुख आसीनो दक्षिणाङ्गकारी समाहितो मन्त्रान्ते कर्म कुर्वीत प्रत्यृचोक्तिप्वृगन्तेष्व नादेश आज्य द्रव्य स्रुव करणमवदानवत्सु दर्वीपाणि कठिनषु कर्मावृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्तते कर्मणोऽन्त आचमन चेति सामान्यम् ॥ १ ॥

२ सध्यावन्दनकालादि प्राणायामान्तम् ।

अथ सध्यामुपासीतेत्याचार्यो यावहोरात्रयो' सन्धी यश्च पूर्वाह्णापराह्णयोस्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । बहिर्ग्रामात्प्राच्यामुदीच्या वान्यस्यां दिश्यनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रात शुचिर्भूत पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादोऽनपाश्रित उपविष्ट' शिखां बध्वाचामेत् । प्रकृतिस्थमफेनाबुद्बुदमुदकमीक्षित दक्षिणेन पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्र इतराङ्गुली' सहतोर्ध्वा कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयमापि त्रिः पीत्वा पाणि प्रक्षाल्य स्पृष्टाम्भ' साङ्गुष्ठमूलेनाकुञ्चितोष्ठमास्य द्वि' प्रमृज्य सकृच्च

सहतमभ्यमाङ्गुलीभि पाणि प्रक्षाल्य सव्य पाणि पादौ शिरश्चाभ्युक्ष्य स्पृष्टाम्भ. सहतम यमाङ्गुलित्रयाग्रेणास्यमुपस्पृश्य साङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणबिलद्वयमनामिकया चक्षु श्रोत्रे कनिष्ठिकया च नाभि तलेन हृदय सर्वाभिरङ्गुलीभि शिरस्तदग्रैरसौ चोपस्पृशेदित्येतदाचमनम् । एव द्विराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य ततो दन्ताञ्शोधयित्वा पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणि प्रथमममन्त्रक पञ्चदशमात्रिक प्राणायामत्रय कृत्वा समन्त्रक सकृत्कुर्यादायतप्राण समणवा सप्तव्याहृतिकां सावित्री सशिरसा त्रिरावर्तयेदित्येष समन्त्र प्राणायाम ॥ २ ॥

३ मार्जनविधि ।

अथ कर्म सकल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वाप आधाय स्थिरे तूदकाशये यावति कर्म कुर्वीत तावत उदकस्य विभाग कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य ता अप. सदर्भपाणिनादायोत्तानशिरसि मार्जयेदोंपूर्व पच्छ आपो हिष्ठेति तिसृभिरथाचमनम् । उदकमादाय सूर्यश्चेति पिबेत् । सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्य पापेभ्यो रक्षन्ता यद्राञ्या पापमकार्ष मनसा वाचा हस्ताभ्या पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिद्दुरित मयि इदमह माममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहेत्येतत्समन्त्रमाचमनमथ पुनराचम्य मार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिर्नेकश आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाम्भसात्मान परिषिञ्चेदेतन्मार्जनम् ॥ ३ ॥

४ अघमर्षणम् ।

अथ गोकर्णवत्कृतेन पाणिनोदकमादाय नासिकाग्रे धारयन्कृष्णघोरपुरुषाकृति पाप्मानमात्मानमन्तर्व्याप्य स्थित विचिन्त्य सयतप्राणोऽघमर्षणसूक्त द्रुपदामृच चावर्त्य दक्षिणेन नासाविलेन शनै' प्राण रेचयन्सर्वतस्तेन सहृत्य कृष्ण रेचनवर्त्मना पाणिस्थ उदके पतित ध्यात्वा तदुदकमनवेक्षमाणो

वामतो भुवि तीव्राघातेन क्षिप्त्वा त पाप्मान वज्रहत सहस्रधा दलित भावयेन्नेप पाप्मव्यपोह । एनमेके न कुर्वन्ति मार्जनेनैव तस्य व्यपोहितत्वान्निति । द्रुपदादिव मुमुचान' स्विन्न स्नातो मलान्निव । पूत पवित्रेणेवाज्यमाप शुन्धन्तु मैनस' । इतीय द्रुपदाकृत पापशोधिनी ॥ ४ ॥

५ अर्घ्यादिगायत्र्यर्थान्तम् ।

अथाचम्य दर्भपाणि पूर्णमुन्काञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुख' स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिर्निवेदयन्नुत्क्षिपेद्ये पुन. पाप्मव्यपोह नेच्छन्ति त आचम्यैवार्घ्यमुत्क्षिपेयुरेतदेवार्घ्यनिवेदनमसावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिण परियन्परिषिच्याप उपस्पृश्य शुचा देशे दर्भाम्भसोक्षिते दर्भानास्तीर्य व्याहृतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रय कृत्वात्मान व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या दैवतमनुस्मृत्यार्षादिक वा तामेता चक्षुरक्षरशो विभक्तामन्तर्योजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि विन्यस्यात्मान तद्रूप भावयेद्यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये वरेण्य शिरसे स्वाहेति शिरसि भर्गो देव शिखायै वषडिति शिखाया स्यधीमहि कवचाय हुमित्युरसि धियो यो नो नेत्रत्रयाय वौषट् नेत्रल्लाटनेत्रेषु विन्यस्याथ प्रचोदयादस्त्राय फडिति करतलयोरस्त्र प्राच्यादिषु दशसु दिक्षु विन्यसेदेषोऽङ्गन्यास । एनमेके नेच्छन्ति स हि विधिरवैन्दिक इत्यर्थमनुसदधाना । मन्त्रेनेता ध्यात्वागच्छ वरदे देवीत्यावाह्य तिष्ठन्नष्टेषु नक्षत्रेष्वामण्डलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसन्दधान । सन्धान नेच्छन्त्येके । प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जप चाक्षसूत्रेणानामिकाया मध्यादारभ्य प्रदक्षिण दशभिरङ्गुलीपर्वभिर्वा गणयेत् । आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे सन्निधा भव । गायन्त त्रायसे यस्माद्गायत्री त्व तत. स्मृते-

त्यावाहनमन्त्र । सवितुर्देवस्य वरणीय तेजो ध्यायेमहि यो ऽस्माक कर्मणि प्रेरयतीति मन्त्रार्थ ॥ ५ ॥

६ त्रिकालगायत्रीध्यानानि ।

अथ देवताध्यानम् । या सन्ध्योक्ता सैव मन्त्रदेवता खलू पास्यते ता सर्वदैकरूपा ध्यायेदनुसन्धानध्यान्यरूपा वा य दैकरूपामृग्यजु सामत्रिपदा तिर्यगूर्ध्वाधरदिक्षु षट्कुक्षि पञ्च शिरसमग्निमुखी विष्णुहृदया ब्रह्मशिरस्का रुद्रशिखा दण्डक मण्डल्वक्षसूत्राभयाङ्कचतुर्भुजा शुभ्रवर्णा शुभ्राम्बरानुलेपनस्र गाभरणा शरच्चन्द्रसहस्रप्रभा सर्वदेवमयीमिमा देवी गायत्री मेकामेव तिसृषु सन्ध्यासु ध्यायेदथ यदि भिन्नरूपा ता प्रात र्बालां बालादित्यमण्डलमध्यस्था रक्तवर्णा रक्ताम्बरानुलेपन स्रगाभरणा चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डल्वक्षसूत्राभयाङ्कचतुर्भुजां हसासनारूढां ब्रह्मदैवत्यामृग्वेदमुदाहरन्ती भूर्लोकाधिष्ठात्री गायत्री नाम देवता ध्यायेदथ मध्यन्दिने ता युवता युवादि त्यमण्डलमध्यस्था श्वेतवर्णा श्वेताम्बरानुलेपनस्रगाभरणा प ञ्चवक्त्रा प्रतिवक्त्र त्रिनेत्रा चन्द्रशेखरा त्रिशूलखड्गखट्वाङ्गड मरुकाङ्कचतुर्भुजा वृषभासनारूढा रुद्रदैवत्या यजुर्वेदमुदाहरन्ती भुवर्लोकाधिष्ठात्री सावित्री नाम देवता ध्यायेदथ साय ता वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्था श्यामवर्णां श्यामाम्बरानुलेपन स्रगाभरणामेकवक्त्रा शङ्खचक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजा गरुडासना रूढा विष्णुदैवत्या सामवेदमुदाहरन्ती स्वर्लोकाधिष्ठात्री सर स्वती नाम देवता ध्यायेद्ध्यान नेच्छन्त्येके । तत आवाह्य ज पित्वा जातवेदसे सुनवाम सोम तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्र ह्मणे नमो अस्त्वग्नय इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिण दिश. सा धिपा नत्वाथ सन्ध्यायै गायत्र्यै सावित्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य तत उत्तमे शिखरे देवि भूम्यां पर्वत

मूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखमिति सन्ध्या विसृज्य भद्रं नो अपिवातय मन इत्युक्त्वा शान्ति च त्रिरुचार्य नमो ब्रह्मण इति प्रदक्षिणं परिक्रमन्नासत्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वतात्। ये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नम इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरून्वृद्धांश्चोपसंगृह्णीयादेवम् । सायं विशेषास्तु सूर्यश्चेति मन्त्रे सूर्यस्थानेऽग्निपदमावपेद्राज्याद्वा रात्रिरह' सत्ये ज्योतिषीत्यन्ते ब्रूयाज्जपचार्धास्तमिते मण्डले आनक्षत्रदर्शनादासीनेनेति ॥ ६ ॥

७ आचमनमन्त्रादि ।

अथ मध्यन्दिने आपः पुनन्त्विति मन्त्राचमनमापः पुनन्तु पृथिवी पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहᳵस्वाहेत्यथाकृणीयया ह सवत्या वा त्रिः सकृद्वार्घ्यमुत्क्षिप्योर्ध्वबाहुरुन्मुख उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्यामाभ्यां वा मन्त्राभ्यां तच्चक्षुरित्येकया वादित्यमुपस्थाय जपं प्राङ्मुख आसीनो यथेष्टं कालं कुर्यादित्येष सन्ध्याविधिर्व्याख्यात ॥ ७ ॥

८ मन्त्राणामृषिदैवतछन्दःक्रमः ।

अथास्य मन्त्राणामृषिर्दैवतच्छन्दांसि, प्रणवस्य ब्रह्मा परमात्मा देवी गायत्री, व्याहृतीनां सप्तानां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपा. प्रजापतिर्वा सर्वासामग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यस्त्विस्त्रृणामाद्यानां समस्तानां वा देवता प्रजापतिर्बृहती सावित्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री शिरसः प्रजापतिर्ब्रह्माग्निवाय्वादित्यादेवता । यजुश्छन्दः । आपो हि सिन्धुद्वीप आम्बरीषो वाप गायत्र्यनुष्टुबन्त्य पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी

प्रतिष्ठा अन्त्ये द्वे सूर्यश्च ब्रह्मासूर्यमन्युमन्युपतय. प्रकृतिराप. पुनन्तु विष्णुरापो हिष्टा अग्निश्च रुद्रोऽग्निमन्युमन्युपतय प्रकृ ति ऋत च माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभ जातवेदसे कश्यपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् तच्छयो शयुर्विश्वेदेवा शक्वरी नमो ब्रह्मणे प्रजापतिर्विश्वेदेवा जगती आकृष्णेन हिरण्यस्तूप' सविता त्रिष्टुप् हसःशुचिषद्वामदेव. सूर्यो जगत्युदु त्य प्रस्कण्व सूर्यो गायत्रमन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभश्चित्र देवानामिति कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् तच्चक्षुर्वसिष्ठ. सूर्य. पुरउष्णिक दैवतस्मरण मेव वा कुर्यादेवमन्यत्र व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

९ स्नानविधि ।

अथ स्नानविधिस्तत्प्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्यादेकतरत्र वा प्रातरेव ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्वि. त्रिर्वा वानप्रस्थ स्तत्प्रातः सह गोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यन्दिने साय शुद्धाभिरद्भिर्न प्रात स्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत प्रातरुत्सृष्ट गोमय मन्तरिक्षस्थ सगृह्य भूमिष्ठ वोपर्यधश्च सत्यक्त तीर्थमेत्य धौत पादपाणिमुख आचम्य सन्ध्योक्तवदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः सयतप्राणः कर्म सकल्प्य गोमय वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिण भाग प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरोत्तर तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यम मानस्तोक इत्यृचाभिमन्त्र्य गन्धद्वारामित्यनया मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्वरुण हिरण्यशृङ्गमिति द्वाभ्यामव ते हेड इति द्वाभ्या प्रसम्राजे बृहदर्चेति सूक्तेन प्रार्थ्य । हिरण्यशृङ्ग वरुण प्रपद्ये तीर्थ मे देहि याचित. । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रह' । यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृत कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनरित्यथ याः प्रवतो निवत उद्वत इत्येतया तीर्थमभिगृह्यावगाह्य

स्नातो द्विराचम्य मार्जयेदस्त्रयो यन्त्यब्धिमिग्यिष्टाभिरापोहि-ष्ठेति च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेनेम मे गङ्ग इत्यृचा त्रि' प्रदक्षि-णमालोड्य प्रकाशपृष्ठमग्नौ अघमर्षणसूक्त त्रिरावर्त्य निमज्यो-न्मज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्या शङ्खमुद्र-या योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे वाह्वोरुरसि चात्मान गायत्र्याभिषिच्य त्व नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वाभ्या त-रत्समन्दी धावतीति च सूक्तेन पुन स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चे-त्तद्विष्णो परम पदमग्ने रक्षाणो अहसो यत्किञ्चेद वरुणदैव्ये-जने इत्येता जपेत् । स्रोतोभिमुख सरित्सु स्नायादन्यत्रादि त्याभिमुखोऽथ साक्षताभिरद्भि प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वा थोदङ्मुख' निवीती सयवाभिरद्भि प्राजापत्येन तीर्थेन कृष्ण-द्वैपायनादीनृषीस्ताभिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वाथ दक्षिणाभि-मुख' प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोम पितृमान्यमोऽङ्गिरस्वानग्निष्वात्ता, कव्यवाहन इत्यादी-ंस्त्रींस्त्रीस्तर्पयेदेतत्स्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुख' प्राचीनावीती ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृता । ते गृह्णन्तु मया दत्त वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्र निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीय चोत्तरीय पर्युक्षित प्रावृत्य द्विराचामेदथोक्तसन्ध्यामुपासीतेद प्रात.स्नानविधानम् ॥ ९ ॥

१० मध्याह्नस्नानविधि ।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुखो द्विराचम्या-यतमाणः स्नान सकल्प्य दर्भपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिं गायत्र्यस्त्रेण खात्वोपरि मृद चतुरङ्गुलमुद्वास्याधस्तान्मृद तथा खात्वा गायत्र्यादाय गर्तमुद्वासितया मृदा परिपूर्य मृद-

स्नुपात्तां शुचौ देशे तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विभज्यैकेन मूर्ध्न आ नाभेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलि प्याप्स्वाप्लुत्य क्षालयित्वादित्य निरीक्ष्य त ध्यायन्स्नायादेत न्मलस्नानमाहुरथ तीरे द्विराचम्य तृतीयमन्त्रेणादाय सव्ये पा णौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमन्त्रेण दिक्षु ष्टशसु विनिक्षिप्योत्तर तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीय गायत्र्याभिमन्त्रित मादित्याय दर्शयित्वा तेन मू र्ध्नि आ पादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सुमित्र्या न आप ओषधय सन्त्विति सकृदद्भिरात्मानमभिषिच्य दुर्मित्र्यास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि य च वय द्विष्म इति मृच्छेषमद्भिः क्षालयेदथ वरुणप्रार्थना त र्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायान्नास्मिन्प्राक् ब्रह्मयज्ञतर्पणाद्वस्त्र निष्पीडयेदपुत्रादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येतत्स्नानविधिस्तदेतदस भवेऽद्भिरेव कुर्योद्धौमदिनादिषु च न च गृहे मृदा स्नायान्न च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्रविधि वर्जयेद्ब हिर्वा शुचौ देशे सर्व पश्चात्कुर्यादिति ॥ १० ॥

११ मन्त्रस्नानप्रकार ।

अथाशक्तस्य मन्त्रस्नान शुचौ देशे शुचिराचान्त प्राणा नायम्य दर्भपाणिः सव्ये पाणावपः कृत्वा तिसृभिरापो हि ष्ठीयाभि पच्छ. प्रणवपूर्व दर्भोदकैर्मार्जयेत्। पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथार्धर्चशो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ ऋक्शो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चा थ तृचेन मूर्ध्नीति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता आ पः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रस्नानम् ॥ ११ ॥

१२ वैश्वदेवविधि ।

अथ वैश्वदेवो दिनस्य प्रारम्भो नात्र पाकयज्ञतन्त्रमग्निमौ पासनं पचन वा परिसमूह्य पर्युक्ष्यायतनमलकृत्य सिद्ध हवि

ध्यमधिश्रित्याद्रिं मोक्ष्योदगुद्वास्याग्रे प्रत्यक् दर्भेषु निधाय सर्पिषाभ्यज्य सव्यं पाणितलं हस्ते न्यस्य सकृदवदानेन पाणिना जुहुयात् सोमाय वनस्पतय इत्येकाहुतिं दिवाचारिभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वभूतानां विशेषणं प्रजापतेरुक्तिरिष्यते प्रधानबलेरुदक् पुरुषबलिस्तदिदमन्नाभावे तण्डुलादिभिः कुर्यादेके चान्ते च परिसमूह्य पर्युक्षेदेकेनात्र तन्त्रमिति पर्यूहनोक्षणे अपि न कुर्वन्ति केवलं हुत्वोपतिष्ठन्ते विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तद्दैवत्यमितीदं वैश्वदेवम् ॥ १२ ॥

१३ पुण्याहवाचनविधिः ।

अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्तेषु स्वस्त्ययनं वाचयेदित्याचार्य ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठोद्यापने पूर्तं तत्कर्मण आद्यन्तयोः कुर्याच्छुचिः स्वलंकृतो वाचयीत तथाभूते सद्मनि मङ्गलसंभारभृति युग्मा ब्राह्मणान्प्रशस्तानाचारलक्षणसंपन्नानर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणया तोषयेदथ प्राङ्मुखाः प्रशस्ता दर्भपाणयस्तिष्ठेयुस्तद्दक्षिणतो वाचयितोदङ्मुखः सस्कार्या वाचयितुर्दक्षिणपार्श्वमातिष्ठेयुरथ वाचयिता दर्भपाणिरपां पूर्णमुदकुम्भं स्वर्चितं सपल्लवमुखं धृत्वा तिष्ठन्समाहितो मनः समाधीयतामिति ब्राह्मणान्ब्रूयात्समाहितमनसः स्म इति ते ब्रूयुः प्रसीदन्तु भवन्त इति वाचयिता प्रसन्नाः स्म इतीतरेऽथ ते सर्वे सहृत्य शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्वृद्धिरविघ्नमायुष्यमारोग्यं शिवं कर्म कर्मसमृद्धिर्धर्मसमृद्धिः पुत्रसमृद्धिर्वेदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसमृद्धिरित्येतानि पञ्चदशत-श्राण्युक्तानि तन्नाम्ना कर्मदेवता प्रीयतामिति ब्रूयुरथ वाचयिता पूर्ववत्तल्लिङ्गमन्त्रान्पठित्वा त्रिस्त्रिर्मन्दमध्योच्चस्वरैः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात्तेपि तथा प्रत्येकं प्रति ब्रूयुरोमित्यृध्यतामि-

त्युद्धो प्रतिब्रूयुरथ प्राङ्मुखमासीनं सामात्यं कर्तारं ब्राह्मणाः सपल्लवदर्भपाणयः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तः शान्तिपवित्रलिङ्गाभि ऋग्भिरभिषिञ्चेयुः पुरन्ध्यो नीराजनादि कुर्युः ॥ १३ ॥

१४ स्थण्डिलानि।

अथ होम्यन्धर्मे किञ्चिदुच्छ्रिता समाऽकृत्रिमा भूमिः स्थण्डिलमुच्यते तदिपुमात्रावरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिप्य यज्ञियशकलमूलेनोल्लिख्य शकलं प्रागग्रं निधाय स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शकलमाग्नेय्यां निरस्याप उपस्पृशेत् एष आयतनसंस्कारस्तत्राग्निं व्याहृतिभिरभ्यास्मानं प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति कर्म सकल्पपुरःसरं द्रव्यदेवताग्रहणाय द्वयोस्त्रिसृणां वा समिधमभ्याधानमन्वाधानमथेम्माबर्हिषी सनह्य दर्भैः प्रादेशमात्रैस्त्रिसन्धी त्रिवृतो रज्जू कुर्यात्पाणिभ्यां सव्योत्तराभ्यां पूर्वं वर्तयेत्ततो दक्षिणोत्तराभ्यामन्ते प्रदक्षिणावृतं रज्जुं कुर्यादेतद्रज्जुकरणं प्रथमां रज्जुमुदगग्रामास्तीर्य प्रादेशमात्रं दर्भमुष्टिं छित्वा प्रागग्रां तस्यां निधाय तया बर्हिर्द्विरावेष्टयित्वा तन्मूलं च द्विरावेष्ट्य तां प्रथमवेष्टनस्याधस्तादुन्नयेदेवं द्वितीययेध्मं सकृदावेष्ट्य सनह्येदरन्त्यायाम इध्मः पञ्चदशदारुकस्तदुपरि निदध्यात्तदिदमाबर्हिषी सनहनमथ सोदकेन पाणिना प्रागुदीच्या आरभ्य प्रदक्षिणमग्निं त्रिः परिसमुह्य प्रादेशमात्रैर्दर्भैः प्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रतिदिशमुदक्संस्थं परिस्तृणीयाद्दक्षिणोत्तरयोः सन्धिषु मूलाग्रैराच्छादयेद्वाधिष्ठान्वा दर्भास्तीर्यो दक्षिणीयादुत्तरतः पात्रासादनाय दक्षिणतो ब्रह्मासनाय कांश्चिद्दर्भानास्तीर्याग्निं पर्युक्षेदेषोऽग्निसंस्कारोऽथ तेषु दर्भेषु पात्राणि न्यग्बिलानि द्वन्द्वं प्रागग्रमुदगपवर्गं प्रयुनक्ति प्रोक्षणपात्रस्रुवौ चमसाज्यपात्रे इध्माबर्हिषीत्याज्यहोमेषु तथा चरुस्थालीप्रोक्षणपात्रे दर्वीस्रुवौ चमसाज्यपात्रे इध्माबर्हिषी चेति

दर्वीहोमेषु प्रोक्षणपात्रमुद्धृत्य पवित्रमन्तर्धायाप आसिच्य तूष्णीं ताः पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वेध्मं विस्रस्य पात्राणि ताभिरद्भिर्युगपत्त्रिः प्रोक्षेदेतत्पात्रासादनम्॥१४॥

१५ स्रुक्स्रुवादिसमार्जनम्।

अथ चमसं प्रत्यगग्नेर्निधाय ते पवित्रेऽन्तर्धायाद्भिः पूरयित्वा गन्धादि प्रक्षिप्य दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्नेर्दर्भेषु निधाय दर्भैः प्रच्छादयेदेतत्प्रणीताप्रणयनमथ ते एव पवित्रे प्रागग्रेराज्यपात्रेऽन्तर्धायाज्यमासिच्य बहिः परिस्तरणादङ्गारानुदग्गपोह्य तेष्वाज्यमधिश्रित्योल्मुकेनावज्वाल्य दर्भाग्रे प्रच्छिद्य प्रोक्ष्याज्ये प्रास्य ज्वलता तेनैवोल्मुकेनाज्यं त्रिः परिहृत्योल्मुकं निरस्याप उपस्पृश्याज्यं कर्षन्निवोदगुद्वास्याङ्गारानतिसृज्याज्यमुत्पूय पवित्रे प्रोक्ष्याग्नौ प्रास्याप उपस्पृशेदेष आज्यसंस्कारोऽथ बर्हिरात्मनोऽग्रे प्रागग्रमास्तीर्य तत्राज्यमासाद्य सहदर्भैर्दर्वीस्रुवावादायाग्नौ प्रताप्य दर्वीं निधाय स्रुवं सव्येन धारयन्दक्षिणेन पाणिना दर्भाग्रैर्बिलं प्रागारभ्य प्रादक्षिण्यं प्रागपवर्गं त्रिः परिमृज्य तैरेव बिलपृष्ठमभ्यात्मं त्रिः समृज्याथ पृष्ठादारभ्य यावदुपरिबिलं दण्डं दर्भमूलैस्त्रिः समृज्य स्रुवं प्रोक्ष्य प्रताप्योदगाज्याद्बहिष्यासाद्योदकस्पृष्टैस्तैरेव दर्भैरेव दर्वीं च संस्कृत्य स्रुवादुदङ् निधाय दर्भान्प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेदेष स्रुक्स्रुवसमार्गः॥ १५॥

१६ ब्रह्मणः पञ्चकर्माणि।

अथ ब्रह्मास्ति चेत्क्रियेत स प्राक् प्रणीताप्रणयनात्समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वाग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणत आस्तीर्णेषु दर्भेषु निरस्त्रः परावसुरिति तृणमङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां नैर्ऋत्यां निरस्याप उपस्पृश्येदिदमहमर्वावसो सदने सीदामीत्युदङ्मुख उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदनमाशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपायेति मन्त्र

ब्रह्मा जपेदपा प्रणयने ब्रह्मन्नप' प्रणेष्यामीत्यतिसृष्ट' ॐ भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वों प्रणयेत्यतिसृजेत्सर्वदा च यज्ञमना भवेदेके नेच्छन्ति निरसनम्नुपवेशन जप' प्राय श्चित्तहोमः सस्थाजपेनोपस्थान चेति पञ्चकर्माणि ब्रह्मणः॥१६॥

१७ पार्वणस्थालीपाक ।

अथ पार्वणस्थालीपाकस्तस्य पौर्णमास्यामारम्भोऽग्निमग्नीषोमौ पौर्णमास्यां देवते अग्निरिन्द्राग्नी चामावास्यायां देवते अपः प्रणीय शूर्पे व्रीहीन्निरूप्य प्रोक्ष्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखल निधाय तानवहत्य तण्डुलांस्त्रिफलीकृतांस्त्रि प्रक्षाल्य श्रपयेद्यदि सहश्रपयेचरु विहृत्येदममुष्मा इदममुष्मा इत्यभिमृशेत्स्विष्टकृत द्विरुपरिष्टादभिघारयेत्स्थावत्ती द्वावत्ती पुरस्तादवद्येदि'मरज्जु विस्रस्याग्नौ प्रास्याथाग्नेस्यतो देवा इद विष्णुरित्यन्ताभिर्व्याहृतिभिश्च जुहुयाद्देता सर्वाः प्रायश्चित्ताहुतय एता ब्रह्मणा कर्तव्या' परीत्य प्रत्युदीच्यामवस्थाय जुहुयादथ बर्हिषि पूर्णपात्र निनीय ताभिरद्भिरापो अस्मान्मातर. शुन्धयन्त्विदमाप प्रवहतेत्येताभ्यां सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्त्वित्येतेन चात्मान शिरसि मार्जयेत्सस्कार्यमपि सस्कारकर्मस्वथाग्निर्मो च म इति सस्थाजपेनोपतिष्ठते ततो ब्रह्मा चाथ कर्ताग्ने. परिसमूहनपर्युक्षणे कुर्यादेतत्तन्त्रमन्येषामस्थालीपाकवत्सुकृतकर्ममन्त्राञ्जुहुयात् ॥ १७ ॥

१८ नित्यमग्न्युपासनम् ।

अथ नित्यमौपासन तस्य सायमारम्भोऽनस्तमित आदित्ये सायमग्नेः प्रादुष्करणमनुदिते प्रात. प्रदोषान्तः साय होमकालः सङ्गवान्त. प्रातर्नान तन्त्रमिष्यतेऽग्नि परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य हौम्यमपकमुत्स्रुकेनावज्वाल्य तेनैव त्रिः परि-

हृत्योल्मुक निरस्येत्पक्कमुदगङ्गारेष्वधिश्रित्य मोक्ष्योदगुद्वास्य ता-नङ्गारानतिसृजेदेष होम्यसस्कार पयोदधिसर्पिर्यवागूरोदन स्तण्डुला' सोमस्तैलमापो व्रीहयो यवास्तिला इति हौम्यानि तण्डुला नीवारश्यामाकयावनालाव्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्ग-व' स्वरूपेणातिहोम्यास्तिला, स्वरूपेणैव शत चतु'पष्टिर्वाहुतिः व्रीहियवाना तदर्ध तिलाना तदर्ध सर्पिस्तैल च तिल च तिलात सीकुसुम्भाना येन प्रथमामेतां जुहुयात्तेनैव द्वितीया जुहुया-त्तेनैव साय जुहुयात्तेनैव प्रात' साय प्रातर्होमौ साय वा समस्येन्न तु प्रात साय होमौ ॥ १८ ॥

१९ नष्टेऽग्नौ पुनराधानम् ।

अथ पुनराधानमनुगतेऽग्नि शिष्टागारादानीयोक्तवदुपस-माधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्याज्यमुत्पूयायाश्चाग्न इत्ये-कामाज्याहुति हुत्वा यथापूर्व परिचरेदेवमाद्वादशरात्रादत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतत्राभ्यामाद्'यात् । त त्र विवाहाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशाज्याहुतयो हृदयाञ्जन च भवति कर्तैव लाजानावपत्येतत्पुनराधान नित्य-होममतीत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीत जुहुयादाद्वादशरात्रादूर्ध्व पुनराधानमेव कुर्यात् ॥ १९ ॥

२० अनेकभार्यस्याग्निविचार ।

अथानेकभार्यस्य यदि पूर्वगृह्याग्नावेवानन्तरो विवाहः स्यात्तेनैव सा तस्य सह प्रथमया धर्माग्निभागिनी भवति यदि तु लौकिके परिणये त पृथक्त्वेन परिगृह्य पूर्वेणैकीकुर्यात्तौ पृथगुपसमाधाय पूर्वस्मिन्पूर्वया पत्न्यान्वारब्धोऽग्निमीळे पुरो हितमिति सूक्तेन प्रत्यृच हुत्वोपस्थायाय ते योनिर्ऋत्विय इत्ति तं समिधमारोप्य प्रत्यवरोहेति द्वितीये वरो ह्याज्यभागान्तं कृत्वोभाभ्यामन्वारब्धोऽग्निमीळे जुहुयादग्निनाग्नि समिध्यते

त्वं ह्यग्ने अग्निना पाहि नो अग्ने एकयेति तिसृभिरस्तीदमधि मन्थनमिति च तिसृभिरथैनं परिचरेन्मृतामनेन संस्कृत्यान्यया पुनरादध्यादथ वाग्निं विभज्य तद्भागेन संस्कुर्याद्द्वीनामप्येवमेवाग्नियोजनं कुर्याद्धोमिथुनं दक्षिणा ॥ २० ॥

२१ कन्यावरणादि ।

अथ कन्यावरणं कन्यां परिणेष्यमाणो द्वौ चत्वारोऽष्टौ वरपितुराप्तान्प्रशस्ताकारकर्मणोऽनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था इति प्रहिणुयात्ते तावतीभिः पुरन्ध्रीभिः सहिता मङ्गलगीततुर्याभ्यां कन्यागृहमेत्य शुभे पीठासने प्राङ्मुखासीनाया दातृज्ञातिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ फलं प्रदाय कन्यावरणकाले वृणीरन्नासीना प्रत्यङ्मुखा वसिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशीलनाम्ने वराय वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां भार्यात्वाय वृणीमहे इति ब्रूयुरथ दाता भार्याज्ञातिबन्धुसमेतो यथोक्तमनूद्य वृणीध्वमिति ब्रूयादेव त्रिः प्रयुज्य दाता प्रदास्यामीति चोच्चैस्त्रिर्ब्रूयादथ ब्राह्मणा उक्तस्वस्त्ययनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्त्वक्षतं चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वित्युक्तेतद्वः सत्यमस्त्वित्यनूद्य समानीव आकूतिः प्रसुग्मन्ताधियसानस्य सक्षणीत्येताः पठेयुः पुरन्ध्र्यः कन्यायै कल्याणान्कुलधर्माचारान्कुर्युः ॥ २१ ॥

२२ विवाहप्रयोग ।

अथोपयमनं लक्षण्यो वरो लक्षणवतीं कन्यां यवीयसीमसपिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेतेपितृतः सप्तपुरुषं सापिण्ड्यं मातृतः पञ्चपुरुषं भृगुवत्साङ्गिरसश्च प्रवरे च एकार्षेयोगे सगोत्रा एकार्षेयोग इतरे दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्य

विरुद्धः सबन्धो यथा भार्यास्वसृदुहिता पितृव्यपत्नी स्वसा चेति। केचिन्मातृगोत्रता च वर्जयित्वा तदपत्यमसगोत्र स्या दिति सुस्नातोऽलङ्कृतो वर स्वस्ति वाचयित्वा सहित' स्व चतैर्ब्राह्मणै पुरन्ध्रीभिर्ज्ञातिबान्धवै पदातिभिर्मङ्गलगीततूर्य घोषाभ्यां सबन्धिनो गृहमेत्य चतुष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भा स्तीर्णे भद्रपीठे प्राङ्मुख उपवेश्य तस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखी भद्र पीठासीनां सुस्नातामलङ्कृतामहतवासस स्रग्विणीं कन्या पुर स्कृत्य दाता सामात्य उपविशेद्वर विधिवन्भ्यर्चयेदथ न्दक्षि णतः पुरोधा उदङ्मुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगग्रान्दर्भाना स्तीर्य तैजसमपा पूर्ण कलश निधाय व्रीहियवानोप्य गन्धा न्भिरलङ्कृत्य दूर्वापल्लवैर्मुखमवस्तीर्याश्लिष्टाभिरद्भिरभिम न्त्र्य ताभिरद्भिः प्रयोजयेदथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आप' सन्तु सौमनस्यमस्त्वक्षत चारिष्ट चास्तु दीर्घमा युरस्तु शान्ति, पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसम्पद-स्त्वित्युक्त्वा भार्यादिसमेतः कन्या प्रतिगृह्य वत्सगोत्रोत्पन्ना मसुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्री सुशीलानाम्नीमिमां कन्या वसिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशीलनाम्नेऽस्मै वराय सम्प्रददे कन्या प्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुवन्वरस्य पाणौ हिरण्यमुपधाय कलशोदकधा-रामासिञ्चेत् मनसा प्रजापति प्रीयतामिति ब्रूयादथ शिरसि पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेंऽसे कन्यामभिमृश्य क इद कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता काम, प्रतिग्रहीता काम समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्विति जपित्वा प्रजापतिमनु-स्मृत्य धर्मप्रजासिध्यर्थ कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयादेव त्रिः प्र-युज्य पुरोधा दातृवरौ प्रति ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वी

रिति तिस्रो जपित्वैतद्व' सत्यसमृद्धमस्त्विति ब्रूयात् ॥ २२॥

२३ परस्परावलोकनम्।

अथानयोर्निरीक्षण स्वलकृते वेश्मनि मङ्गलगीततूर्यनिर्घोषे पूर्वापरावरान्युच्छ्रितौ हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशी कृत्वा मध्येस्स्तिकां तिरस्करिणी धारयेयुरथ पूर्वस्मिन्राशौ प्रत्य ङ्मुखी गुडजीरकपाणि कन्यां स्थापयेयुरपरस्मिन्प्राङ्मुख त-थाभूत वर तौ मनसेष्टदेवता ध्यायन्तौ तिष्ठन्तौ ब्राह्मणा सूर्य-सूक्त पठेयु' पुरन्ध्र्यो मङ्गलगीतानि कुर्युरथ ज्योतिर्विदादिष्टे काले प्रविष्टे सद्यस्तिरस्करिणीमुदगपसार्य कन्यावरौ परस्प-रगुडजीरकानवकिरत· परस्पर निरीक्षेयातामभ्रातृघ्नीमिति तामीक्षमाणो जपत्यघोरचक्षुरपतिघ्न्येधीति तयेक्ष्यमाणोऽथा स्या भ्रुवोर्मध्य दर्भाग्रेण परिमृज्य दर्भ निरस्याप उपस्पृशेदथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्ध्र्यस्तौ आशीर्भिरभिनन्दयेयु' ॥२३॥

२४ अक्षतारोपणादि।

अथानयोरार्द्राक्षतारोपण तैजसेन पात्रेण क्षीरमानीय घृ तमासिच्यान्येनार्द्राक्षततण्डुलानथ तथास्थितयोर्वधूवरयोर्वध नकमेतत्कारयेयुरमृत क्षीरमायुर्घृतमरिष्टरक्षता अप एतेषामा रोपणमिष्यते वर प्रक्षालितपाणिर्वध्वाः प्रक्षालितेऽञ्जलौ क्षी-रघृत पाणिना द्विरुपस्तीर्य द्विस्तण्डुलानञ्जलिनावपति यथा पूर्वेत ततो द्विरुपरिष्टादभिघारयत्येव वराञ्जलावन्यस्तण्डुला पूरण कुर्याद्दाता तयोरञ्जल्योर्हिरण्यमवदधात्यथ वरः कन्या ञ्जलौ स्वाञ्जलि धारयेद्दाता कन्या तारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुधेय चास्तु पुण्य वर्धतां शान्ति' पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिक रणमुहूर्तनक्षत्रसपदस्त्वित्युक्त्वा कन्यामुत्क्षिप्य तदञ्जल्यक्ष तान्वरमूर्ध्न्यारोपयेद्वरोऽपि तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जल्यक्षतानारोपयेदेव त्रिश्चिपूर्व वराञ्जलौ वधूस्तण्डुलपूरण कुर्यात्तदञ्जलावन्यो

ऽथ समारोपणं कारयेदिदानीं दाता वराय गोभूमिदासीया नम्रयनमन्नादिकमनुदानं दद्यादथ पुरोधाः कांस्ये पय आसिच्यौदुम्बर्योद्र्या शाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सद्र्वापवित्रयाभिषिञ्चेद्‌बिल्ङ्गाभिर्ऋग्भिरथ वधूवरौ स्वशेखरपुष्प क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परतिलकं कुरुत. कण्ठे स्रज चामुञ्चतः कौतुकसूत्र च करे बध्नीयातामथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पूगफलानि विवाहव्रतरक्षिण गणाधिपमनुस्मृत्य गणाना त्वा गणपति हवामह इत्यातून इन्द्र क्षुमन्तमिति च वधूवरयोरुत्तरीयान्तौ च नीललोहित भवतीति बध्नीयादथ दाता सभार्यो वृद्धाः पुरन्ध्यो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादाशीर्भिरा द्रीक्षतारोपण कुर्यु ॥ २४ ॥

२५ ऋतुमतीकृत्यानि ।

अथर्तुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमे अनुकूलेऽहनि सुस्नातयान्वारब्धः प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वैता आज्याहुतीर्जुहुयाद्विष्णुर्योनिमिति तिस्रो नेजमेषेति तिस्रः प्रजापते न त्वदित्येकाथातो मूर्ध्येपन. शोशुचदघमित्यभिमृश्य या. फलिनीर्या अफला इति जपित्वा वधेन दस्यु प्रहि चातयस्वेति पङ्क्तिरग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वाभ्यामग्निमुपस्थाय सूर्यो नो दिवस्पात्विति सूक्तेनादित्यमुपतिष्ठेत । अथ गर्भलम्भनमृतावनुकूलायां निशि स्वलङ्कृते सुगन्धवासिते वेश्मनि तथाभूते पर्यङ्कशयने सुस्नातामलंकृतां शुक्लवसनां स्रग्विणीं भार्यां स्वय तथाभूत. प्रवेश्य दूर्वां पिष्ट्वा अश्वगन्धा वा सूक्ष्मेण वाससा संगृह्योदीर्ष्वातः पतिवतीति द्वाभ्यां स्वाहाकारान्ताभ्यामशुभयोर्नासाबिलयोर्निषिच्य संवेश्य गन्धर्वस्य विश्वावसोर्मुखमसीत्युपस्थमभिमृश्य विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति द्वाभ्यां विहृत्य यो गर्भमोषधीनामह गर्भमदधामोषधीष्विति जपित्वोपगच्छेत्माणे

ते रेतो दधाम्यसावित्यनुमाण्या यथा भूमिरग्निगर्भा यथा द्यौ-रिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्यथा दिशां गर्भ एवं ते गर्भं दधाम्यसावि ति हृदयमभिमृशेन्नैक उपगमने मन्त्रविधिमिच्छन्ति न ह्यनेन किंचित् सस्क्रियत इति त ओषधीभिर्निषेक कृत्वोपगच्छन्ति ॥ २५ ॥

२६ जातकमादि ।

अथ जातकर्म पुत्रे जाते पुरान्यैरालम्भादग्निरिन्द्र' मजापति र्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशदेवता हुत्वा प्राक् स्विष्टकृत सर्पिर्मधुप्राशनादि कुर्यादेव निष्क्रमण चतुर्थे मास्यापूर्यमाणपक्षे स्वस्ति वाचयित्वा स्विष्टकृतः प्राक् सुस्नातालंकृत कुमारमादाय सहभार्याज्ञातिबान्धवै' पुरन्ध्रीभिश्च मङ्गलतूर्यनिर्घोषेण गृहान्निष्क्रम्य देवतायतनमेत्य देवतामुपहारेणाभ्यर्च्याशिषो वाचयित्वायतन प्रदक्षिणीकृत्य गृहमेयात्सबन्धिनो वा गृह नीत्वा नयेदेवमन्नप्राशनादावपीच्छायामनादिष्टदेवता यष्टव्या यष्टव्याः ॥ २६ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्याय २

१ ग्रहयज्ञादि ।

अथ ग्रहयज्ञश्चैत्ययज्ञश्चेत्यसुपयाचितमुच्यते तत्र भवाः शान्तिपुष्टिदा देवताश्चैत्या. शान्ति च खलु पुष्टि च सर्वे ग्रहा' समुपयाचन्ते ततश्चैत्या आदित्य इन्दुरङ्गारकः सौम्यो गुरु र्भार्गवः शनैश्चरो राहु. केतुरिति नवग्रहास्ते हि स्वस्वगत्या जगदभिगृह्णन्ति तानुदगयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सद्य उद्भूतेषु माङ्गल्यादिष्वाभ्युदयिक करिष्यमाणो ग्रहयज्ञ कुर्यादनाभ्युदयिकं हि शान्तिकर्म यदि तदानुकूल्यकाम' कामं प्रागभ्युदयात्सप्ताहान्तरितात्कुर्याच्च दशपराहुतीः स्व

यमेक. कुर्यादूर्ध्वमापञ्चशत चत्वार ऋत्विजः स्युराशत वरमष्टौ नवम आचार्य स्वयमेव वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्वार्गं कल्पविदे दद्यात्तान्विधिवद्वरयित्वार्हयेदाचार्य आदित्याय जुहुयादितरेभ्य इतरे पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यात्तदितरे तोऽन्वारभेरन् ॥ १ ॥

२ ग्रहयज्ञसभारादि ।

अथास्य सभारा हस्तमात्रावर चतुरस्र कुण्ड स्थण्डिल वा सस्कृत्य तत ईशान्या कुण्डवदायता चतुरस्रां चतुरस्रद्व्यङ्गुलो च्छ्रितां विस्तृतां त्रिभूमिकां ग्रहवेदि कुर्यात्तस्यां च शुक्लव्रीहि तण्डुलैः सकर्णिकमष्टदल अम्बुजमुल्लिख्य कर्णिकायां दलेषु च यथास्थान ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्यां धान्यपीठे तैजस मृण्मय वा नवमनुलिप्तालकृत शुभमभिषेककुम्भ निधाय मन्त्रव आपो महिमानमित्यृचाद्भि॰ पूरयित्वा पञ्चगव्यानि पञ्चामृ तानि नवपर्वतधातून् नवपवित्रमृदो नवरत्नानि प्रक्षिप्य दू र्वापल्लवैर्मुखमाच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्य तीर्थान्यावाह्य कुम्भमभिमृश्याब्लिङ्गा वारुणीः पावमानीश्च जपेत् ॥ २ ॥

३ अर्चनाङ्गानि ।

अथार्चनाङ्गानि ताम्र स्फाटिक रक्तचन्दनं कुङ्कुम सुवर्ण तदेव रजत लोह सीसक कांस्यमिति नवमतिमाद्रव्याणि सु वर्णमेकमेव वा सर्वेषां रक्तचन्दन मलयजो देवदारुः कुङ्कुमो मनःशिला शङ्खपिष्ट तिलपिष्ट केतकीरज॰ कस्तूरीति नवानुले पनानि मलयज एक एव वा सर्वेषां रक्तपद्म कुमुद रक्तकरवी र पाटल चम्पक कुन्दमिन्दीवर कृष्णधुत्तूर तच्चित्रवर्णमिति नव पुष्पाणि रक्तकरवीरमेकमेव वा पुष्पवर्णा अक्षता अहत- वस्त्रयुग्मानि च कन्दरमयूरशिखादशाङ्गसर्जरसा बिल्वफल

श्रीवासं कृष्णागुरु जटामांसी मधुकमिति नव धूपाः गुग्गुलुरे क एव वा सर्पिषा दीपस्तिलतैलेन वा हविष्यान्न पायसं प लान्न गुडान्न क्षीरोदनो दध्योदनः कृसरान्नमामान्न चित्रान्न मिति नवोपहाराः त्रिष्टदन्नमेकमेव वा माणिक्य मौक्तिक प्र वालो मरकत पुष्परागो वज्रो नीलो गोमेदिक वैदूर्य इति नव रत्नान्येकमेव वा माणिक्य अर्कः पालाशः खदिरोऽपामार्गो ऽश्वत्थोदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति समिधः सर्वेषां पालाश एक एव वा ॥ ३ ॥

४ पूजाविधि ।

अथार्चनमाचार्यः प्राङ्मुख उपविश्य समाहित' पुण्याहादि वाचयित्वा कर्म सकल्प्य ग्रहवेदिपद्मपीठेषु यथास्थानमुखीं ग्रहप्रतिमा स्थापयित्वा दक्षिणवामयोरधिदेवताप्रत्यधिदेवते तदभिमुख्यौ स्थापयेत् तदभावे पुष्पाक्षतादिष्वावाहयेदग्निरापः पृथिवी विष्णुरिन्द्र इन्द्राणी प्रजापतिः सर्पा ब्रह्मा च क्रमेण ग्रहाणामधिदेवता॰ ईश्वर उमा स्कन्द' पुरुषो ब्रह्मेन्द्रो यमः कालश्चित्रगुप्त इति प्रत्यधिदेवताः गणपति दुर्गा क्षेत्राधिपति वायुमाकाशमश्विनौ कर्मसाद्गुण्यदेवता इमा यथा प्रत्यक् निवेश्य प्राच्यादिष्विन्द्रादिलोकपालान्क्रतुरक्षकानावाहयेत् पुष्पाञ्जलिप्रयोगेणावाहनमन्त्रैर्नमोऽन्तैरावाह्य नामभिः क्रमेण दीपान्तानुपचारानर्पयेत् ॥ ४ ॥

५ ग्रहावाहनमन्त्रा ।

अथावाहनमन्त्राः । प्रणवमुच्चार्य भगवन्नादित्य ग्रहाधिपते काश्यपगोत्र कलिङ्गदेशेश्वर जपापुष्पोपमाङ्गद्युते द्विभुज पद्मा भयहस्त सिन्दूरवर्णाम्बरमाल्यानुलेपन ज्वलन्माणिक्यखचितसर्वाङ्गाभरण भास्कर तेजोनिधे त्रिलोकप्रकाशक त्रिदेवता-मयमूर्ते नमस्ते संनद्धारुणध्वजपताकोपशोभितेन सप्ताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् आगच्छाग्निरुद्राभ्यां सह पद्मकर्णि-

कार्यां ताम्रप्रतिमां प्राङ्मुखीं वर्तुलपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् सोम द्विजाधिपते सुधामयशरीरात्रेयगोत्र यामुनदेशेश्वर गोक्षीरधवलाङ्गकान्ते द्विभुजगदावरदानाङ्कित शुक्लाम्बरमाल्यानुलेपन सर्वाङ्गमुक्तमौक्तिकाभरणरमणीय सर्वलोकाप्यायक देवतास्वाद्यमूर्ते नमस्ते सन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन दशश्वेताश्वरथवाहनेन मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन् आगच्छाद्भिरुमया च सह पद्माग्नेयदलमध्ये स्फटिकप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् अङ्गारकाग्न्याकृते भारद्वाजगोत्रावन्तिदेशेश्वर ज्वालापुञ्जोपमाङ्गद्युते चतुर्भुज शक्तिशूलगदाखड्गधारि रक्ताम्बरमाल्यानुलेपन प्रवालाभरणभूषितसर्वाङ्ग दुर्धरालोकदीप्ते नमस्ते सन्नद्धरक्तध्वजपताकोपशोभितेन रक्तमेषरथवाहनेन मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ भूमिस्कन्दाभ्यां सह पद्मदक्षिणदलमध्ये रक्तचन्दनप्रतिमा दक्षिणामुखीं त्रिकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् सौम्य सौम्याकृते सर्वज्ञानमयात्रिगोत्र मगधदेशेश्वर कुङ्कुमवर्णाङ्गद्युते चतुर्भुज खड्गखेटकगदावरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन मरकताभरणालङ्कृतसर्वाङ्ग विद्वद्मते नमस्ते सन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन चतु'सिहरथवाहनेन मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णुपुरुषाभ्यां सह पद्मेशानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीं बाणाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् बृहस्पते समस्तदेवताचार्याङ्गिरसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर तप्तसुवर्णसदृशाङ्गदीप्ते चतुर्भुज कमण्डलुक्षसूत्रवरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन पुष्परागमयाभरणरमणीय समस्तविद्याधिपते नमस्ते सन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन पीताश्वरथवाहनेन मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रब्रह्मभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीं दीर्घचतुर

सपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् भार्गव स
मस्तदैत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजकटदेशेश्वर रजतोज्ज्वलाङ्ककान्ते
चतुर्भुज दण्डकमण्डल्वक्षसूत्रवरदानाङ्कित शुक्लमाल्याम्बरानुले
पन वज्राभरणभूषितसर्वाङ्ग समस्तनीतिशास्त्रनिपुणमते नमस्ते
सन्नद्ध शुक्लध्वजपताकोपशोभितेन शुक्लाश्वरथवाहनसहितेन मेरु
प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणी द्राभ्यां सह पद्मपूर्वदलमध्ये रज
तप्रतिमां प्राङ्मुखी पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाह
यामि । भगवन् शनैश्चर भास्करतनय काश्यपगोत्र सुराष्ट्रदेशे
श्वर कज्जलनिभाङ्गकान्ते चतुर्भुज चापतूणीकृतबाणाभयाङ्कित
नीलाम्बरमाल्यानुलेपन नीलरत्नभूषणालकृतसर्वाङ्ग समस्तभु-
वनभीषणामर्षमूर्ते नमस्ते सन्नद्धनीलध्वजपताकोपशोभितेन
नीलगृध्ररथवाहनेन मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजापतियमा
भ्यां सह पश्चिमदलमध्ये कालायसप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चापा-
कारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् राहो रवि
सोममर्दन सिंहिकानन्दन पैठीनसिगोत्र बर्बरदेशेश्वर कालमे
घसमद्युते व्याघ्रवदन चतुर्भुज खड्गचर्मधर शूलवराङ्कित कृ
ष्णाम्बरमाल्यानुलेपन गोमेदकाभरणभूषितसर्वाङ्ग शौर्यनिधे
नमस्ते सन्नद्धकृष्णध्वजपताकोपशोभितेन कृष्णसिंहरथवाहनेन
मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ सर्पकालाभ्यां पश्चनैर्ऋतदलमध्ये
सीसकप्रतिमां दक्षिणामुखीं शूर्पाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं
त्वामावाहयामि । भगवन् केतो कामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदे
शेश्वर धूम्रवर्णध्वजाकृते द्विभुज गदावरदाङ्कित चित्राम्बरमा
ल्यानुलेपन वैदूर्यमयाभरणभूषितसर्वाङ्ग चित्रशक्ते नमस्ते स
न्नद्धचित्रध्वजपताकोपशोभितेन चित्रकपोतवाहनेन मेरु प्रदक्षि
णीकुर्वन्नागच्छ ब्रह्मचित्रगुप्ताभ्यां सह पद्मवायव्यदलमध्ये कां
स्यप्रतिमां दक्षिणामुखीं ध्वजाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वा
मावाहयामि ॥ ९ ॥

६ महाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवता ।

अथ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवतावाहनं । पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेश पिङ्गाक्षत्रिनयनमरुणवर्णाङ्ग छागस्थं साक्षसूत्र सप्तार्चिषं शक्तिधर वरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवमग्निमावाहयामि । अथ प्रत्यधिदेवता त्रिलोचनोपेत पञ्चवक्त्र वृषारूढ कपालशूलखड्ग खट्वाङ्गधारिण चन्द्रमौलि सदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेव रुद्रमावाहयामि । स्त्रीरूपधारिणीः श्वेतवर्णा मकरवाहनाः पाश कलशधारिणी' मुक्ताभरणभूषिताः सोमाधिदेवता अप आवाहयामि । अक्षसूत्रकमलदर्पणकमण्डलुधारिणीं त्रिदशपूजितां सोमप्रत्यधिदेवतामुमामावाहयामि । शुक्लवर्णा दिव्याभरणभूषितां चतुर्भुजा सौम्यवपुष चण्डांशुसदृशाम्बरां रत्न पात्रसस्यपात्रौषधिपात्रपद्मोपेतकरां चतुर्दिङ्गागभूषितां पृष्ठगतामङ्गारकाधिदेवतां भूमिमावाहयामि । षण्मुख शिखण्डक विभूषण रक्ताम्बरमयूरवाहनं कुक्कुटघण्टापताकाशक्त्युपेत चतुर्भुजमङ्गारकप्रत्यधिदेवतां स्कन्दमावाहयामि । कौमोदकीपद्म शङ्खचक्रोपेतं चतुर्भुज सौम्याधिदेवतां विष्णुमावाहयामि सौम्यप्रत्यधिदेवतां विष्णुवत् पुरुषमावाहयामि । चतुर्दन्तगजारूढ वज्राङ्कुशधर शचीपति नानाभरणभूषित बृहस्पत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि । पद्मासनस्थ जटिल चतुर्मुखमक्ष मालास्रुवपुस्तककमण्डलुधारिण कृष्णाजिनवासस पार्श्वस्थित हंसं बृहस्पतिप्रत्यधिदेव ब्रह्माणमावाहयामि । सन्तानमञ्ज रीवरदानधरद्विभुजां शुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावाहयामि चतुर्दन्तगजारूढ वज्राङ्कुशधर शचीपति नानाभरणभूषित भार्गवप्रत्यधिदेवतां शक्रमावाहयामि । यज्ञोपवीतिन हंसस्थ मेकवक्त्रमक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुसहित चतुर्भुज शनैश्चराधिदेव प्रजापतिमावाहयामि । ईषत्पीन दण्डहस्तं रक्तसदृश पाशधरं कृष्णवर्णं महिषारूढं सर्वाभरणभूषित शनैश्च

प्रत्यधिदैवत यममावाहयामि । अक्षसूत्रधरान् कुण्डलाकारपुच्छयुक्तानेकभोगान् स्त्रीभोगान् भीषणाकारान् राह्वधिदेवतान् सर्पानावाहयामि । करालवदन नित्यभीषण पाशदण्डधर सर्पवृश्चिकरोमाण राहुप्रत्यधिदेव कालमावाहयामि । पद्मासनस्थ जटिल चतुर्मुखमक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुधर कृष्णाजिनवासस पार्श्वस्थितहंस केत्वधिदेव ब्रह्माणमावाहयामि । उदीच्यवेषधर सौम्यदर्शन लेखनीपत्रोपेत द्विभुज केतुप्रत्यधिदेव चित्रगुप्तमावाहयामि ॥ ६ ॥

७ क्रतुसाद्गुण्यदेवतावाहनादि ।

अथ साद्गुण्यदेवतावाहन वायुप्रदेशे सर्वत्र समणवव्याहृतिपूर्वक त्रिनेत्र गजानन नागयज्ञोपवीतिन चन्द्रधर दन्ताक्षमालापरशुमोदकोपेत चतुर्भुज विनायकमावाहयामि । ततउत्तरत[१] शक्तिबाणशूलखड्गचक्रचन्द्रबिम्बखेटकपालपरशुकण्टकोपेतदशभुजां सिंहारूढां दुर्गाख्यदैत्यासुरहारिणी दुर्गामावाहयामि । श्यामवर्ण त्रिलोचन ऊर्ध्वकेश सुदंष्ट्र भ्रुकुटीकुटिलानन नूपुरालकृताङ्घ्रि सर्पमेखलया युत सर्पाङ्गमतिक्रुद्ध क्षुद्रघण्टाबद्धगुल्फावलम्बिकरोटिकामालाधारिण उरगकौपीनचन्द्रमौलि दक्षिणहस्तै. शूलवेतालखड्गदुन्दुभिदधान वामहस्तैः कपालघण्टाचर्मचाप दधान भीम दिग्वाससममितद्युति क्षेत्रपालमावाहयामि । धावद्धरिणपृष्ठगतं ध्वजवरदानधारिण धूम्रवर्ण वायुमावाहयामि । नीलोत्पलाभ नीलाम्बरधारिणं चन्द्राङ्कोपेत द्विभुज खेटमाकाशमावाहयामि । प्रत्येकमौषधिपुस्तकोपेतदक्षिणवामहस्तावन्योन्यसयुक्तदेहावेकस्य दक्षिणपार्श्वे परस्य वामपार्श्वे रत्नभाण्डवरशुक्लाम्बरधारीनारीयुग्मोपेतौ देवौ भिषजावश्विनावावाहयामि । अथ क्रतुसरक्षकेन्द्रादिलोकपालावाहन । स्वर्णवर्ण सहस्राक्षमैरावतवाहन वज्रपाणिं

शचीमियमिन्द्रमावाहयामि। अरुणवर्णं त्रिनेत्रं साक्षसूत्र सप्तार्चिष शक्तिधर वरदहस्तद्वययुगममग्निमावाहयामि। रक्तवर्णं दण्डधर पाशहस्त महिषवाहन स्वाहामिय यममावाहयामि। नीलवर्णं खड्गचर्मधर ऊर्ध्वकेश नरवाहन कालिकामिय निर्ऋतिमावाहयामि। रक्तभूषण नागपाशधर मकरवाहनं पद्मिनीमियं सुवर्णवर्णं वरुणमावाहयामि। स्वर्णवर्ण निधीश्वर कुन्तपाणिम श्ववाहन चित्रिणीमिय कुबेरमावाहयामि। शुद्धस्फटिकवर्णं वरदाभयशूलाक्षसूत्रधरं वृषवाहनं गौरीमियमीशानमावाहयामि इति पूर्ववत्पूजयेत् ॥ ७ ॥

८ अग्न्युपधानादि ।

अथाग्निमुपसमाधाय अन्वाधानाद्याज्यभागान्त कृत्वा सहर्विर्भिः समिच्चर्वाज्यानि प्रत्येक शतैकावराभि· सहस्रम्पराभिराहुतिभिर्निमित्तशक्त्यपेक्षया जुहुयात्प्रधानदशांशेन पार्श्वदेवतयोस्तदर्धेनेतरेषां स्वाहान्तैर्नामभिर्होमस्तत्तल्लिङ्गमन्त्रैर्वा सकृदवदानेन चरुहोमः पाणिना प्रभूतांस्तिलांश्च व्याहृतिभिर्हुत्वा प्राक् स्विष्टकृतो ग्रहाणां घण्टादिसब्दैरुपहारानुपस्थ सपुष्पाणि रत्नानि निवेदयेदभावे सुवर्णपुष्पाणि वा तान्नमस्कृत्य प्रसीदन्तु भवन्त इति प्रसाद्य होम समापयेत्स यदि मन्त्रैरिष्टस्तदैते मन्त्रा भवन्त्याकृष्णेन रजसा वर्तमानः आप्यायस्व समेतुते अग्निर्मूर्धादिव· ककुत् उद्बुध्यस्व समनसः सखायो बृहस्पते अतियदर्यो अर्हात्, शुक्रन्ते अन्यद्यज तन्ते अन्यत् शमग्निरग्निभिः करत् कयानश्चित्र आभुवत् केतु कृण्वन्नकेतव इति ग्रहाणां अग्नि दूत कृणीमहेऽप्सु मे सोमो अब्रवीत्स्योना पृथिवि भवेद विष्णुर्विचक्रम इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीन्द्राणीमासु नारीषु प्रजापतेन त्वदेतान्य आयङ्गौः पृश्निरक्रमीद्ब्रह्म जज्ञान प्रथमं पुरस्तादित्यधिदेवतानां त्र्यम्ब

क यजामहे गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुमारश्चित्पितर वन्दमान सहस्रशीर्षा पुरुषो ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि इन्द्रमिद्देवतातये यमाय सोम सुनुत पर मृत्यो अनुपरेहि पन्थां सचित्रचित्र चितयन्तमस्मै इति प्रत्यधिदेवतानां आतून इन्द्र क्षुमन्त जातवेदसे सुनवाम सोम क्षेत्रस्य पतिना वयं क्राणाशिशुर्महीनामादित्यप्रत्नस्य रेतसोश्विनावर्तिरस्मदेतीत्ये तत्साह्रुण्यदेवताना इन्द्र वो विश्वतस्पर्यग्निमीळे पुरोहित य माय सोम सुनुतमोषुणः परापरोत्तुम सुमुग्धिनस्तव वायवृतस्पते त्व नः सोम विश्वत कद्रुद्राय प्रचेतस इति लो कपालानाम् ॥ ८ ॥

९ यजमानाभिषेक ।

अथ यजमानाभिषको ग्रहवेदेः प्रागुदीच्यां शुचौ देशे स मृष्टालकृते प्राक्प्रवणे चतुष्पाद दीर्घं चतुरस्रं सोत्तरच्छद पीठं निधाय तत्रोदगग्रानमूलान्हरितदर्भानास्तीर्य प्राङ्मुख कर्तार सामात्यमुपवेश्याचार्यं सर्हत्विग्भि अभिषेककुम्भमा दाय प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नौदुम्बर्यार्द्रया शाखया सपलाशया हिरण्मयया सकुशदूर्वयान्तर्धाय कुम्भोदकपृषद्भिरभिषि ञ्चेत् अब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिः पावमानीभि' अन्याभिश्च शा न्तिपवित्रलिङ्गाभिर्ग्रहाभिषेकमन्त्रैः समुद्रज्येष्ठा इति सूक्तेन सुरास्त्वामिति सूक्तेन च श्रीसूक्तेनेमा आपः शिवतमा इत्यृ चेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुव• स्वरिति च व्याहृतिभि- रभिषिक्तस्तेभ्यो ग्रहोक्तां दक्षिणां दद्यात्सा गौः शङ्खो रक्तोऽनड्वान् हिरण्य पीत वास• श्वेताश्वः कृष्णा गौः कार्ष्णा यस हस्ती छागो वेति हीनां पुनर्हिरण्येन समितां कुर्यात् अ भावे सर्वेषां हिरण्यमेव वा तुष्टिकर दद्याद्द्विगुणमाचार्याय अत्र घृतान्नेन ब्राह्मणान्भोजयित्वा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चा

स्त्विति वाचयेत् सबन्धिज्ञातिबान्धवांश्च तोषयेदेष ग्रहयज्ञ' सर्वानिष्टशमनः सर्वपुष्टिकर सर्वाभीष्टकर. तस्मादेनं विभववान्विशेषतः कुर्यात् अविभव' शान्तिपुष्टिकामो यथोपपत्ति कुर्यात् ॥ ९ ॥

१० होमविधानादिप्रयोगः ।

अथ होमोऽहरहश्चैत्यग्नौ गृहस्थो ह्यहरहरिष्टान्देवानिष्टाभीष्टार्थाश्निनोति तस्य तेऽहरहश्चैत्यास्ते गणपतिर्वा स्कन्दो वा सूर्यो वा सरस्वती वा गौरी वा गौरीपतिर्वा श्रीपतिर्वा श्री र्वान्यो वा योऽभिमतस्त एव यथारुचि समस्तावेज्यन्ते केचिद्गणपतिमादित्य शक्तिमच्युत शिव पञ्चकमेव वाहरहर्यजन्ते तानप्सु वाग्नौ वा सूर्ये वा स्वहृदये वा स्थण्डिले वा प्रतिमासु वा यजेत प्रतिमास्वक्षणिकासु नावाहनविसर्जने भवतः स्वाकृतिषु हि शस्तासु देवता नित्य सन्निहिता इत्यस्थिरायां विकल्पः स्थण्डिले तूभयं भवतु प्रतिमां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखो यजेतान्यत्र प्राङ्मुख. सभृतसभारो यजनभवनमेत्य द्वारदेशे स्थित्वा हस्ततालत्रयेणापसर्पन्तु ये भूता ये भूता भूमिसस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवायज्ञेति विघ्नानुद्वास्य प्रविश्य येभ्यो मातामधुमतिपन्वते पय एवापित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति जपित्वा शुचावासने उपविश्य पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्व विष्णुना धृता त्व च धारय मां देवि पवित्र कुरु चासनमित्युपविश्याचम्यायतप्राण' संकल्प्य शुचिशङ्खादिपात्रमद्भि प्रणवेन पूरयित्वा गन्धाक्षतपुष्पाणि प्रक्षिप्य सावित्र्याभिमन्त्र्य तीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पवित्रपुष्पाणि तदुदकेनापोहिष्ठीयाभिरात्मानमायतन यजनाङ्गानि चाभ्युक्ष्य क्रियाङ्गोदककुम्भं गन्धादिभिरभ्यर्च्य तेनोदकेनाबर्थान्कुर्वीत नमोऽन्तनाम्ना तल्लिङ्गमन्त्रेण वा क्रमेणोपचारान्दद्यात्पुष्पोदके

नपाद्यमर्घ्यं च पात्रान्तरेण सगन्धाक्षतकुसुमान्दद्यादावाहनमा सन पाद्यमर्घ्यमाचमनीय स्नानमाचमन वस्त्रमाचमनमुपवीतमा चमन गन्धपुष्पाणि धूप दीप नैवेद्यं पानार्थं जलमुत्तरमाचम नीय मुखवास स्तोत्र प्रणाम दक्षिणां विसर्जन च कुर्यात् अ सपत्नो मनसा सपादयेदाचमन न पृथगुपचारः प्रणामस्तोत्रा ङ्गं दक्षिणादिविसर्जनाङ्गम् । अथ मन्त्राः गणानां त्वा गणपति हवामह इति गणपते. कुमारश्चित्पितर वन्दमानमिति स्कन्दस्य आकृष्णेन रजसा वर्तमान इत्यादित्यस्य पावका नः सरस्वतीति सरस्वत्याः जातवेदसे सुनवाम सोममिति शक्तेः त्र्यम्बक य- जामह इति रुद्रस्य गन्धद्वारामिति श्रियः इद विष्णुर्विचक्रम इति विष्णोरेव षोडशैमानुपचारान्पौरुषेणैव सूक्तेन प्रत्यृच सर्वत्रैव प्रयुज्यन्तेऽन्ये सावित्र्या वा जातवेदस्यया वा प्राजाप त्या व्याहृत्या वा प्रणवेनैव वा कुर्वन्ति स एष देवयज्ञोऽहर- हर्गोदानसमित. सर्वाभीष्टप्रद स्वर्गोऽपवर्गश्च तस्मादेवमहरहः कुर्वीत तमेनं वैश्वदेव हुतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्याच्चास्य शेषेण वैश्वदेव कुर्यात् । अथास्य शेषेण गृहदेवतानां बलिर्द्वारे पिता- महाय प्रक्रीडे रुद्राय अथ गृहे प्राच्यां दिशि प्रतिदिशं सन- वग्रहायेन्द्राय बलभद्राय यमविष्णुभ्या स्कन्दवरुणाभ्यां सो मसूर्याभ्यामश्विभ्यां वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योऽथ मध्ये वास्तोष्पतये ब्रह्मणेऽथ प्रागादिभित्तिमूलेषु सिध्यै वृद्ध्यै श्रियै कीर्त्यै वरु णायोदधानेऽश्विभ्यां दृषदुपलयोः द्यावापृथिवीभ्यामुलूखल मुसलयोरथ निष्क्रम्य भूमावप आसिच्य श्वचाण्डालपतितवा यसेभ्योऽन्न भूमौ विकिरेत् । ये भूता. प्रचरन्ति दिवा बलि मिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्ठा. । तेभ्यो बलि पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टि पुष्टिपतिर्ददात्विति रात्रौ चेन्नक्त वा बलिमिति ब्रूयाद थ प्रक्षालितपादपाणिराचम्य गृह प्रविशेत् शान्ता पृथिवी

शिवमन्तरिक्ष द्यौर्नो देव्यभय नो अस्तु । शिवा दिश. प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युत परिपान्तु विश्वत इति जपित्वा अन्यानि च स्वस्त्ययनानि ततो मनुष्ययज्ञपूर्वक भुञ्जीत॥ १० ॥

११ भोजनप्रकारो विधिश्च ।

अथ भोजनविधिरार्द्रपादपाणिराचान्तः शुचौ देशे प्राङ्मुख' प्रत्यङ्मुखो वोपविश्य भस्मना वारिणा वा हस्तमात्रे च तुरस्रमण्डले पात्रस्थमन्न प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्याभ्युक्ष्य स्वादोपितो मधोपितो इत्यभिमन्त्र्य सत्य त्वर्तन परिषिश्चामीति दिवा परिषिश्चेदृत त्वा सत्येन परिषिश्चामीति रात्रावथ दक्षिणतो भुवि भूपतये भुवनपतये भूताना पतये इति नमोऽन्तैः प्राक्सस्थ प्रत्यक्सस्थ वा बलि विकीर्य हस्त प्रक्षाल्य समाहितोऽमृतोपस्तरणमसीत्यप. प्राश्य सव्येन पाणिना पात्रमालभ्य तर्जनीम'यमाङ्गुष्ठै प्राणाय म'यमानामिकाङ्गुष्ठैरपानाय कनिष्ठिकानामिकाङ्गुष्ठैर्व्यानाय कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानाय सर्वाङ्गुलीभि समानाय च मुखे जुहुयात्सर्वाभिरेव वा सर्वेभ्यो जुहुयादेव वाग्यतो भुक्त्वा अमृतापिधानमसीत्यपिधान प्राश्य शोधितमुखपादपाणिर्द्विराचामेदेव भुञ्जानोऽग्निहोत्रफलमश्नुते बलपुष्टिमान्भवति सर्वमायुरेति ॥ ११ ॥

१२ शयनादिविधि ।

अथास्तमिते सायसन्ध्यामुक्तवदुपास्य होमवैश्वदेवगृहबल्यतिथ्यर्चनानि कृत्वा यदि दिवोदितकर्माण्यकृतानि यावत्प्रहर यामिन्यास्तावत्क्रमेण सर्वाणि सौर वर्जयित्वा कुर्याद्दाक्षुण्ययैवार्घ्य दद्यादिति विशेषोऽष्टमीं चतुर्दशीं भानुवार श्राद्धदिन तत्पूर्वदिन च वर्जयित्वावशिष्टरात्रिषु नियमेनामात्यै परिवृतो लघु भोजन कृत्वा पत्न्या सह ताम्बूलादिसेवन कृत्वा सन्ध्यायां शून्यालये श्मशाने चैकवृक्षे चतुष्पथे शिव

मातृकायक्षनागस्कन्दभैरवाद्युग्रदेवगृहेषु धान्यगोदेवविप्राग्निरू पाणामुपरि वा शुचौ देशे शुचिरार्द्रवस्त्रपादो न नग्नः शयन कुर्यात् रात्रीव्यख्यदायतीति सूक्त जपित्वा प्राक्शिरो दक्षि णतःशिरो वेष्टयित्वा देवतां नत्वा स्मरण च कृत्वा वैणवद ण्डमुदकपात्र च शयनसमीपे निधाय प्रक्षालितपादः शयन कुर्यात् प्रदोषपरयामौ निद्रयातिक्रम्याथ प्रभाते इष्टदेवतां मनसा नत्वा तदहःकृत्य स्मृत्वा धर्मशास्त्रोक्तविधिना मूत्रपु रीषोत्सर्गादि कुर्यात् ॥ १२ ॥

१३ श्राद्धविधि ।

अथ श्राद्धानि तान्यष्टौ पूर्वेद्युः पार्वणमष्टम्यन्वष्टक्य मासि मासि काम्यमाभ्युदयिकमेकोद्दिष्ट पार्वण चेति पर्वामावास्या तत्र भव पार्वण तदाहिताग्नि पिण्डपितृयज्ञ कृत्वा करोत्यना हिताग्निस्तु तदितरेण व्यतिषज्यते यथादो पिण्डपितृयज्ञो या वदिध्माधानादथ पार्वण ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनान्त पुन पितृयज्ञ आमेक्षणाद्युप्रहरणात्पुनः पार्वणमातृस्त्रिज्ञानादथोभ यत्रोष क्रमेण समापयेदित्येष व्यतिषङ्गस्तमिममुदाहरिष्यामः पितृयज्ञेऽपराह्णेऽग्निमुपसमाधाय तस्यैकमुल्मुक प्राक् दक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति। परा पुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्वस्मादिति सो ऽग्निरतिप्रणीतो भवति तच्चोपसमाधायोभौ प्राक् दक्षिणाग्रैर्द र्भैः परिस्तृणीयात्सर्वकर्माणीह प्राग्दक्षिणां गमयेदथोपासना ग्नेः प्रागुदक्प्रत्यग्वा प्राग्दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्येकैकशः पात्रा णि प्रयुनक्ति चरुस्थाली शूर्प स्फ्यमुलूखल मुसल स्रुव ध्रुवां कृष्णाजिन सकृदाच्छिन्नमिध्म मेक्षण कमण्डलुमिति दक्षिणतो व्रीहिशकट भवति शूर्पे स्थाली प्रगृह्य दक्षिणतः शकटमारुह्य स्थालीं व्रीहिभिः पूरयित्वा शूर्पे निमृज्य शूर्पपतितान्शकटे

मास्य स्थालीस्थान्कृष्णाजिन उलूखल कृत्वा पञ्चवहन्यादवि वेचमवहतान्सकृत्प्रक्षाल्यौपासने श्रपयेदर्वागतिप्रणीतात्स्थ्ये न प्राग्दक्षिणायतां लेखामपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इ त्युल्लिख्य तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नेन बर्हिषाऽवस्तीर्य वि लीनाज्ञुत्पूतमाज्य दक्षिणतो निधाय स्रुवेण स्थालीपाकमभि घार्योदगुद्वास्य प्रत्यगतिप्रणीतादासाद्य दक्षिणतोऽभ्यञ्जनाञ्ज नकशिपूपबर्हणानि चैतदन्त पिण्डपितृयज्ञ कृत्वा पार्वणमार भेत् ॥ १३ ॥

१४ ब्राह्मणनियमसख्यादि।

अथ हविरर्हान्ब्राह्मणान्दैवे द्वौ त्रीन्पित्र्य एकैक वोभयत्र शक्तावेकस्यानेकान्वा काले निमन्त्रितास्वागतेनाभिपूज्य प्रा च्या शुचौ गृहाजिरे गोमयाम्भसा चतुरस्रमुत्तर वर्तुल दक्षिणे मण्डलद्वयमुल्लिख्य प्रागग्रान्दर्भान्संस्तीर्य वानुत्तरेणास्य दक्षिणाग्रा न्सतिलानितरत्रोभे अभ्यर्च्य ब्राह्मणा यथोद्देश यथावय' पित्र्ये ज्यायासो दैवे कनीयास' उभयत्र दक्षिणेन विनियुज्या थ प्रत्यङ्मुख उत्तरे मण्डले दैवनियुक्तयोर्यवाम्भसा पाद्य द त्वा शुद्धेन शनोदेव्या पादान्प्रक्षाल्य दक्षिणे चेतरेषा प्राची नावीती तिलाम्भसा पाद्य दत्वा तथैव क्षालयेत्। अथ तानु दक् द्विराचान्तानुद्दिष्टरूपान्न्यायन्परिश्रिते दक्षिणप्रवणे उप लिप्ते गृहे दैवे प्राङ्मुखावुदगपवर्ग दक्षिणत' पित्र्ये उदङ्मुखा न्प्रागपवर्गानुपवेश्याचान्तो यज्ञोपवीती प्राणानायम्य कर्म संकल्प्य दैवे सर्वमुपचारमुदङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रदक्षिण कु र्यात्पित्र्ये प्राक् दक्षिणामुख प्राचीनावीती प्रसव्यमथ तिल हस्त'। अपहता असुरा रक्षासि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवी-मनु। अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैतेषां गत मन इति सर्वतस्तिलै-रवकीर्योदीरतामवर उत्परास इति जपित्वा दर्भाम्भसाञ्ञ

न्यभ्युक्ष्य गयायां जनार्दन वस्त्रादिरूपान्पितृश्च यात्वाऽथ प्रथम दैवे ब्राह्मणहस्तयोरपो दत्वा युग्मान्दृजून्प्रागग्रान्दर्भा न्विश्वेपा देवानामिदमासनमिति एकैकस्थाने दक्षिणतः प्रदा यापो दद्यादेव सर्वोपचारेष्वाद्यन्तयोरपो दद्यादथाभ्युक्षिता यां भुवि प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य तेपु न्यग्बिल पात्रमासाद्योत्ता नयित्वा तस्मिन्प्रागग्रे दर्भयुग्मान्तर्हिते अप आसिन्च्य शन्नो देव्या अनुमन्त्र्य यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसयुत निर्णोदः सर्वपापाना पवित्रमृषिभि स्मृतमिति यवानोप्य गन्धादीनि च क्षिप्त्वा देवपात्र सपन्नमित्यभिमृश्य यवहस्तो विश्वा देवानावाहयिष्यामीत्युक्त्वा ताभ्यामावाहयेत्युक्ते वि श्वेदेवास आगतेति पादादिमूर्धान्त सव्यसस्थितयोर्यवानवकी र्यागच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबला. । ये अत्र विहिता श्राद्धे सावधाना भवन्तु त इत्युपस्थाय स्वाहार्घ्या इत्यर्घ्ययु- भयोः सकृन्निवेद्याथ प्रत्येक प्रथममन्या आपो दत्वार्घ्यादर्घ्य मादायेद वो अर्घ्यमिति दत्वा या दिव्या आप पयसा सब भूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्या' । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आप. शिवा. श स्योना भवन्त्वित्यनुमन्त्र्यैव द्वितीयस्यापि शेष दत्वाऽनुमन्त्र्य गन्धपुष्पधूपदीपानुभयोर्दिद्वाच्छादन द द्यात् । अथार्चनविधे' सपूर्णतां वाचयित्वा पित्रर्चनायामनुज्ञात प्राचीनावीती प्राग्दक्षिणाभिमुख. पित्रर्चन कुर्यात् ॥ १४ ॥

१५ गन्धाद्युपचारा पिण्डपितृयज्ञान्त कर्मैच ।

पिता पितामह. प्रपितामह इति त्रयस्तेषा प्रत्येकमेक द्वौ बहुवद्वा निर्देश कुर्यादपो दत्वा दर्भान्द्विगुणभुग्नानयुग्मान्दक्षि णाग्रान्गोत्रनामरूपाणा पितृणामिदमासनमित्येवमासनेषु स व्यतो दद्यादुक्तमपोदानमथ भुवमभ्युक्ष्य दक्षिणाग्रान्दर्भाना स्तीर्य त्रीणि तैजसाश्ममयमृण्मयानि पात्राण्यभावे एकद्रव्याणि

वा न्यग्बिलानि प्रागदक्षिणापवर्गं निधायोत्तानानि कृत्वा तेषु तेष्वयुग्मदर्भान्तर्हितेष्वप आसिच्य त्रीण्यपि सकृच्छन्नो देवीरित्यनुमन्त्र्य तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भि प्रत्त' स्वधया पितृनिमाँल्लोकान्प्रीणयाहि न' स्वधा नम इति पृथक् त्रिषु तिलानोप्य गन्धादीन्क्षिप्त्वा पितृपात्रं संपन्नमित्येव तानि यथालिङ्गमभिमृश्य तिलहस्तो यथालिङ्गं पितृन्पितामहान्प्रपितामहानावाहयिष्यामीत्युक्त्वा तैरावाहयेत्युक्त ऊर्ध्वादिपादान्त दक्षिणाङ्गसस्थमेकैकस्मिन्नुशन्तस्त्वा निधीमहीति तिलानवकीर्य आयन्तु न पितर सोम्यास इत्युपस्थायाथोपवीती स्वधा अर्घ्या इति पूर्वमर्घ्यं निवेद्यान्या अपो दत्त्वा सशेषमर्घ्यमादाय दक्षिणेन पाणिना सव्योपगृहीतेन पितरिद ते अर्घ्यं पितामहेद ते अर्घ्यं प्रपितामहेद ते अर्घ्यमिति पितृतीर्थेन दत्त्वा प्रत्येक या दिव्या आप इत्यनुमन्त्रयेतोभयत्रैकैकब्राह्मणपक्षे दैवे सर्वमर्घ्यमेकस्मै दद्यात्पित्र्ये त्रीण्यपि पात्राण्येकस्मै निवेद्य पुनरन्याब्दानपूर्वं त्रीण्यपि तस्मा एव दद्यादथैकस्यैकस्यानेकपक्षे यावन्त एकैकस्य तेभ्यस्तेभ्य एकैकत्पात्र सकृन्निवेद्यार्घ्यमेकैक तावद्धा विगृह्य दद्यात्तु प्रत्येक पात्राणि कुर्यादथेतरार्घ्यशेषानाद्यपात्रार्घ्यशेषे च निनीय ताभिरद्भि० पुत्रकामो मुखमनक्ति तत्पात्र शुचौ देशे पितृभ्यः स्थानमसीति निधाय पितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात् न्युब्जं वा तत्कुर्यादथ प्राचीनावीती गन्धाद्याच्छादनान्त दत्त्वार्चनविधे' सपूर्णता वाचयेदेवमेतत्पार्वणस्य कृत्वा पुनरनन्तर पिण्डपितृयज्ञ कुर्यात् ॥ १९ ॥

१६ अग्नौकरणादिकर्म ।

अथ स्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृतेनाक्त्वाऽग्नौ करिष्यामीति पृष्ट्वा क्रियतामित्युक्तेऽतिप्रणीतेऽग्नाविध्ममुपसमाधाय

मेक्षणेनादायाग्रदानसपदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा न
मोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वा पू
र्वमग्नि यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहरेदित्येतावत्पिण्डपितृयज्ञस्याथ
पुरा पार्वणस्य भोजनाशयेषु दैवे चतुरस्रे मण्डले पित्र्ये वृत्ता
नि गोमयेनोपलिप्य सयवान्सतिलांश्च दर्भान्प्रास्य तेषु दैवे
सौवर्ण पित्र्ये राजतानि अभावे तदवस्थानि तैजसानि वा
पात्राणि निधायाज्येनोपस्तीर्यान्नानि परिविष्य पितृपात्रान्ने
षु हुतशेष दत्त्वा दर्भै पात्राण्युपर्यधश्चाभिगृह्याथ दैवेऽन्न सा
वित्र्याभ्युक्ष्य तूष्णीं परिषिच्य पृथिवी ते पात्र द्यौरपिधान
ब्राह्मणस्त्वा मुखेऽमृत जुहोमि ब्राह्मणानां त्वाविद्यावता
प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मामेक्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिँल्लोके इ
त्यभिमन्त्र्य इद विष्णुर्विचक्रम इति ब्राह्मणपाण्यङ्गुष्ठ विष्णो
हव्य रक्षस्वेति निवेश्य यवोदकमादाय विश्वेदेवा देवता इद
मन्न हविरय ब्राह्मण आहवनीयार्थे इय भूमिर्गयाय भोक्ता
गदाधर इदमन्न ब्रह्मणे दत्त सौवर्णपात्रस्थमक्षय्यवटच्छायेय
इत्युक्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूप परिविष्ट परिवे
क्ष्यमाण चातृप्तेः स्वाहेत्युत्सृज्यैव द्वितीयेऽपि दत्त्वा ये देवा
सो दिव्येकादशस्थेत्युपस्थायाथ पित्र्ये प्राचीनावीती राजते
स्वधाशब्दविशेषणेन यथालिङ्गमुद्दिश्य ये चेह पितर इत्युप
स्थायाथोपवीतान्नेषु मधु सर्पिर्वासिच्य सप्रणवव्याहृति सा
वित्री मधुमतीं च जपित्वा मध्विति च त्रिरुक्त्वा पितृननुस्मृ
त्यापोशन प्रदाय ब्राह्मणान्यथासुख जुषध्वमिति भोजनाया
तिष्ठजेत् भुञ्जानान्वैश्वदेवरक्षोघ्नपित्र्यादीनि च श्रावयेद
थ तृप्ताञ्ज्ञात्वा मधुमतीरक्षन्नमीमदन्तेति च श्रावयित्वा
सपन्न पृष्ट्वा सुसपन्नमित्युक्ते भुक्तशेषात्सार्वर्णिकमन्न पिण्डार्थ
विकिरार्थ च पृथगुद्धृत्य शेष निवेद्यान्नमते गण्डूष दत्त्वा तेष्वा

चान्तेष्वनाचान्तेषु वा तदन्नशेषेण पिण्डान्निपृणीयाद्यनाचा-
न्तेषु निपृणीयादाचान्तानन्वन्न प्रकिरेन्त्याचान्तेषु निपरणम
नुप्रकिरेन्नतु पूर्वं निपरणात्प्रकिरेत् ॥ १६ ॥

१७ पिण्डदानादि श्राद्धशेषसमापनम् ।

अथ पिण्डार्थमुद्धृतमन्न स्थालीपाकेन समिश्र प्राचीनावी-
ती सकृदाच्छिन्नास्तृताया लेखाया त्रिषु पिण्डदेशेषु प्राक्
त्पिणापवर्गं शुन्धन्तां पितर शुन्धन्ता पितामहा शुन्धन्ता
प्रपितामहा इति पितृतीर्थेन तिलाम्बु निनीय तेषु पिण्डान्पि
त्रादिभ्य एतत्ते विष्णो ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्चेति पराची-
नन पाणिना यथालिङ्ग त्त्वा तानत्र पितरो मादयध्व यथा-
भागमावृषायध्वमिति सकृदनुमन्त्र्य सव्यावृदावृत्योन्मुखो य-
थाशक्त्यायतप्राणः प्रत्यावृत्यामीमदन्त पितरो यथाभागमा-
वृषायीषतेति पुनरभिमन्त्र्य च तच्छेपमाघ्राय पूर्ववत्पुनस्तिला-
म्बु पिण्ड तेषु निनीयासावभ्यङ्क्ष्वासावङ्क्ष्वेति यथालिङ्ग
पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने दत्वा वासो दद्याद्दशामूर्णास्तुकां वा
वयस्यपरे स्वहृल्लोमैतद्व' पितरो वासो मा नो तोऽन्यत्पितरो
युङ्ग्ध्वमित्यथैतान्गन्धादिभिरर्चयित्वा प्राञ्जलिर्नमो वः पितर
इषे नमो व' पितर ऊर्जे नमो व' पितर शुष्माय नमो व'
पितरो घोराय नमो व' पितरो जीवाय नमो व. पितरो र-
साय । स्वधा व पितरो नमो व पितरो नम एता युष्माक
पितर इमा अस्माक जीवा वो जीवन्त इह सन्तस्यामेति मनो-
न्वा हुवामह इति तिसृभिरुपस्थायाथ पिण्डस्थानिपतृन्प्रवाह-
येत्परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभि ।
त्त्वायास्मभ्य द्रविणेह भद्र रयि च न' सर्ववीर नियच्छते-
त्यग्ने तमन्त्रेत्यौपासनाग्नि प्रत्येत्य यदन्तरिक्ष पृथिवीमुत द्यां
यन्मातर पितर वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुञ्चतु

करोतु मामनेहसमिति जपित्वाऽथ पिण्डान्नमस्कृत्य मध्यम पिण्ड वीर मे दत्त पितर इत्यादायाधत्त पितरो गर्भं कुमार पुष्करस्रज। यथायमरपा असदिति पुत्रकामः पत्नी माशयेन्नैत दशुभश्राद्धेषु कुर्यादप्स्वितरावतिप्रणीतेऽग्नौ वा जुहुयात् गवे वा ब्राह्मणाय वा दद्यात् अथ यज्ञपात्राणि द्विवद्‌उत्सृजेत् उ द्रिक्ते तृण द्वितीय कुर्यात् एव पिण्डपितृयज्ञ समाप्याथ श्राद्धशेष समापयेत् ॥ १७ ॥

१८ प्रकिरविकिरादि ।

अथ ब्राह्मणानाचमय्य यत्सार्ववर्णिक पृथगुद्धृत तत्मकि रान्नमम्भसा परिप्लाव्योच्छिष्टान्ते दर्भान्दक्षिणाग्रान्मकीर्य तेषु ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा इति तदन्न मकीर्य येऽग्निदग्धाः कुले जाता येऽप्यदग्धा. कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिमिति तिलाम्बु च निनीयाचमेदथ ब्राह्मणह स्तेष्वपो दर्भांश्च दद्यात् यवांस्तिलांश्चावधाय पुनरपो दद्या देपा हस्तशुद्धिरथ ब्राह्मणानभिवाद्योपवीयादस्मद्गोत्र वर्धता मिति गोत्रवृद्धि वाचयित्वा पात्राणि चालयित्वा देवान्पितॄ श्च यथालिङ्गमामन्त्र्य स्वस्तीति ब्रूतेत्यपो दद्यात् । अथ दैवे दत्त श्राद्ध देवानामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथक् यवाम्बु दत्वा पित्र्ये प्राचीनावीती दत्त श्राद्ध च पितृणामक्षय्यमस्त्विति ब्रू तेति यथालिङ्ग तिलाम्बु दत्वा न्युब्ज पात्र विष्टल्योपवीती ब्रा ह्मणेभ्यो मुखवासताम्बूलादि दक्षिणां च दत्वा तान्यादाव-भ्यङ्गादिभिः प्रियोक्तिभिश्च परितोष्य कर्मसंपूर्णतां वाचयि त्वा ॐ स्वधोच्यतामिति चास्तु स्वधेति चोक्त्वा पितृपूर्व विसर्जयेत् तथा ॐ स्वधेति वास्तु स्वधेति वा ब्रुवन्त उत्तिष्ठे युर्विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणौ विसृजेत् प्रीयन्तां विश्वेदेवा इति ताभ्यामुक्ते पिण्डनिपरणदेश संमृज्याक्षता-

न्मास्य तत्र शान्तिरस्त्वित्युदकधारामासिच्य दक्षिणाग्रान्प्राञ्जलिस्तिष्ठन् दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदा सन्ततिरेव च । श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुधेय च नोस्तु इत्यनेन वरान् याचतेति पार्वणकल्प एप चास्य पिण्डपितृयज्ञेन व्यतिषङ्ग एवमेवान्वष्टक्य पूर्वेद्युर्मासि मासि श्राद्धानि नयेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृयज्ञकल्प इति तत्र पूर्वेद्युरेकतन्त्रस्था होममन्त्रा एभ्योऽन्येषु चतुर्ष्वाहिताग्निपार्वणे च पिण्डपितृयज्ञकल्पाभावात् अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव इति ब्राह्मणानां पाणिहोमो श्रुक्तशेषेण वोच्छिष्टान्ते निपरण यथा ब्राह्मणानाच्छादनान्तैरभ्यर्च्य भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य सर्पिषाक्ता होमप्रश्न विनैव ब्राह्मणपाणिषु दक्षिणाग्रान्दर्भानन्तर्धाय मेक्षणेन पाणिना वा ताभ्यामेव मन्त्राभ्या द्वे द्वे आहुती जुहोति सर्वेषु विगृह्य वेकैका नात्र मेक्षणानुप्रहरण यदि पाणिना जुहुयात् सव्येन चावदान सपादयेदथ श्रुक्तशेषेणोच्छिष्टान्ते पिण्डाग्निपृणीयान्नेहाग्ने तमग्नेति समानमन्यदेव प्रत्याब्दिकादीनि मासि श्राद्ध यदि पर्वणि स्यात्पार्वण तदा तेन विकल्पते काम्य चेत्क्रियते तदा पार्वण मासि श्राद्ध च तेनैव सिध्यत' ॥१८॥

१९ आभ्युदयिकश्राद्धे विशेष ।

अथाभ्युदयिके नान्दीमुखा पितर एकैकस्य युग्मा ब्राह्मणा अमूल्दर्भा प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थ प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती कुर्यादृजून्दर्भानासन दक्षिणतो दद्यादर्घ्यपात्राणि प्राक्सस्थानि स्यु यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मित । प्रत्नवद्भि॰ प्रत्त' पुष्टया नान्दीमुखान्पितॄनिमॉल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहेति यवावपन नान्दीमुखाः पितर प्रीयन्तामिति यथालिङ्ग सकृदर्घ्य निवेद्य नान्दीमुखा' पितर इदं वो अर्घ्यमिति प्रत्येक विगृह्य दत्वानुमन्त्रण द्विर्द्विर्गन्धादि दद्यात् अग्नये

कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति पाणिष्वृक्तवद्धो मस्त्वन्नेषूपास्मै गायता नर इति पश्च मधुमतीरक्षन्नमीमदन्तेति श्रावयेदनाचान्तेषु भुक्ताशयानुपलिप्य प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात् पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्य' पितृभ्य स्वाहेति वा यथालिङ्गमन्यदु दकेनानुमन्त्रणादीच्छन्ति नेह पिण्ड इत्यन्ये सर्पिषि दध्यान यति एवमेतत्पृषदाज्यमाह सपन्नमिति विसृजेत्तदेतत्पुसवना दिष्वपत्यसस्कारेषु अग्न्याधेयादिषु श्रौतेषु च पूर्तेषु च क्रियते महत्सु पूर्वेद्युस्तदहरल्पेषु तदिदमेके मातृणां पृथक् कुर्वन्त्यथ पितृणा ततो मातामहानामिति त्रितयमिच्छन्ति तस्माज्जीव त्पिता सुतसस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात्तस्या जीवत्यां पितृमातामहयो' कुर्यात् पित्रोर्जीवतोर्मातामहस्यैव कुर्यात् त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात् त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात् ॥ १९ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे द्वितायोऽध्याय ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्याय ३

१ पितृमेधप्रयोग ।

अथ पितृमेध' संस्थिते दक्षिणपूर्वस्यां दक्षिणापरस्या वा प्राग्दक्षिणायत दक्षिणाप्रवणं तद्दिक्प्रवण वा यावानुद्बाहुक पुरुषस्तावदायाम व्याममात्र तिर्यगर्वाग्वितस्तिमात्र खात ख नेयुरभित आकाश बहुलौषधिक यत्र सर्वेत्राप प्रस्यन्देरन् एतद्दहनस्य लक्षण श्मशानस्य कण्टकिक्षीरिण, समूलान्परि खायोद्वासयेदपामार्ग शाकस्तिल्वक, परिव्याधांश्च पुत्राः के शश्मश्रुलोमनखानभिहारयेयु कर्ताछुत्य प्रेतस्यात्मनश्च ब्राह्म णवाचा शुद्धिमापादयेत्प्रेत स्नापयित्वा नलदेनानुलिप्य नल दमालां जपमाला वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा पादमात्र

मवच्छाद्य शेषेण प्रत्यगग्रेण प्राक्शिरसमावि'पादमाच्छादयेयु'
परिधान चान्यद्द्युरवच्छेद् कर्ता सगृह्णीयादथ तां दिशमग्रतो-
ऽग्निं नयन्ति प्रभूत र्बाहराज्य च चमस' स्रुवं च तिलान्कृष्णा-
जिनं कमण्डलु च नयेयुरन्वञ्च प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयस
शिविकेन गोशकटेन वा तमन्वञ्चोऽमात्या मुक्तशिखा अधो-
निवीता ज्येष्ठप्रथमा' कनिष्ठजघन्या नयेयु' । एव भूमिभाग
प्राप्य कर्ताचान्त, प्राचीनावीती प्रेतस्यामुष्य स्वर्गप्राप्त्यर्थं पि-
तृमेध करिष्यामीति सकल्प्य कर्मतन्क्षिणा दिश गमयेत् खा-
तादुत्तरपुरस्ताज्जानुमात्र गर्त खात्वोन्केन पूरयित्वा तेनोद-
केनान्येन वा शमीशाखया त्रि, प्रसव्यमादहन परिव्रजन्मोक्ष-
त्यपेतवीत विच सर्पतात इति खातादुत्तरपश्चिमतोऽग्निमिन्ध-
नानि नात्र तत्र भवति ॥ १ ॥

२ प्रेताग्निदाननियम ।

अथाग्नेरुत्तरतश्चमसेनाप प्रणीय खाते हिरण्यशकलमाधाय
तिलानवकिरेत् कुशलश्चिति चिनोति तस्या र्बाहरास्तीर्य कृ-
ष्णाजिन चोत्तरलोम प्रेतमग्निमुत्तरेण हृत्वा दक्षिणशिरस चि-
तौ सवेशयन्ति तमुत्तरेण पत्नी तामुत्थापयेद्देवरोऽन्तेवासी वो
दीर्ष्व नार्यभि जीवलोकमित्यथ प्रेतस्य सप्तशीर्षण्यानि हिरण्य-
शकलैरपिधाय घृतसिक्तास्तिलान्सर्वस्मिञ्शरीरेऽवकीर्येममग्ने
चमस मा विजिह्वर इति पूर्णपात्रमनुमन्त्र्य तूष्णीमाज्यमुत्पूयो-
त्तानोपस्थाय सव्य जान्वाच्य जुहुयादग्नये स्वाहा कामाय
स्वाहा लोकाय स्वाहा अनुमतये स्वाहा पञ्चमीमुरसि प्रेत-
स्यास्माद्वै त्वमजायथा अयं त्वदधिजायतां देवदत्त स्वर्गाय
लोकाय स्वाहेति सचयेदग्निमवधून्वन्ति कुशैः चिनोति कर्ता
शिरसि चाग्नि ददाति त ज्वलयेदथैन दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि
प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पश्चानां तृतीयमुद्धरेन्मैनमग्नेविद

होमाभिशोच इति षट् पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्रविद्वानिति चतस्र उपसर्प मातर भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्य. पवत इति पञ्चोरूणसावसुतृपा उदुम्बलाविति चैका स एव दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्ग लोकमेतीति विज्ञायते गृह्याग्निना दाहो ऽनाहिताग्नेस्तत्पत्न्याश्च सभर्तृकाया कपालजेनान्येषा लौकिकेन च व्याहृतिहोमसस्कृतेन वा सस्कृताना लौकिकेन नग्नाग्निवर्णकपाले क्षिप्तकरीषादिजातोऽग्नि कपालजो यथार्थ मन्त्रवत्तूष्णीमसस्कृतानाम् ॥ २ ॥

३ अग्निकार्यसमापनम् ।

अथ कर्ता कुम्भमपा पूर्ण दक्षिणेंऽसेऽभिनिधाय सपिण्डानुयातः परशुनाऽश्मना वा पश्चात्कृतच्छिद्रादविच्छिन्नया कुम्भोदकधारयाग्नि परित्रजन्परिषिच्य तमन्वक्पराक्येदथेमे जीवावि मृतैरावव्रत्रन्निति जपित्वा कनिष्ठपूर्वकाः सव्यावृत्तो व्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणो यत्रोदकमवहद्भवति तत्प्राप्य सकृन्निमज्य शुचौ तीरे श्लक्ष्ण नातिस्थूलमुपल स्थापयित्वा दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु निधाय काश्यपगोत्र देवदत्तेति एकैकमुदकाञ्जलि तिलोदक तस्मिन्नुपले दद्यु स्त्रियश्चैकोदका. अथोत्तीर्य वासासि परिद ्यु क्लिन्नानि अधोदशानि सकृदेव निष्पीड्योदग्दशानि विसार्य तथासीत आनक्षत्रदर्शनादादित्ये वा वीतरश्मावागार व्रजेयुः कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्याः प्राप्य आगार द्वार्यश्मानमग्नि गोमयमक्षतास्तिलानपः पश्चात्स्पृष्ट्वा निम्बपत्राणि विदश्याचमेयुः नैतस्या रात्र्यामन्न पचेरन्क्रीतान्नेन लब्धान्नेन वा वर्तेरन्नशौचिनोऽक्षारलवणाशिनोऽधःशायिनो ब्रह्मचारिणश्च भवेयुः पायसापूपादि नाश्नीयुर्न दानादि कुर्युर्नित्यनैमित्तिकमतीत्य सचरेयुः ॥ ३ ॥

४ कर्तुरुदकदानविधि ।

अथ कर्तुरुदकविधिः प्रेतस्यामुष्य तृषः क्षुधश्च शमनार्थ

मुदकपिण्डे दास्यामीति सकल्प्य शुचावुदकान्तेषु दर्भेषु मेतोपल निधाय स्थापयित्वा काश्यपगोत्र देवदत्त प्रथमेऽहन्यपामञ्जलिस्त्वामुपतिष्ठतामित्युपलेऽञ्जलि तद्विधिना प्रथमेऽहन्येकं दद्यादेवमुत्तरेष्वादशमादह्नस्तदहर्गुणितां दत्वाऽतीताह्नाञ्जलींश्चैव यदा दद्यादेव दशाहेन शतमञ्जलयो भवन्त्यथैके दश दश दद्युरेकैकमेव वान्ये एतदाद्येऽहनि कुर्यात्स एव तद्दशाह समापयेदथेत्थ तदुत्तरेषूपलांशेष्वन्यमादाय तत्क्रियामादित आवर्तयेदन्तर्दशाहादस्थिसस्थितेषु द्विचन्द्रो दर्शश्च सिनीवाल्यां क्रियानियमान्कृत्स्नान्समापयेत्पित्रोर्यथाकालमेव कुर्यात् ॥ ४ ॥

५ पिण्डक्रिया ।

अथ पिण्डक्रियोदक दत्वोपलाग्रे दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्राचीनावीती तिलाम्बु निनीय सकृत्प्रक्षालितपक्वमन्न घृतेनाङ्क्त्वा तस्मिन्पिण्ड काश्यपगोत्र देवदत्त एष पिण्डस्त्वामुपतिष्ठतामिति तदहर्विशेषेण दत्वा पुनरम्बु च निनीयानेनोदकक्रियापिण्डदानेनामुष्य क्षुत्तृद्क्षुधौ शाम्येता तृप्तिरस्त्विति ब्रूयादेव दशाहे दश पिण्डा भवन्ति पुनस्तान्निनीय दद्यादथाद्येऽहनि मृतदेशे मृण्मये पात्रेऽप आपूर्य देवदत्तात्र स्नाहीति शिक्ये स्थापयेदन्यस्मिन्नप आसिच्यैतत्पय पिबेति तदुपरि निदध्यादित्येके पृथक्शिक्ये वा दीपं चाधो दद्याद्येवमेतदन्वह कुर्यादथ चाद्येऽहनि नग्नप्रच्छादन वासः श्राद्ध च दद्यान्न दद्याद्वा श्राद्धद्वयनिषेधादेव सचयनश्राद्ध सपद्यते ॥ ५ ॥

६ नव(विषम)श्राद्धानि ।

अथ नवश्राद्धानि दशाहेषु विषमदिनेष्वामेन कुर्यात्प्रेतमभिसधाय ब्राह्मणमुदङ्मुखमुपवेश्य तस्मिस्तूर्ष्णीस्तिलानवकीर्य काश्यपगोत्र देवदत्तामुष्मिन्नहनि एतदामं त्वामुपतिष्ठता

मिति तदहः सवन्वेनोत्सृज्य पिण्ड चामश्योक्तवत्सदाय स्ना यादेष विधिरन्तर्दशाहकर्मणि ॥ ६ ॥

७ अस्थिसंचयनम् ।

अथ सचयन सवत्सरान्ते चेत्सपिण्डयिष्यन्कृष्णपक्षस्यो र्ध्वं दशम्यामयुजासु तिथिष्वथ द्वादशाहे सपिण्डयिष्यश्चेदन्त र्दशाहे षष्ठाष्टमदशमाहवर्ज्यमेकनक्षत्रेषु पुमासमलक्षणे कुम्भे सचिनियुः कुम्भ्यामलक्षणायां स्त्रियमयुजो मिथुना वृद्धास्त देश क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रि॰ प्रसव्य परिव्रजन्कर्ता प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीत्यथाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैक मस्थ्युपसगृह्याऽशब्दयन्तः कुम्भे निदध्युः पादौ पूर्व शिर उत्तर सुसचित सचित्योपरि कपालेन शूर्पेण सपूर्य दहनल क्षणायां भुवि यत्रैन वर्षा आपो नालभेरंस्तत्र गर्ते च कुम्भ मवदध्युरुपसर्प मातर भूमिमेतामित्यथोत्तरया पासूनव सपू र्योत्तराञ्जपेदथ कुम्भमुत्तेस्तभ्नामि पृथिवी त्वत्परीति कपालेन कृतलक्षणेन पिधाय मृदाच्छादयेद्यथा न दृश्येताथ दाहायतने मृदा वेदि कृत्वा त्रीनुपलानभ्यक्तस्नापितान् प्राङ्मुखान्दक्षि णापवर्गान्निधाय मध्यमे प्रेत उत्तरे श्मशानवासिनः पूर्वमेता न्दक्षिणे तत्सखीश्चावाह्योपलानलकृत्याभ्यर्च्याग्रतस्तेभ्य एकै क पिण्डमुत्सृज्योदकुम्भं पादुकाच्छत्राणि दद्यादथानवेक्ष प्र त्याव्रज्य स्नात्वागारमुपेयुर्मृतदेशे मृत्करीषसिकतासु बीजा न्वपेयुः श्राद्ध पाथेय दद्युः ॥ ७ ॥

८ दशमदिनकृत्यम् ।

अथ दशमेऽहनि दन्तादीन्सशोध्य दीपादि मृतदेशादुद्वास्य तमुल्लिख्य शुद्धया मृदा प्रतिपूर्य गृह सशोध्य बीजाङ्कुराण्या दाय जलाशयमेत्याथ कर्ता जलान्ते चतुरस्रां वेदि कृत्वा त्रीनुपलानभ्यक्तस्नापितान्दक्षिणाग्रसस्थान्स्थापयित्वा मध्य मे प्रेतमुत्तरे तत्सखीन्दक्षिणे यममित्यावाह्योपलानलकृत्यार्च

यित्वा तदन्ते तेभ्य एकैक पिण्ड दत्वोदकुम्भं छत्रपादुकाश्च निवेद्य सर्वतोऽलंकरणानि दद्यादथ केशादि वापयित्वा ज्ञातिबान्धवाः स्नाताःस्त्रीस्त्रीनञ्जलीन्प्रेताय दद्युरेषामुपलनिय मोऽथ पुरन्ध्योऽभ्यक्तस्नाता' शुक्लवाससश्चक्षुषी आञ्जयेयुर थ पूर्णं सपल्लवमुदकुम्भ धृत्वा अन्वागार व्रजेयुरन्येनान्नेन वा वर्तेरन्गृहे वा पचेरन् ॥ ८ ॥

९ एकोद्दिष्टश्राद्धार्थः ।

अथैकोद्दिष्ट त्रेधा भवति नव मिश्र पुराण चेत्यन्तर्दशाहे नव मिश्राणि मासिकानि चतुर्दश्यादौ पुराणानि तत्र नवानि व्याख्यातानि मिश्राणि प्रतिमास मृताहे द्वादशमासिकानि ते षामाद्यमेकादशेऽह्नि कुर्युरूनानि चत्वार्यूनमासिकमेक त्रैप क्षिकमूनषाण्मासिकमूनाब्दिक चेति तानि तस्य तस्यान्ते च तुरहः कुर्यान्न द्वित्रिपुष्करेषु नन्दाभूतामावास्या भार्गवे कृत्ति कासु कुर्यान्नद्रासु तिथिषु भानुभौममन्दानां त्रिपादर्क्षाणा च योगे त्रिपुष्करमकरर्क्षयोरेकतरयोगे द्विपुष्कराणि तानीमा नि षोडश श्राद्धानि स्वे स्वे काले कृत्वा पूर्णसंवत्सरे मृताहे सपिण्डीकरण कुर्युरेकेऽर्वाक्सपिण्डीकरण कृत्वाऽवशिष्टानि स्वकाले प्रत्याब्दिकवत्कुर्युरन्येऽर्वागपकृष्टमासिकानि कृत्वा स-पिण्डीकरण कुर्वन्ति तानि च पुन॰ स्वकाले प्रत्याब्दिकवत्कु र्वन्ति तत्र आद्ये ब्राह्मणाभावे अग्नौ जुहुयात्पुरुषत्रये सार्व-वर्णिकमन्नमादाय बहिरग्निमुपसमाधाय सव्य परिसमूह्य पर्यु-क्ष्योदीरतामवर उत्परास इति सूक्तेनावर्त्य प्रत्यृच जुहुयात्प्रेत-नाम्ना यमनाम्ना वा स्वाहान्तेन पुनरेतद्ब्राह्मणेऽपि जुहुयात् ९

१० सहैकोद्दिष्टविधि ।

अथैकोद्दिष्टविधिरेक उद्दिश्य एको ब्राह्मण एकमर्घ्यपात्रं पाणावेकाहुतिं तदहर्निमन्त्रणं न दैव न धूपदीपौ न स्वधा पि तृन्नमःशब्देनावाहनं नाभिश्रवण कृतपञ्चौचमाचान्त ब्राह्मणं

परिश्रित्य उदङ्मुख उपवेश्य पार्वणवदाचमनादि कुर्यात् ति
लोसि मन्त्रेण स्वधया पितृनिमानित्यूहस्तूष्णीं वा तिलावपन
तूष्णीं निवेद्योक्तवद्दत्वा तत्पात्र न्युब्ज निधायोक्तवदाच्छादना
न्त भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्त कृत्वा ब्राह्मणस्य पाणौ दर्भा
नन्तर्धाय देवदत्त स्वाहेति सकृदवदानेनैकामाहुतिं जुहुयात्स
र्वेहुतमग्नौ प्रास्येदथ तृप्ते भुक्तशेषमात्रेणैतत्ते काश्यपगोत्र देव
दत्तैस्येकः पिण्डः शुन्धन्तां पितेति निनयनमन्त्रणादि तूष्णी
नात्र पर्वी प्राशयेद्दक्षिणा दत्वाभिरम्यतामिति विसर्जयेत् १०

११ सपिण्डीकरणम् ।

अथ सपिण्डीकरण सवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा वृद्धिप्राप्तौ
वा षण्मासत्रिपक्षयोरप्येके प्रेत तत्पित्रादिभिस्त्रिभि' सपिण्ड-
येदविधवां स्त्रियं तत्पत्न्यादिभिर्विधवां तद्भर्त्रा पुत्रिकां तत्पित्रा
नैतदनपत्यानां दुर्मृतानां च भवति न पिता पुत्रस्य नाग्रजो
ऽनुजस्य । तत्र प्रेतायैको ब्राह्मणो दैवे द्वे पित्र्ये च त्रयो नि
यमेन प्रेत एकोद्दिष्ट पितृषु पार्वणम् । कृतपञ्चशौचानाचान्ता
न्द्वौ दैवे पूर्ववदथ प्रथम प्रेत अनन्तर पितॄन्पूर्ववदुपवेश्य देवा
नभ्यर्च्याऽथ पित्र्येऽर्घ्यपात्रासादनान्ते चतुर्ष्वर्घ्यपात्रेषु दर्भा
नयुग्मानन्तर्धायाप आसिच्य सकृदनुमन्त्र्य प्रेतार्घ्ये तूष्णीं ति
लानोप्यान्येषु मन्त्रेणावपेत्तानि चत्वारि गन्धादिभिरभ्यर्चये
रन् अथ प्रेतपात्रं प्रेताय तूष्णीं निवेद्यार्घ्योदक चतुर्थांश द
त्वांशत्रय त्रिषु पितृपात्रेषु समानीय आकूतिरिति निनयेत्
अथ पितृसूक्तवदर्घ्यनिवेदनादि कुर्यादथ भोजनार्थादन्नादुद्धृ
त्य घृतेनाक्त्वानुज्ञाप्याग्नौ वा कुर्यात्पाणिषु वा जुहुयादेके
पाणिहोमे देवदत्ताय स्वाहेति प्रेताय हुत्वा पितॄणां मन्त्राभ्यां
जुहति सर्वत्र हुतशेषं सर्वेषां पाणिषु ददाति ते तत्पात्रे निधाय
आचमेयुरथ तृप्तेषु भुक्तशेषान्नात्सार्ववर्णिकमुद्धृत्य प्रेताय पि

ण्डमेकं तूर्ष्णीं निरूप्य त्रीन्पितृभ्य. पार्वणवद्दत्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य पितृपिण्डेषु त्रिष्वादधाति मधुवाता इति तिसृभिः सङ्गच्छध्वमिति द्वाभ्यामनुमन्त्र्य शेषं पार्वणवत्कुर्यात् ॐ स्वस्तीति वाचयित्वा विसर्जयेत् ॥ ११ ॥

१२ आमश्राद्धविधि ।

अथ सपिण्डीकृताय प्रेताय तदहरेवामेन श्राद्धं पार्वणवत्कुर्यात्पितृलोकं यातः पाथेयमेतदस्येति तत्परेद्युरपि प्रपितामहस्य कार्यमित्येके न हि तस्यात्रैतदुत्तरं श्राद्धमस्ति तस्यैतत्पाथेयमित्यथ दीपान्प्रशाम्य पचनाग्निं सहभस्मानमुद्वास्याय तनं संमृज्य श्रोत्रियागारादग्निमानीय तस्मिन्नुपसमादध्युः पुत्रादयोऽभ्यक्तस्नाता शुक्लवासस' स्वस्त्यादि वाचयित्वा ज्ञातिबन्धुसहिता भुञ्जीरन्नर्वाक्संवत्सरात्सापिण्ड्ये मासिकानि मासे वर्षे पक्षेऽवशिष्टान्यनुमासिकसञ्ज्ञानि यदा पुनः क्रियते संवत्सरान्तसपिण्डीकरणस्थाने सवत्सरविमोकश्राद्धं पार्वणवत्कुर्याच्चानि वृद्धिमासौ सर्वाण्याकृष्य कुर्वन्ति येन केनापि सापिण्डे पृथक् मातृश्राद्धे मातरं पितामह्यादिभिरेव योजये द्विशेषांस्तु धर्मशास्त्रेभ्य' प्रतीयात् ॥ १२ ॥

१३ अतीतसंस्कार ।

अथातीतसंस्कारः स चेदन्तर्दशाहे स्यात्तत्रैव तत्सर्वं समापयेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहादारभ्य सर्वमाशौचं कुर्यात्कर्म च यथाकालमन्येषु पत्नीपुत्रयो' पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोस्तु कर्माङ्गं त्रिरात्रं तत्र प्रथमेऽहनि संस्काराञ्जलय. शत वा दश वा भवन्ति यदा शतं तदा प्रथमेऽह्नि त्रिंशदञ्जलय त्रय पिण्डा द्वितीये चत्वारिंशदञ्जलयश्चत्वार पिण्डाः अस्थिसंचयनमथ तृतीये त्रिंशदञ्जलयस्त्रयश्च पिण्डा इति विभागोऽथ यदि दशाञ्जलयस्तदा प्रथमेऽह्नि त्रयोऽञ्ज

ल्यो द्वितीये चत्वार' सचयन तृतीये च त्रयः एकैकः पिण्ड इति विभजेन्नव श्राद्धानि प्रथमेऽह्नि द्वितीये द्वे एकस्तृतीये दद्या-देकैकमेव वा यथाप्रासमन्ये दाहाद्वत्तास्थीनि संस्कुर्यात्सोऽय मतीतसस्कार उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्यः तेनैव नन्दात्रयोद शीभूतदिनक्षयेषु कुर्यान्न सौरिशुक्रयोर्न याम्याग्न्येन्द्रार्द्राश्लेषा मघामूलधनिष्ठापञ्चक त्रिपुष्करेपूत्तराभ्या ऋक्षेषु रोहिणीषु नर्वसुफल्गुनीचित्राविशाखानुराधापूर्वाषाढाद्विपुष्करेषु च ने-त्येके नैव व्यतीपाते वैधृतौ विषुवे न च कर्तुश्चतुर्थाष्टमद्वादशच न्द्रमसि न च काकादिस्पर्शोपहतेष्वस्थिषु कुर्यात् तानि गो क्षीरेणाष्टशतं कृत्वो द्वादशकृत्वो वा पावमानीभिः शुद्धिमती-भिश्च क्षालयित्वा संस्कुर्यात् अस्थ्यभावे पालाशप्रतिरूपक कुर्यात् त्रीणि शतानि षष्टिश्च पलाशवृन्तान्याहृत्य तैर्यथावयवं पुरुषरूप कुर्यात् ॥ १३ ॥

१४ पालाशविधि ।

अथ पालाशविधिः । शिरश्चत्वारिंशता ग्रीवां दशभिरुर त्रिंशतोदर विंशत्या बाहू शतेनाङ्गुलीर्दशभिरिति तदूर्णात-न्तुबन्धै' पुरुषवत्कृत्वा स्नापयित्वा वाससा चाहतेनाच्छाद्य यथावत्संस्कुर्यात्सचयनकर्मणा च तत्सहृत्य पुण्येऽम्भसि क्षि पेदेव दुर्मृतानां पालाशविधिमेव कुर्याच्छरीराणि च तेषां म हानद्यां क्षिपेत्रेताग्नीनप्सु क्षिपेद्वृद्धं चतुष्पथे यज्ञपात्राणि दहे-त्संस्कारश्च तेषामब्दाद्दत्त्रयाद्वा ऊर्ध्वं नारायणबलि कृत्वा कुर्यादधिक मायश्चित्त कृत्वा सद्य एव वा तेष्वाशौचमाहिता-ग्निषु पूर्ण त्रिरात्रमन्येषु ॥ १४ ॥

१५ नारायणबलि ।

अथ नारायणबलिरर्वाक्संस्काराच्छुद्धे काले शुक्लैकादश्यां स्नातः शुचौ देशे विष्णु वैवस्वत प्रेतं च यथावदभ्यर्च्य तदग्रे

तिलमिश्रान्मधुघृतप्लुतान्दशपिण्डान्विष्णुरूप प्रत-ध्यायन्काश्यपगोत्र देवदत्ताय ते पिण्ड इति दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पराचीनेन पाणिना दत्वा पिण्डान्गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रवाहणान्त कृत्वा नद्यां क्षिपेत् । अथ रात्रावयुग्मान्ब्राह्मणानिमन्त्रयोपोषितः श्वो मध्यन्दिने विष्णुमभ्यर्च्य प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणानेकोद्दिष्टविधिना भोजयित्वा तृप्तेषु ब्राह्मणसमीपे पिण्डविधिना निनयनान्त तूष्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सपरिवाराय यमाय विष्णो अय ते पिण्ड इत्येव चतुर पिण्डान्भुक्तशेषेण दक्षिणसस्थान्दत्वाऽथ पञ्चम काश्यपगोत्र देवदत्तेति प्रेत ध्यात्वा तद्रूपाय विष्णवे विष्णोऽय त इति दद्यात् अथाचान्तान्दक्षिणया सतोष्यैक तेषु गुणवन्तमविशेषतो वस्त्राभरणादिगोहिरण्यैः प्रेतबुद्ध्या तोषयेत् अथ तैः पवित्रपाणिभिः प्रेताय काश्यपगोत्राय ते तिलोदकाञ्जलिरिति तिलोदक दापयित्वाऽनेन नारायणबलिकर्मणा भगवान्विष्णुरिम देवदत्त शुद्धमपापं कर्मार्ह करोत्विति वाचयित्वा विसृजेदेष नारायणबलिकल्प एवमन्यामपि स्वाभिमतदेवतां यमद्वितीयामभ्यर्च्य विधिमिम कुर्यात्सोऽप्येनमपाप करोति न तु पुण्यकृतोऽपि बलिमेनमकृत्वा पारलौकिक कुर्यात्कृतं नोपतिष्ठतेऽन्तरिक्षे विनश्यति तस्माद्यथार्सभवमपि कुर्यात् ॥ १८ ॥

१६ नागबलि ।

अथ नागबलिः सर्पहतानां दारुमयं मृण्मयं वा पञ्चफण सर्प कृत्वा भाद्रपदस्यान्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमीमारभ्य यावत्संवत्सर प्रतिमास तस्यामुपोषितो रात्रौ पञ्चामृतैः स्नापयित्वा शुचावासने शुचिः सुरभिगन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य प्रणमेदनुमासमेकैकमनन्त वासुकिं शेष पद्मं कम्बलं कर्कोटक-

म्श्वतर धृतराष्ट्र शङ्खपाल कालीय तक्षक कपिलमिति पायस सर्पिःक्षीरापूपैर्बलिमुपहृत्य जागरित्वा श्वोभूते त्रिवृतान्नेन ब्राह्मणान्भोजयित्वा पूर्णे सवत्सरे पञ्चम्या च स्नात्वा सौवर्ण सर्प गां च ब्राह्मणाय दत्वान्याश्च यथेष्ट भोजयित्वा दक्षिणया तोषयित्वा नागान्प्रीति वाचयेदेष नागबलिरथोभयोः पक्षयोः पञ्चमीषु समृष्टायां भुवि पिष्टेन सर्पमुल्लिख्य शुक्लसुरभिगन्धादिभिरभ्यर्च्य क्षीरमोदकान्निवेद्योपस्थाय मुञ्च मुञ्च देवत्तमिति प्रार्थ्य सहबन्धुभिर्मधुरमश्नीयादेव सवत्सरान्ते नारायण बलि चोक्तवत्कृत्वा तत ऊर्ध्व कर्म कुर्यात् ॥ १६ ॥

१७ पुराणमेकोद्दिष्टम् ।

अथ पुराणमेकोद्दिष्ट मेतचतुर्दश्यां शस्त्रहतानामिष्यते प्रत्याब्दिके च व्युत्क्रममृतानां सर्वेषां प्रत्याब्दिक इत्येके पार्वणैकदेशवत्तत्र सर्व पितृशब्दमेकवदूहेत्पाणौ सोमाग्निमन्त्राभ्यामेव होमो नैकेऽत्रापि दैव कुर्वन्ति नार्घ्यपिण्डावपीत्येके १७

१८ वृषोत्सर्गविधि ।

अथ वृषोत्सर्गः शूलगव कार्तिक्यां पौर्णमास्या वैशाख्यां वा रेवत्यां वाश्वयुजीयस्य गोर्जीवत्पुत्रायाः पयस्विन्याः सुतं श्रेष्ठ स्वस्य यूथस्याकुष्ठिनमपृषतमेकहायन द्विहायन वा नील बभ्रु पिङ्गल लोहित वा लक्षण्यमित्येके काम कृष्णमालोहित श्वेतमष्टभि॰ सह वत्सतरीभिश्चतसृभिर्वा व्रीहियवमतीभिरद्भि रापोहिष्ठीयाभिर्वामदेव्येन कर्म सकल्प्य पूर्वेद्युश्चमभिषिच्यापां तीरे गोष्ठे चतुष्पथे वाग्निमुपसमाधाय रौद्र स्थालीपाक सर्वहुतं हुत्वा सौम्य पायस पैष्ट यावक पूर्णपात्रोदकेन मार्जयित्वाग्नि त्रिः प्रदक्षिण पर्यानीय कद्रुद्रायेमा रुद्रायाते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सूक्तैश्चतस्रो दिश उपस्थाय प्राञ्चं प्रागुदञ्च वा वत्सतरीसमेतमुत्सृज्य । एन युवानं

पति वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण । इमां च त्वां मजनुषा सुवाचा रायस्पोषेण समिषा चिनोमि । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्ष द्यौर्नो देव्यभय नो अस्तु । शिवा दिश' प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युत परिपान्तु सर्वत इत्यृषभ मासमानानामिति च सूक्तेनोपस्थाय स यत्पिबति खादति ला-ङ्गूलं चोदक्पूर्णमुदस्यति तेन देवानृषीन्पितॄंश्च प्रीणाति वश्यंश्च सप्तमप्तभयतः परावरानुद्धरति प्रेतार्थमुत्सृष्ट महतो नरकादु-त्तारयति तस्मादेकादशेऽह्नि प्रेताय वृषमुत्सृजेदाद्यमासिक दत्वा सोऽय वृषोत्सर्गे स्वर्ग्ये पशव्यो वृषभमुत्सृज्य महा-पशुर्भवतीति विज्ञायते नानुत्सृष्टः स्यादित्याचार्य. तस्मिन्नि-त्यश्चैके रुद्रमेव जपन्ते स एव पशुपतिरिति शन्तातीयं जपन्नृ-हमेत्य सर्पिषौदन ब्राह्मणान्भोजयित्वाग्नी रुद्रः शर्व. पशुपति-रुग्रः शूली भवो महादेव इति नामभिरर्चयेद्रुद्रमेव वा यथा सभवमुद्दिश्येत्स्वस्त्ययन वाचयेदेवमेतानि कर्माणि यथोक्त कु-र्यात्सर्वाणि श्रेयांस्याप्नोति तदेतदाश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट नम आश्वलायनाय नम आश्वलायनाय ॥ १८ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्याय ४

१ पूर्तानां प्रकारो विधिश्च ।

अथ पूर्तान्युदगयन आपूर्यमाणपक्षे ज्योतिर्विदुक्तपुण्यदिने पूर्वेद्युः कृतस्वस्तिवाचनस्तत ईशान्यां चतुरस्रां चतुरङ्गुल मुच्छ्रितां हस्तमात्रां वेदिं कृत्वा यथोक्तविधानेन वास्तुमण्ड लं कृत्वा गृह्योक्तवदुदीच्यमभिषेककुम्भं निधायामीत्युच्यते वा स्तुमूर्तिं सुवर्णेन कृत्वाऽग्न्युत्तारणं संपाद्य प्रणवव्याहृतिपूर्वक ॐनमो भगवते वास्तुपुरुषाय महाबलपराक्रमाय सर्वदेवा

धिवासाश्रितशरीराय ब्रह्मपुत्राय सकलब्रह्माण्डधारिणे भूभारार्पितमस्तकाय पुरपत्तनप्रासादगृहवापीसर कूपादिसनिवेशसांनिध्यकराय सर्वसिद्धिप्रदाय प्रसन्नवदनाय विश्वभराय परमपुरुषाय चक्रशार्ङ्गधराय वरदाभयहस्ताय वास्तोनम इति मन्त्रेणेशान्यशिरस नैर्ऋतिपादमाग्नेयजानुक वायव्यकूर्परमाकुञ्चितकरसुत्तान वास्तुपुरुष वास्तुमण्डले आवाह्याथ प्रागुदीच्यामारभ्य प्रणवादिनमोऽन्तनाम्ना शिखिन पर्जन्य जयन्त कुलिशायुध सूर्य सत्य भृशमाकाश वायु पूषण वितथ ग्रहनक्षत्रं यम गन्धर्व मृगराज मृग पितृन्दौवारिक सुग्रीव पुष्पदन्त वरुण असुर शोक पाप रोग मही मुख्य भल्लाट सोम सर्वानदिति च सपूज्याथेशानकोणद्वयशिष्टपदेष्वपः सावित्रीमेकादशरुद्रान्पूजयित्वा ब्रह्मभवनस्य पूर्वादिचतुर्दिक्ष्वग्न्यादिचतुर्दिक्षु च तिष्ठन्ति तेषु क्रमेणार्यमण सवितार विवस्वन्त विबुधाधिप मित्र राजयक्ष्माण पृथ्वीधरमापवत्सं च पूजयित्वा मध्ये ब्रह्माण सपूजयेत् । ब्रह्मणमादितः कृत्वा शिख्यन्तमित्येके ॥ १ ॥

२ वास्तुपूजनविधि ।

अथ बहिर्मण्डलादीशान्यादिचतुर्दिक्षु चरकी विदारकी पूतनां पापराक्षसीमथ प्रागादि च स्कन्दमर्यमण जृम्भक पिलिपिञ्ज च पूजयित्वोदनपायसाज्यदधिमधुशाकसूपसमन्वितनानाभक्ष्याणि समर्प्य प्रणम्य तत्समीपे यवगोधूमनिष्पावमुद्गमाषादिसंभव बलि दत्वा । यज्ञभाग प्रतीक्षस्व पूजां चैव बलि मम । नमो नमस्ते देवेश भव स्वस्तिकरो ममेति समाप्य परिवारदेवताभ्यो बलि दत्वाथ वास्तुसमीपे हस्तमात्र कुण्डे स्थण्डिले वोक्तविधिनाग्नि प्रतिष्ठाप्यान्वाधायाज्यभागान्त कृत्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभिश्च होमं कृत्वा शिख्यादिपिलिपिञ्जान्तानाज्येन हुत्वा होमशेषं

समाप्याथ यजमानो वास्तुमूर्तिं रौद्रकोणेऽधोमुखीं गर्ते प्रच्छादयेदाचार्याय वा दद्यादथाचार्यं गोहिरण्यादिभिः परितोष्य नमस्कृत्य क्षमापयेदन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणा दत्वा कृतमङ्गलस्नानो ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदथ लब्धविप्राशी सह बन्धुभिर्भुक्त्वा यथाशास्त्रं मठादेः प्रतिष्ठां कुर्यात् । इति वास्तुपूजनविधिः ॥ २ ॥

३ प्रतिमाद्रव्याणि ।

अथ प्रतिमाद्रव्याणि मुक्ताफलशिलादारुहेमताम्ररजतकास्यमृत्तिकादीनि । महानीला यशःप्रदा दारुजा कामदा सौवर्णी भुक्तिमुक्तिप्रदा राजता स्वर्गदा ताम्रमयी आयुर्वर्धिनी कांस्या आपद्धर्त्री पैत्तली शत्रुनाशिनी शैला सर्वभोगप्रदा स्फाटिका दीप्तिदा मृण्मयी महाभोगप्रदा दशाङ्गुला पञ्चाङ्गुला वा गृहे प्रतिमा पूज्या नाधिका अधिकाङ्गा शिल्पिहन्त्री कृशा शान्त्यर्थनाशिनी कृशोदरी दुर्भिक्षकरी निर्मांसा धननाशिनी वक्रहीना दुःखप्रदा पादकृशा दुःखदा हीननासा भ्रमकरी हीनजङ्घोन्मादकरी हीनवक्षस्थला पुत्रमित्रनाशिनी कटिहीना मरणदा सपूर्णावयवायुर्लक्ष्मीप्रदा । शालग्रामनर्मदामूर्तिवैदूर्यजकाश्मीरजसूर्यकान्तस्फाटिकरसराजनिबद्धगारुत्मजमूर्तीनामपि प्रतिष्ठाविधिं कुर्यान्नवमूर्तिप्रतिष्ठा गर्वान्मोहान्मूढभावादकृत्वा पूजने सर्वोपद्रवदारिद्र्यरोगायशो निन्दाऽचिरायुरपुत्रिता भवन्ति प्रतिष्ठाविधिमकृत्वा प्रतिष्ठाकारेणेति पूर्वोक्ता दोषाः प्रतिष्ठाकरणे महाभाग्यवृद्धिरिति ॥ ३ ॥

४ प्रासादप्रतिष्ठादि ।

अथ श्वोभूते नित्यं निर्वर्त्य श्रुतशीलवृत्तसपन्नं गृहस्थमाचार्यमृत्विजश्च तादृशान्षोडशाष्टौ वा चतुरो वा विधिना वृत्वा मधुपर्कं विधाय वस्त्रालंकारादि तेभ्यो दद्याद्द्विगुणमाचार्याय

ततस्तूर्यवेदघोषैः प्रतिष्ठास्थापनान्तं कृत्वा प्रासादाग्रे दशह स्तस्थानं चतुर्द्वारं मागारभ्य प्लक्षोदुम्बराश्वत्थन्यग्रोधतोरणलसद्वारशाखं हेमरक्तकृष्णधूम्रमौक्तिकविचित्रश्वेतवर्णध्वजपताकादिभिः पूर्वाद्यष्टदिक्षूपशोभितं मण्डपं तन्मध्ये चतुरस्रां तत्परिमाणसङ्ख्यामेकहस्तोच्छ्रितां वेदिकां कारयेत्तथा प्रागादिकुण्डान्युक्तलक्षणानि हस्तमात्राणि चतुरस्राणि वासयोनिमेखलानि स्युः पञ्चचतुरेककुण्डविधानेन वाथाचार्यः कुण्डमीशान्यां सर्वहोमसाधनं प्रतिष्ठाप्य मण्डपस्योत्तरतो देवस्नानमण्डपः शुभद्रव्यैः कृत्वा अभिषेकसाधनानि स्थापयित्वेति तिष्ठेति देवं प्रासादं प्रादक्षिण्येनानीयाकृष्णेनेति स्नानमण्डपे प्रवेश्य वेदिकास्तीर्णशय्यायामास्तीर्णायां सोपस्करायामप्लुकं स्थाप्यामूरजेति रथमारोप्य गन्धादिना सपूज्य ब्राह्मणैः सह शान्तिसूक्तपाठैस्तूर्यघोषैश्च सास्तीर्णायां सोपस्करायामवस्थाप्य सर्वसंभारान्संभृत्य कर्ता स्नातः प्राणानायम्य प्रतिष्ठाप्य देवतामन्त्रेण त्रिविधं न्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा देशकालौ स्मृत्वा प्रतिष्ठां करोमीति सकल्प्य द्वारजापकं ऋत्विजाचार्यो स्तत्कार्ये नियोजयेत् ॥ ४ ॥

५ प्रासादप्रतिष्ठाविधिः ।

अथाचार्यः प्राणानायम्य मन्त्रदेवतामयो भूत्वा यागभूमिं प्रासादं स्नानशालाया चापोहिष्ठेति तिसृभिः कुशोदकेनाभ्युक्ष्य सितसर्षपान्प्रकीर्य देवा आयान्तु यातुधाना अपयान्तु विष्णो देवयजनं रक्षस्वेति रक्षां कृत्वा प्रतिद्वारं कलशद्वयं सोदकं सपल्लवं प्रतिष्ठाप्य लोकपालानावाह्यार्चयित्वा देवस्नानशालां गत्वा प्रणिपत्य देवं मार्थयेत् । स्वागतं देवदेवेश विश्वरूप नमोस्तुते । शुद्धेऽपि त्वदधिष्ठाने शुद्धिं कर्मः सहस्व तामित्यथ देवाधिष्ठानं शुद्धेन घृतेनाभ्यज्य यवगोधूमचूर्णैरुद्वर्त्यो

ष्णोदकेन स्नापयित्वा शीतलजलेन सस्नाप्य पीठान्तरेऽवस्था-
प्य दिव्यधूपेन धूपयित्वा पुष्पैः सपूज्य नवोत्तमेन वाससा
वेष्टयित्वा परमान्नेन बलिं दद्यादथ देवमभ्यर्च्य गजाश्वारण्य-
वराहोत्खातवल्मीकपर्वतसङ्गमहदराजद्वाराग्निहोत्रगोष्ठचतुष्पथ-
वृषभशृङ्गस्थानानीतमृदा द्वादशकृत्वः सम्यक् शोध्य जलेन
प्रक्षाल्य क्षीरवृक्षकषायैः पञ्चाशदोषधीकषायेन तीर्थजलेन
पञ्चामृतेन पञ्चगव्येन रत्नोदकेन फलोदकेन पुष्पोदकेन शृङ्गो-
दकेन शुद्धोदकेन श्रीसूक्तपवमानेन पुरुषसूक्तादिमन्त्रा पठन्स-
स्थाप्य पीठान्तरे निवेश्याभिवस्त्रेति वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्याक्षतगन्ध-
पुष्पधूपदीपाष्टकमहानैवेद्य सपूज्य तैजसपात्रे मधु सुवर्णशला-
कया गृहीत्वा चित्र देवानामिति पार्श्वे स्थित्वा सतूर्यघोषमेकैकं
समुन्मीलयेदथादर्शसुवर्णेन भक्ष्यभोज्यानि दर्शयेत्स लिङ्गादि-
षु कुर्यादथाचार्याय धेनुं ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति हिरण्य दद्या-
दथ पुरुषसूक्तेन देवं स्तुत्वोत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युपस्थाय क-
र्ता विश्वतश्चक्षुरित्युपस्थाय रथे तिष्ठन्निति रथमारोप्य कनिक्र-
दर्शदिति सूक्तपाठैः सहतूर्यघोषैः मण्डपमादक्षिण्येनोत्तरद्वारेणा-
कृष्णेनेत्यानीय वेद्यां कुशमस्तरे कशिपौ शुभ्रवस्त्रेणाच्छाद्य तत्र
प्राक्शिरसं शाययेत्स्थिरप्रदेशे वस्त्रवेष्टित सपल्लव सोदकं क
लश प्राजापत्योऽय मुहूर्तमस्त्वित्युक्त्वा मण्डलद्वयोपरि प्रण-
वेनावस्थाप्य समन्ताद्भक्ष्यभोज्यमङ्गलद्रव्याण्यवस्थाप्य श्वेता-
विलोमसूत्रकङ्कण प्रतिमाया हस्ते बध्नीयात् यदा बध्नातीत्यथ
देव पुरुषादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि प्रवेश्य दिव्यवाससाच्छा-
द्य देव सस्मृत्य पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा पुष्पाञ्जलि दत्वा गन्धपु-
ष्पादिभिर्मण्डप वेदीं चाभ्यर्च्य तदुपरि देवस्याग्रे चतुरस्र म-
ण्डलं कोणेषु स्वस्तिकलाञ्छितं कृत्वा तन्मध्ये ब्रह्मविष्ण्वीशा-
नं प्रतिदिश लोकपालास्तदन्तरालेऽप्यष्टभैरवानेकादशरुद्रा-

न्द्रादशादित्यविश्वेदेवसाध्या नासत्यमरुद्गणगन्धर्वाप्सरस. पि तृगणपुण्यतीर्थान्यथ विघ्नेशस्कन्ददुर्गाक्षेत्रपालान्यथावकाशमा वाह्य तन्नामभिस्तल्लिङ्गमन्त्रैर्वार्चयित्वा प्रतिष्ठाप्य देवपार्षदेभ्यो नम इत्यर्चां कुर्यात् ॥ ५ ॥

६ अग्निस्थापनादि ।

अथाचार्यः श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्योक्तवत्स्वकुण्डे प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय देवस्यात्र कलासंनिधिसिध्यर्थं यक्ष्य इति संकल्प्य प्रणीतास्थापनान्तं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठाप्य देवमावाह्य तत्प्रकाशमन्त्रैर्व्याहृतिभिर्वा पलाशोदुम्बराश्वत्थापामार्गसमिदाज्यचरुतिलैरष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिर्वा जुहुयात्तत्राज्यमाहुतिसंपातं प्रतिकुण्डं स्थापितशान्तिकलशेषु निक्षिपेत्तत. शिरःस्युरसि पादयोः प्रतिमां स्पृष्ट्वा स्विष्टकृदादि हुत्वा पूर्णाहुतिं जुहुयादेवमृत्विजोऽपि स्वयं कुण्डे जुहुयुरथ मण्डपस्थकलशोदकेन समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिरापोहिष्ठेति तिसृभिरभिषिच्य प्रतिष्ठाप्य देवमन्त्रेण सस्नावकलशोदकेन संस्नाप्याम्बयो यन्त्यध्वभिरिति सूक्तेन शुद्धोदककलशेनाभिषिच्य वस्त्रयुग्मेनाच्छाद्य पञ्चोपचारैः संपूजयेदित्यधिवासनं त्रिरात्रमेकरात्रं वा सद्यो वा कुर्यात्तद्रात्रौ विचित्रभूयिष्ठान्नेनाश्वत्थपत्रेण लिङ्गमन्त्रेण भूतबलिं दत्वा यजमानो द्विजेभ्यश्च मिष्टान्नमधिरात्रसंख्यया यावद्दक्षिणां दद्यात् ॥ ६ ॥

७ अभिषेकादि ।

अथ श्वोभूते गर्भगृहे स्थापितपीठे देव्या देवस्य वा अभिषेकं कृत्वा महीमूषु मातरमिति देवमावाह्यादितिर्द्यौरिति स्तुत्वा तल्लिङ्गमन्त्रेण षोडशोपचारै. संपूज्य श न इन्द्राग्नी इति सूक्तेन प्रासाद प्रोक्ष्य देव प्राप्योत्तिष्ठेत्युत्थाप्य तत्रैवाभिमुखं कृत्वा रत्नादि प्रदर्श्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽङ्कणे

नेति ब्रह्मरथेन गर्भगृहं प्रवेश्याभ्यर्च्य पीठिकागर्भे रत्नं प्रागादि दिक्ष्विन्द्रादिनामभिर्नमोन्तैर्वज्रमौक्तिकवैदूर्यशङ्खस्फटिकपुष्प-रागेन्द्रनीलशकलान्क्रमेण क्षिप्त्वा गोधूमयवमुद्गनीवारव्रीहिस-र्षपश्यामाकतिलान्रोप्यादिधातुजातं गर्भे क्षिपेत् सुवर्णगरुडं विष्णोः शम्भोस्तु वृषभं सर्वत्र नमः शिवायेति निक्षिप्याथ सुलग्ने देवमन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य प्रतिष्ठितः परमेश्वर इत्युक्त्वा शला-कामपसारयेदथ देवं स्पृष्ट्वा तन्मयो भूत्वा ध्रुवा द्यौरिति सूक्तं जपित्वा प्रणवेन देवेऽङ्गन्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा कर्णे स-प्रणवव्याहृतिगायत्रीं जपित्वाचार्यं पुरुषसूक्तेनोपतिष्ठेताथ यजमान । स्वागतं देवदेवेश मद्भक्त्या त्वमिहागतः । प्राकृतं मां च सदृष्ट्वा बालवद्भक्तवत्सलेति सकलत्रं शरणं प्रपद्य पु-ष्पाञ्जलिं दद्यात् ॥ ७ ॥

८ शान्तिप्रतिष्ठादि ।

अथाचार्यस्त्वर्घ्यादि दत्त्वा शान्तिकलशोदकेन पञ्चामृतै-श्चाभ्यर्च्य कुशोदकेन रत्नोदकेन स्नापयित्वा पुनस्तल्लिङ्गमन्त्रेण संपूज्य पादनाभिशिरःसु देवं संस्पृष्टेहैवेति त्रिर्जपित्वा परि-वारदेवताः सपूजयेदथ कर्ता वस्त्रालंकारगोभूहिरण्यान्याचार्या-य तदर्धमृत्विग्भ्यस्तदर्धं जापिभ्यस्तदर्धं सदस्याय यथाविभव ब्राह्मणभोजनमाचतुर्थाहं प्रथमे देवस्य मधुना द्वितीये हरिद्रा सर्षपपिष्टेन तृतीये श्रीखण्डयवपिष्टेन लेपनं सस्नानं चतुर्थे तु मनःशिलाप्रियङ्गुपिष्टेनोद्वर्त्याष्टोत्तरशतकलशैस्तदर्धसंख्यैर्वा क्षीरवृक्षस्य त्वक्पल्लवेन दूर्वायवसिद्धार्थादिमङ्गलद्रव्यतीर्थोदकै-र्गङ्गादिनदीनीरमावाह्य ब्राह्मणैः सहाभिषेकं कुर्यादथ यजमा-नस्याभिषेकं कुर्युः सर्वे जलक्रीडां च प्रतिष्ठोपकरणमाचार्ये स्याचलप्रतिष्ठायां तु कुण्डमण्डपवेदिकरणं तत्राचार्य एव पूर्व-वदभिषिच्याभ्यर्च्य सर्वतोभद्रमण्डले दिव्यपीठे देवमुपवेश्य

पूर्वादिदिक्षु वस्त्रचूतपल्लवोपशोभितजलपूर्णकलशानवस्थाप्य दीपान्प्रज्वाल्य गन्धेन त्रिनेत्रज्योति. प्रकल्प्य चित्रवलि दत्वा देवमभ्यात्म स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाङ्गदेवता. सपूज्य पूर्वव त्प्रतिद्रव्य हुत्वा देवस्याज्याहुतिसपात चेत्युत्तरकलशे क्षिप्त्वा पूर्णाहुति हुत्वाथ कर्ता कृताङ्गन्यासो हृत्सु देवमानीय पुष्पेण प्रतिमायां प्रतिष्ठाप्य पञ्चामृतपूर्वकसंपादितकलशोदकेन इद माप इत्यभिषिच्याभ्यर्च्य देवार्चनदक्षिणादानादिक पूर्वव दाचरेत् ॥ ८ ॥

९ वापीकूपतडागाद्युत्सर्ग ।

अथ वाप्यादिविधिः । प्रागुदक्प्रवणे शुचौ देशे ब्राह्मणैः सह गत्वा पुण्याहवाचनादिवास्तुपूजनान्त कृत्वा आचार्यादि ऋत्विग्वरणकुण्डमण्डपाद्युक्तप्रकारेण कृत्वा यजमानसमित क्षीरद्वृक्ष पूर्वमण्डपप्राग्भागेऽवस्थाप्य वेदिमध्ये पद्मगर्भ षोड-शार परितश्चतुरस्रमण्डलोपेत कृत्वा आचार्यः पद्ममध्ये सपत्नी कः ब्रह्मविष्णवीशानां विनायकस्य च सौवर्णरूपाणि तल्लि-ङ्गमन्त्रेण समन्तात्तेषु स्वर्णजलचराणि स्थापयित्वा वरुणमन्त्रे णार्चयित्वा तद्बहिर्लोकपालादीन्सपूज्य मण्डलप्रतिकोण कल-शचतुष्टय नद्युदकमङ्गलद्रव्यवस्त्राद्यलकृत स्थापयित्वेमं मे गङ्गे इति गङ्गादिनदीरावाह्याभ्यर्च्य वारुण चरु कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः प्रत्यृच गायत्र्या वाज्याहुतीर्हुत्वा तत्त्वा या मीति पञ्चभिस्त्वन्नो अग्ने वरुणस्येति द्वाभ्यामिमं मे वरुणेति चैकया चर्वाहुतीः स्विष्टकृत हुत्वा ब्रह्मप्रीत्यर्थं वरुणमन्त्रैः समिदाज्य हुत्वा शान्तिकलशैर्यजमान चाभिषिञ्चेयुः स तु तेभ्यो गवां सहस्र शत पञ्चाशत कृत्स्ने तु सवत्सां गामलंकृ-तां सूर्यमन्त्रेण पाययित्वा तडागनैर्ऋतादारभ्येशानान्त हिङ्कृ-ण्वतीत्युत्तरया आपो अस्मानिति स्वयं तत्पुच्छ गृहीत्वोत्तरे

च्छन्दोगाय तां च गां दत्वा तत्कलशस्थस्वर्णजलचरांस्तज्जले निक्षिप्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा देवपितृमनुष्यादयः प्रीयन्तामिति दद्यात्पूर्ववदाचतुर्थाहमुत्सवान्विसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरेषु तज्जलं स्थितमश्वमेधराजसूयाग्निष्टोमोऽप्यवाजपेयातिरात्रफलमिति ॥ ९ ॥

१० आरामोत्सर्गविधिः ।

अथारामेष्वप्येव विशेषस्तु स्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धवेदिकुण्डमण्डपऋत्विगाचार्यवरणादिपूर्ववत्कृत्वोक्तलक्षणस्य पद्मस्य मध्यदलबहिर्देशेषु ब्रह्मादीन् लोकपालानभ्यर्च्य वस्त्रादीन्मङ्गलस्नान वस्त्रगन्धादिना सपूज्य तेषु स्वर्णरूप्यफलानि बध्वा फलिते नेत्रे स्वर्णशलाकाञ्जनेनाक्त्वा सुवर्णसूच्या कर्णवेधं कृत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य सोमो धेनुमिति ऋचा सौम्यां चर्वाहुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादि कृत्वाथ तथैव समिदाज्यतिलानष्टशतं तदर्धसंख्यया वा हुत्वा कर्मशेषं समाप्य शान्तिकलशैर्यजमानं चाभिषिञ्चेयुः स च वस्त्रहिरण्यादिदक्षिणां दद्यादथालाभे तु दक्षिणां गामलकृतामाराममध्यादुदङ्मुखीमुत्सृज्याचार्याय दद्याच्छेषं चतुर्थाहं फलं तु सर्वकामावाप्तिरिति पूर्तानि १०

११ होमादिविशेषः ।

देवाश्च हवाऽसुराश्चैषु लोकेषु स्पर्धन्ते देवाः प्रजापतिमुपाधावस्तेभ्य एतां देवीं शान्तिं प्रायच्छन्त ततः स शान्तिकाराऽसुरानभ्यञ्जयस्ततो वै देवा अभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदाहः पूर्वाह्ण एव मातराहुतीर्हुत्वा दर्भाञ्शमीं वीरणानि दधि सर्पिः सर्षपान्पलाशवतीमपामार्गशाखां स्त्रीषमित्येतान्याहरेदाहारयेद्वा । स्नातः शुचिः शुचिवासाः स्थण्डिलमुपलिप्य नित्यत श्रेणौदनकृसरयवागूरक्तपायसं दधि क्षीरघृतमिति घृतोत्तरां

पृथक् च सर्वेषा वा पायस शमीमयीनां समिधां प्रादेशमात्रा णां दधिमधुघृताक्तानां शनोदेवीरभिष्टय इत्यष्टशत जुहुयान्महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ ११ ॥

१२ प्राचीं दिशमन्वावर्तते ।

स प्राची दिशमन्वावर्ततेऽथ यदास्य मणिकुम्भस्थालीतरणमायासो राजकुलविवादो वा यानछत्रशय्यासनावसथध्वजगृहैकदेशप्रभञ्जनेषु गजवाजिमुख्यो वा प्रमीयेताश्वतरी दिवा गर्भो जायते हस्तिनी वा मज्जत इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणीन्द्रदैवत्यान्यद्भुतानि तानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति इन्द्रं वो विश्वतस्परीति स्थालीपाकमष्टशत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति इन्द्राय स्वाहा शचीपतये स्वाहा व ज्रपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ १२ ॥

१३ दक्षिणदिशावर्तनम् ।

स दक्षिणां दिशमन्वावर्ततेऽथ यदास्य शरीरे वा रिष्टानि प्रादुर्भवन्ति व्याधयो वानेकविधा अतिदुःस्वप्नातिभोजनमतिमैथुनमतिनिद्रामालस्य प्रेत पततीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि यमदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति नाके सुपर्णमुपयत्पतन्तमिति स्थालीपाकमष्टशत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति यमाय स्वाहा प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ १३ ॥

१४ पश्चिमदिगावर्तनम् ।

स प्रतीचीं दिशमन्वावर्ततेऽथ यदास्य क्षेत्रगृहसंस्थेषु धान्येष्वीतय. प्रादुर्भवन्त्याखुपतङ्गपिपीलिकाभ्रगर्भौ मृगशलभगजज्वलनानि पावमानानीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि

वरुणदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति वरुण वो रिशादसमिति स्थालीपाकमष्टशत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वरुणाय स्वाहा अपापतये स्वाहा पाशपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ १४ ॥

१५ उदीचीं दिशम वावर्त्तते ।

स उदीचीं दिशमन्वावर्ततेऽथ यदास्य कनकरजतवस्त्रवैदूर्यमणिमौक्तिकवियोगो भवत्यारम्भा वा विपद्यन्ते मधुनि वा निलीयन्ते काकमैथुनानि पश्यतायरिष्टानि वा वयांसि च गृहमध्ये वल्मीक छत्राक वोपजायते वायसकपोता वा वन्यविहङ्गशशमृगप्रवेशो गोमृगो वा गृहमारोहेच्छुष्कवृक्ष प्ररोहेद्गृहमध्ये दूर्वा, प्ररोहन्ते तल स्नायेदेव श्वेतवायसो मण्डूकोऽग्निमविशति सरटो मूर्ध्नि निपतति चुल्लीर्निपतति प्रज्वलन्दीप पतति सर्पो वा द्वारे निष्क्रामतीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्रवणदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति अभि त्व देव सवितारमोण्योरिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वैश्रवणाय स्वाहा धनाधिपतये स्वाहा हिरण्यपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥१५॥

१६ पृथिवीमन्वावर्तते ।

स पृथिवीमन्वावर्ततेऽथ यदास्य पृथिवीतटानि स्फुटन्ति कम्पन्ति कूजन्त्यकस्मात्सलिलमुद्गीलयति अकाले फलपुष्पमभिवर्तेत इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाण्यग्निदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्नि दूत वृणीमह इति स्थालीपाकमष्टशत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति अग्नये स्वाहा हविष्पतये स्वाहा अर्चि पाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वो-

त्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ १६ ॥

१७ अन्तरिक्षम न्वावर्तते ।

सोऽन्तरिक्षमन्वावर्ततेऽथ यदास्य वाता विवाता वायन्ते अभ्रेषु वा रूपाणि दृश्यन्ते खरकरभगजकङ्कगृध्रश्येनचापवा यसगोमायुपांसून्युपरिपांसून्मांसमेक्ष्याण्यस्थिरुधिरवर्षाणि प्र पद्यन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदैवत्यान्यद्भुता नि मायश्चित्तानि भवन्ति वात आवातु भेषजमिति स्थाली पाकमष्टशत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वायवे स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा शीघ्रपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ १७ ॥

१८ दिवसम न्वावर्तते ।

स दिवमन्वावर्ततेऽथ यदास्यातिधृतिरति दुःख वा पर्वता वा स्फुटन्त्याकाशभूमि॰ कम्पते महाद्रुमा उन्मूलयन्ति चतुष्पाद पञ्चापाद भवतीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सूर्यदैवत्या न्यद्भुतानि मायश्चित्तानि भवन्ति वण्महाँअसि सूर्येति स्था लीपाकमष्टशत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति सूर्याय स्वाहा रुद्राधिपतये स्वाहा रविकिरणाय स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातप्रशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ १८ ॥

१९ रात्रिम न्वावर्तते ।

स रात्रिमन्वावर्ततेऽथ यदास्य तारावर्षाणि चोल्काः पत न्ति निपतति धूमोऽय दिशो दहति केतवश्चोत्तिष्ठन्ति गवां शृङ्गेषु धूमो जायते गवां स्तनेषु रुधिर स्रवति रात्राविन्द्रधनु र्दृष्टाथ हिमान्युप पतन्तीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सो

मदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति आप्यायस्व समेतु त इति स्थालीपाकमष्टशत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति सोमाय स्वाहा नक्षत्राधिपतये स्वाहा शीतपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ १९ ॥

२० परमन्वावर्तते।

स परमन्वावर्ततेऽथ यदास्य महिष्याजाविकमानुपाश्वोष्ट्र विभुरादि च प्रसूयन्ते हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि विकृतानि रूपाणि जायन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति स्थालीपाकमष्टशत हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति रुद्राय स्वाहा उमापतये स्वाहा त्रिशूलपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीय जपेत् ॥ २० ॥

२१ सर्वा दिशोऽन्वावर्तते।

स सर्वा दिशोऽन्वावर्ततेऽथ यदास्यायुक्तानि यानानि प्रवर्तन्ते देवतायतनानि कम्पन्ति देवता प्रतिमा हसन्ति गायन्ति नृत्यन्ति खिद्यन्ति भिद्यन्ति रुन्त्युन्मीलयन्ति निमीलयन्ति प्रतियान्ति नद्यस्कन्धमादित्यो दृश्यते विदले च परिवेषो दृश्यते केतुकुन्तमुपानच्छत्र वज्रदन्तमुसलानि प्रज्वलन्तीत्यश्वानां वारिभिरवरङ्गा, क्षरन्ति हतानि कर्माणि करिकन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि विष्णुदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति इद विष्णुर्विचक्रम इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति विष्णवे स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा चक्रपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ २१ ॥

२२ अग्निकार्यफलम् ।

अग्निकार्यमासप्तरात्र कुर्युर्यदैतन्न क्रियते पुत्रो म्रियते पौत्रो म्रियते यनमात्मान च निवेश्यति सुवर्णगौर्वासो हिरण्य दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययन वाचयीत नम आचार्येभ्यो नम आचार्येभ्यो नम शौनकाय नम शौनकाय ॥ २२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

समाप्तमिदमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ॥

॥ श्री ॥

आश्वलायनगृह्यकारिका ।

प्रथमोऽध्यायः १ ।

१ परिभाषा ।

ॐ आश्वलायनमाचार्य नत्वा तद्गृह्यकर्मणाम् । प्रयोगं वच्मि संक्षेपाद्वृत्तिकारादिशंसितम् ॥ १ ॥ प्राणानायम्य संकल्प्य परितः स्थण्डिलं शुचि । अधिकं वेषुमात्रं वा गोमयेनोपलिप्य च ॥ २ ॥ यज्ञियं शकलं किंचिदादीत ततः परम् । तेनान्तः शकलेनैव षड्रेखा उल्लिखेत्ततः ॥ ३ ॥ अग्निस्थापनदेशस्य पश्चात्प्रादेशसमिताम् । उल्लिखेदुदगायामां तस्या उभयतोऽपरे ॥ ४ ॥ पूर्वायते उदक्संस्थे असंसृष्टे च पूर्वया । मध्ये तिस्र उदक्संस्थाः पूर्वायामा असंहताः ॥ ५ ॥ लिखिता येन शकलं यज्ञियं तं निधाय च । अद्भिरभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृशेत् ॥ ६ ॥ प्रतिष्ठाप्याग्निलेखासु होमायालं हविर्भुजम् । एतत्तत्र प्रकुर्वीत होष्यन्संस्थापितेऽनले ॥ ७ ॥ आज्यैकद्रव्यके होमे स्याच्चेदाज्यपरिग्रहः । स्यात्परिस्तरणं तत्र कृताकृतमिति स्थितिः ॥ ८ ॥ नोच्चारयति यत्राज्यपदं कर्मसु सूत्रकृत् । अनादिष्टाज्यहोमेषु तत्र नित्याः परिस्तृतिः ॥ ९ ॥ सर्वस्मिन्पाकयज्ञे स्त आज्यभागौ कृताकृतौ । सर्वेषु पाकयज्ञेषु भवेद्ब्रह्मा कृताकृतः ॥ १० ॥ धन्वन्तरिमखे ब्रह्मा नित्यः शूलगवे तथा । ऊचे होमं क्वचिन्नाम्ना क्वचिन्मन्त्रेण सूत्रकृत् ॥ ११ ॥ नोभयं यत्र तत्रेष्टं हवनं नामधेयतः । मन्त्रेण होमो निर्वापस्तूष्णीं नाम्ना समन्त्रकम् ॥ १२ ॥ नैके काचन पक्षो-

ड्य चौलादावाश्रितो यदा । तदाग्निरिन्द्र इत्याद्या होतव्या इति वृत्तिकृत् ॥ १३ ॥ अनेके पाकयज्ञाः स्युरेकस्मिन्काल एव चेत् । समानतन्त्रकाः कार्या न तत्राद्वृत्तिरिष्यते ॥ १४ ॥ पात्रासादनमिच्छात आज्याधिश्रपणादि च । स्रुवादिमार्जनं चैमरज्जुमहरण तथा ॥ १५ ॥ पूर्णपात्र भवेन्नित्यमाज्यस्योत्पवन तथा । द्रव्यानादेशे आज्य स्यादनुक्ते साधने स्रुवः ॥ १६ ॥ जपानुमन्त्रणे मन्त्र उपस्थानाभिमन्त्रणे । मन्त्रो य. कर्मकरणे गृह्यकर्मण्युपांशु षट् ॥ १७ ॥ इद कार्यमनेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्व येषां ते मन्त्रसञ्ज्ञकाः ॥ १८ ॥ मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्य मंत्रस्य करणे त्वतः । कर्माद्वृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि ॥ १९ ॥ आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः । तदासीनेन कर्तव्य न प्रह्वेण न तिष्ठता ॥ २० ॥ इति परिभाषा ॥

२ स्थालीपाक ।

अङ्गसङ्गस्य तत्रोक्ते[१] स्थालीपाकः पुरोच्यते । गृहवेशीय होमाद्या पौर्णमास्यागमिष्यति ॥ १ ॥ तस्या त प्रारभेतेति वृत्तिकारेण भाषितम् । प्रातरौपासन हुत्वा समिधौ द्वे निधाय च ॥ २ ॥ अथवा तिस्र आदध्यात्क्रतुसकल्पपूर्वकम् । सद्यस्कालो भवेद्वा पौर्णमासस्तु पार्वण[२] ॥ ३ ॥ अथ रज्जु प्रकुर्वीत त्रिसधि त्रिवृतां कुशैः । स्याद्रज्जुकरणे पूर्व सव्यः पाणिरिहोत्तर. ॥ ४ ॥ पश्चाद्दक्षिण इत्याह जयन्त[३] स्वनिबन्धने । निद याद्रुदगग्रां तां रज्जुमग्रत आत्मनः ॥ ५ ॥ कुशमुष्टि छिनत्त्यस्यां प्रागग्र त निधाय च । तया बर्हिर्द्विरावेष्ट्य रज्जुमूल तु वेष्टयेत् ॥ ६ ॥ पूर्व या वेष्टिता तस्या अधस्तात्ता नयेदथ । निधायोपरि चान्यांश्च परिस्तृत्यादिसिद्धये ॥ ७ ॥ कृत्वा-

१ सर्वत्र २ साधितम् ३ यस्यात

न्या पूर्ववद्रज्जु निदध्यात्ता च पूर्ववत्। द्वि¹प्रादेशो भवेदिध्म एकविंशतिदारुक ॥ ८ ॥ पालाश खादिरो वा स्यात्प्रागग्रं तं निधाय च। शमीवटादिक ग्राह्यमनयोर्यत्रसंभव' ॥ ९ ॥ वेष्टयेत्सकृदेवेध्मं वद्धोपरि निधाय च। जयन्तमतमत्रोक्त व क्ष्ये वृत्तिकृतो मतम् ॥ १० ॥ इष्टिवद्धन्धन कार्यं मन्त्रस्यात्रोह इष्यते। अरत्न्यायाम इध्म स्यात्स पञ्चदशदारुक' ॥ ११ ॥ एतच्च वृत्तिकारेण शान्तिकर्मणि साधितम्। विष्ण्वादयस्तु नेच्छन्ति मन्त्रसनहने तयो ॥ १२ ॥ इच्छत्येव जयन्तस्तु म न्त्रमूह तु नेच्छति। भुञ्जीयातामहन्येव मासमापादि वर्जयेत् ॥ १३ ॥ निश्यधश्च शयीयाता दपती मैथुन नच। अपरेद्युर्हुते प्रात परितस्त्रि· समूहनम् ॥ १४ ॥ पाणिना सोदकेनाग्ने· स-मन्तात्परिमार्जनम्। तत्समूहनमन्त्रेष्टं जयन्तवचनं यथा ॥ १५ ॥ पर्यूहपरिषेकौ स्त सर्वत्र त्रिस्त्रिरम्भसा। सर्वासु दिक्षदक्स स्था प्राच्यादिषु परिस्तृति ॥ १६ ॥ अग्ने पोडशभिर्दर्भै· पूर्वादिषु परिस्तृति । स्तृणेद्दक्षिणत काश्चिद्ब्रह्मावस्थायिक मेष्ठु ॥ १७ ॥ दर्भेषूत्तरतो द्वन्द्वे पात्राणि न्यञ्चि सादयेत्। काश्चिदुत्तरतो दर्भानास्तीर्य परिषिञ्चति ॥ १८ ॥ युग्मान्प्रा देशमात्रांश्च पूर्वाग्रान्सर्वदिक्ष्वपि। तत्क्रम भगवानाह श्लोक नैकेन वृत्तिकृत् ॥ १९ ॥ स्थालीं चरो· प्रोक्षणभाजन च द र्वीस्रुवौ सादय दर्विहोमे। पात्र प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिध्म क्रमेण क्रमवित्कुशांश्च ॥ २० ॥ शूर्पकृष्णाजिनाद्यन्यदर्थप्राप्त च सादयेत्। अनन्तस्तरणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसमितौ ॥ २१ ॥ अनखच्छेदितौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ। अप्रच्छिन्नाग्रयो नैव त्याग· सूत्रे प्रशब्दतः ॥ २२ ॥ सिञ्चेद्युञ्जानि पात्राणि सपवित्रेण वारिणा। उत्ताने प्रोक्षणार्थेऽपो निनयेत्सपवित्र

---

१ स्याप्यूह २ वर्जितम् ३ समूह्य च

के ॥ २३ ॥ पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूतैस्त्रिः प्रोक्ष्योर्ध्वबिलानि तु । विस्रस्येध्मं च चमसं सपवित्रमथाग्रत' ॥ २४ ॥ पूरयित्वा जलैस्तत्र गन्धपुष्पाणि चावपेत् । ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्याह ब्रह्मा यदा भवेत् ॥ २५ ॥ नीत्वा त नासिकादघ्नमुदगग्नेर्निधाय च । दर्भैः प्रच्छादयेत्पात्रं पूर्णपात्रं तदुच्यते ॥ २६ ॥ पवित्रान्तर्हिते शूर्पे व्रीहिमुष्टिचतुष्टयम् । निर्वपेदग्नये त्वादिमन्त्रेणावर्तते च सः ॥ २७ ॥ निर्वपेदपरं त्वग्नीषोमाभ्यां त्वेति मन्त्रतः । पवित्रान्तर्हितान्व्रीहीन्प्रोक्षेन्निर्वापसंख्यया ॥ २८ ॥ पूर्वमन्त्रद्वयेनैव प्रोक्षामीति विशेषणम् । प्रत्यग्ग्रीवं स्तृणात्यूर्ध्वलोम कृष्णाजिनं ततः ॥ २९ ॥ तस्मिन्नुलूखलं कृत्वा तत्र व्रीहीस्तथावपेत् । व्रीहीनवहन्याच्चांस्त्रिः शुक्लीकृततण्डुलान् ॥ ३० ॥ त्रिः प्रक्षाल्य पचेदाज्यमासिच्य सपवित्रके । अपोह्योत्तरतोऽङ्गारांस्तेष्वधिश्रित्य तद्धृतम् ॥ ३१ ॥ अधिश्रितमवज्वलय दर्भाग्रद्वयमस्यति । तेनैव ज्वलताज्यं च त्रिः पर्यग्नि करोत्यथ ॥ ३२ ॥ कर्षन्निवोदगुद्वास्य चाङ्गारानतिसृज्य च । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां सपवित्रे असंहते ॥ ३३ ॥ गृहीत्वोत्तानपाणिभ्यां त्रिः प्रागुत्पूय तद्धृतम् । सवितुष्ट्वेति मन्त्रेण सकृत्तूष्णीं द्विरिष्यते ॥ ३४ ॥ कृताज्योत्पवने प्रोक्ष्य पवित्रे प्रास्य चानले। अनलात्प्रत्यगास्तीर्णे बर्हिष्याज्यं निधाय च ॥३५॥ अथादाय स्रुवं दर्वीं (?) दक्षिणेन करेण तु । सव्येन दर्भानादाय संयोज्याग्नौ प्रतापयेत् ॥ ३६ ॥ प्रताप्य सकुशौ दर्वीस्रुवौ दर्वीं निधाय च । स्रुवस्य बिलमग्रैस्तु पृष्ठमभ्यात्ममग्रतः ॥ ३७ ॥ आरभ्य पृष्ठतो यावदुपरिष्टाद्बिलं भवेत् । कुशानां मूलतो दण्डमेकैकं त्रिर्मृजीत वै ॥ ३८ ॥ प्रोक्ष्य प्रताप्य चासाद्य बर्हिष्युत्तरतो घृतात् । समृज्य तैः कुशैर्दर्वीमासाद्योत्तरतः

१ 'दर्वीस्रुवावथादाय' इति स्यात्

स्रुवात् ॥ ३९ ॥ तान्कुशान्कृतसमार्गान्प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेदथ । अभिघार्य चरु चोदग्द्वास्य च तत परम् ॥ ४० ॥ अन्तरेणाग्निमाज्य च नीत्वाप्यासाद्य बर्हिषि । आज्याद्दक्षिणतोदेशे जयन्तवचन यथा ॥ ४१ ॥ केचित्प्रत्यभिघार्येति सूत्रमन्यद्धीयते । सहश्रपणपक्षे तु पृथगुद्धरणाय तै ॥ ४२ ॥ निम्न्यात्पात्रमितरन्मध्ये चर्वाज्ययोस्तत । अलकृत्याभिघार्येमम धायायन्त इत्यथ ॥ ४३ ॥ स्रुवेणाज्य गृहीत्वाग्नेः प्रत्युगुत्तरदेशत । आरभ्य दिशमाग्नेयीमाज्यधारामृजु हरेत् ॥ ४४ ॥ नैर्ऋती दिशमारभ्य त्वीशानीं पूर्ववद्धरेत् । उभयत्र चतुर्थ्यन्त प्रजापतिपद स्मरेत् ॥ ४५ ॥ स्वाहेत्याघारयेदेतावाघाराविति भाषितौ । जुहुयादग्नये स्वाहेत्युदगाज्य स्रुवेण तु ॥ ४६ ॥ तेनैव जुहुयादाज्य सोमायेति तु दक्षिणे । उद्धृत्य च चरोर्धेममभिमृश्येदमग्नये ॥ ४७ ॥ इतीदमग्नीषोमाभ्यामिति त्वभिमृशेत्परम् । दर्व्याम्रुपस्तृणात्याज्यमाग्नेयचरुमध्यत. ॥ ४८ ॥ अवद्य हविरङ्गुष्ठपर्वमात्र तदोप्य च । अस्यैव पूर्वतस्तद्वदवद्यास्यां तदावपेत् ॥ ४९ ॥ पात्रस्थमभिघार्यास्यां स्थितमप्यभिघारयेत् । जुहुयादग्नये स्वाहा दर्व्या म ये हविर्बुज. ॥ ५० ॥ प्रत्यक्तरे वा देशे तदाज्यभागावपेक्ष्य च । जुहुत्यभिदधदिव दर्व्या मध्येन याज्ञिका ॥ ५१ ॥ उपस्तीर्य द्वितीयस्याप्यवदानादि पूर्ववत् । प्राग्वोदग्वाग्नीषोमाभ्या स्वाहेति जुहुयादथ ॥ ५२ ॥ पश्चावत्ती तु पश्चार्धादप्यवद्यति वै तत । स्विष्टकृत्युत्तरार्धस्य पुरस्तादप्यवद्यति ॥ ५३ ॥ उपस्तीर्याथ हविषोर्द्वयोरप्युत्तरार्धत । पूर्वावदानतो भूय सकृत्सकृदवद्यति ॥ ५४ ॥ ओप्य द्विरभिघार्य तत्पात्रस्थ नाभिघारयेत् । यदस्येत्यादिना हुत्वा प्रागुदक हविर्भुज ॥ ५५ ॥ तामिध्मबन्धनीं रज्जु विसस्य प्रास्य चानले । अयाश्चेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हु-

त्वाज्याहुतिसप्तकम् ॥ ५६ ॥ निनयेत्पूर्णपात्रं तन्निहितं त्वथ बर्हिषि। वामभागे तथासीना पत्नी प्रत्यग्घविर्भुजः ॥ ५७ ॥ आसिच्य पाणौ तत्तोयं माह प्रजा परासिचम्। आपो ऽस्मानय मन्त्र इदमाप इतीरितः ॥ ५८ ॥ सुमित्र्या न इति त्वन्य एभिर्मार्जनमाचरेत्। कार्यं पुंसवनादौ तु पत्न्या अपि तु मार्जनम् ॥ ५९ ॥ केचिन्निनीतिमेवाहुरुपस्थायो च मे स्वर। पर्युक्ष्य परिषिच्यान्नं हुतशिष्टं घृतं च यत् ॥ ६० ॥ ब्रह्मणे तदभावे तु ब्राह्मणाय प्रदीयते। अग्नीषोमपदस्थाने इन्द्राग्नीपदमावपेत् ॥ ६१ ॥ अयमेव विशेषः स्याद्दर्शे त्वन्यत्समं भवेत्। एतत्तन्त्रं हुताना स्यान्नोपवासादिरिष्यते ॥ ६२ ॥ प्रधानदेवतान्यत्वं सद्यस्कालस्तथेष्यते ॥ ६३ ॥ (८३) इति स्थालीपाकप्रयोगः ॥

३ स्वस्तिवाचनम्।

स्वस्तिवाचनमत्रेष्टं गृह्यकर्मसु केषुचित्। आचार्येणापि शास्त्रेऽस्मिन्मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥ १ ॥ अर्चिता ब्राह्मणाः सम्यग्गन्धमाल्यैः सदक्षिणैः। तिष्ठेयुः प्राङ्मुखा युग्मा वक्तारो दर्भपाणयः ॥ २ ॥ अथ वाचयिता तेषां दक्षिणस्यामुदङ्मुखः। बिभ्रत्कुम्भमपां पूर्णं पिहिताननमर्चितम् ॥ ३ ॥ अथ वाचयितुर्बाहुं दक्षिणं समुपाश्रिताः। तिष्ठन्त्युदङ्मुखाः सर्वे सस्कार्यस्तत्रतत्र तु ॥ ४ ॥ मन इत्यादिकं मन्त्रमेकाग्रमतिरादिशेत्। मनसः स्व इति ब्रूयुस्ते समाहितपूर्वकम् ॥ ५ ॥ प्रसीदन्तु भवन्त इत्यथ वाचयिता वदेत्। प्रसन्नाः स्म इति स्पष्टमाचक्षीरंस्तथान्विताः ॥ ६ ॥ शान्तिपुष्टयृद्ध्यविघ्नानि शिवं कर्म तथैव च। अस्तुशब्दान्तमुच्येरन्वाचयित्वा तथा परैः ॥ ७ ॥ प्रस्तुत्य देवतायां तु होमं कुर्याद्विचक्षणः। तस्य नाम गृहीत्वा-

१ तिष्ठेद्वाचयिता

थ प्रीयतामिति भाषते ॥ ८ ॥ पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिं च भवन्त्पूर्व ब्रुवन्त्विति । प्रणवार्थं त्रिराचष्टे भवदादी विना परे ॥ ९ ॥ पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासैर्मन्द्रमध्योच्चनिःस्वनैः । आचक्षीरन्निमे सर्वे यथागमपरम्परा ॥ १० ॥ अत्युक्तिविषये भेदस्तृतीयस्त्वृद्ध्यतामिति । तुर्य श्रीरस्त्विति ब्रूयादस्तु श्रीरिति च द्विजाः ॥ ११ ॥ आप इत्यादिभिः शान्तिं ततः कुर्यात्समाहितः । स्वस्तिवाचनमत्रेष्ट सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् ॥ १२ ॥ आदावन्ते प्रयोक्तव्यमिति मन्त्रविदां मतम् । जयन्तस्वामिना प्रोक्तमिदं तु स्वस्तिवाचनम् ॥१३॥(९६) इति स्वस्तिवाचनम् ॥

४ गर्भाधानप्रयोगः ।

जयन्तोक्तेन मार्गेण गर्भाधानमिहोच्यते । चतुर्थदिवसादूर्ध्वं मघामूलादि वर्जयेत् ॥ १ ॥ अलङ्कृते गृहे गन्धधूपमाल्यादिभिः शुभैः । ऋतुस्नातां शुभैर्गन्धमाल्यादिभिरलङ्कृताम् ॥ २ ॥ अलङ्कृतः स्वयं तद्वद्दारोप्य शयने शुभे । पेषयित्वाश्वगन्धाया मूलं शुद्धाम्बरे क्षिपेत् ॥ ३ ॥ ऋचोदीर्ष्वात इत्यस्या दक्षिणे नासिकापुटे । निष्पीड्य पिष्टं तन्मूलं वस्त्रसंशोधितं ततः ॥ ४ ॥(१००) इति गर्भाधानप्रयोगः ॥

५ पुंसवनप्रयोगः ।

तृतीये गर्भसंस्कारो मासि पुंसवनं भवेत् । आद्ये गर्भो न विज्ञातस्तृतीये मासि वै यदि ॥ १ ॥ चतुर्थे मासि कर्तव्य आद्यगर्भे स्मृतो विधिः । स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं गर्भिण्या एकभोजनम् ॥ २ ॥ "आदावन्ते प्रयोक्तव्यमित्यत्र स्वस्तिवाचने। आदिपदेन वृद्धिश्राद्धानन्तरं कर्मादौ स्वस्तिवाचनमिति। तथाच प्रयोगपारिजाते—'गर्भाधानादिसंस्कारेष्विष्टापूर्तक्रतुष्वपि । वृद्धिश्राद्धं पुरा कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनम् ॥' इति। कारिकाकारेणापि चौलादौ तथैव प्रयोगः प्रदर्शितः।

जयन्तेनापि तथैव पुसवनादौ दृश्यते । उपनयनादौ शौन कोपि—'अपरेद्यु कृतस्नानभूषणः स्वस्तिवाचनम्' इति । स्वस्तिवाचनप्रयोगेऽपि 'प्रस्तुत्य देवताया तु' इत्यनया का रिकया प्रधानकर्मनिष्ठा स्वस्तिवाचनस्याव्यवधानतैव बोधि ता । अतएव जयन्तादिभिर्विवाहे मधुपर्कानन्तरमेव स्वस्ति वाचन लिख्यते । अन्यच्च– आचार्येणापि शास्त्रेऽस्मिन्मङ्गला र्थमुदीरित । मङ्गल श्राद्धानन्तरमेव कर्तव्य भवतीति । अत्र कुलाचारमाप्त किंचिदुच्यते । पुसवनादावपि पूर्वेद्युर्गणपतिपू जनपूर्वक मातृकास्थापन चावश्यकत्वाच्छमीदूर्वाप्लक्षादिकुल वृक्षपल्लवादिभि॰ वंशपात्रे वस्त्रेण सह कुलदेवतास्थापनार्चनं च कृत्वा वृद्धिश्राद्ध कुर्यादिति । तथाच प्रयोगपारिजाते— श्राद्धे ह्यभ्युदये प्राप्ते देवतास्थापन स्मृतम् । ज्ञातिधर्मकुलश्रे णीलोकाना वृद्धिकारकम् ॥ तिस्र पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा। इत्येता मातर॰ प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसा तथा॥ ब्रौम्हण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् । (गौर्यादिषो डश इत्येके) वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पश्चान्नान्दीमुखान्पितॄन्॥' इति । 'कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनी याः प्रयत्नेन पूजिता॰ पूजयन्ति ताः ॥' इति । तदेव देवस्थाप नमित्युच्यते उपनयनादौ" । अथापरेद्युस्तिष्यर्क्षे पत्नी कृत्वा समीपत । आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे प्रत्यगानडुहाजिने ॥ ३ ॥ गर्भिण्युपविशेत्स्नाता जयन्तवचन यथा । पूर्णपात्रनिधानान्त मन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥ निर्वापप्रोक्षणे स्यातां प्रजाप तय इत्यथ । कृत्वाज्यभागपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

१ पितुर्माता स्वसाष्टमी २ 'ब्राह्म्याद्याश्च तथा' इति स्यात् ।

समानरूपवत्साया गोर्दधि प्रसृतौ क्षिपेत्। तादृश्या गोरभावश्चेदन्यस्या गोर्दनि क्षिपेत्॥ ६॥ माषद्वयं यवं च त्रिः पृच्छेत्कि पिबसीति ताम्। त्रिः पुंसवनमित्युक्त्वा प्राश्यैव प्रसृतित्रयम्॥ ७॥ अण्डरूपेण माषौ स्तः शिश्नरूपेण वै यवः॥ ॥ ८॥ (१०८) इति पुंसवनम्॥

६ अनवलोभनप्रयोगः।

परिमण्डलगेहस्य छायायामुपवेश्य ताम्। सिचेद्दूर्वारसं त्वस्या दक्षिणे नासिकाविले॥ १॥ प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां सूक्ताभ्यां वा तदिष्यते। अन्ये त्वाहुरिदं कर्म कृत्स्नं स्यात्परिमण्डले॥ २॥ एकदेशं चरोर्हुत्वा प्रजापतय इत्यथ। यत्ते सुशीम इत्यस्या हृदेशं पाणिना स्पृशेत्॥ ३॥ भवेत्स्विष्टकृदाद्यस्याः पतिर्वा देवरोऽपि वा। कर्ता स्याद्देवरस्तु तस्याः परयुरसभवे॥ ४॥ आवर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः॥ ५॥ (११३) इत्यनवलोभनम्॥

७ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः।

चतुर्थे गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं भवेत्। पूर्वस्यासभवे षष्ठे मासे यद्वाष्टमे भवेत्॥ १॥ पुनक्षत्रे सिते पक्षे त्वन्वाधानादि पूर्ववत्। पुनक्षत्राणि चेतानि तिष्यो हस्तः पुनर्वसु॥ २॥ अभिजिन्मोष्ठपाचैव अनूराधा तथाश्वयुक्। ऋक्षस्य मध्यमे पादद्वये कर्मेदमिष्यते॥ ३॥ प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोम स्यात्मत्यगानडुहाजिनम्। प्रोक्षणी स्रुवमासाद्य चमसं चाज्यभाजनम्॥४॥ इध्मावर्हिरयं प्रोक्तं आज्यहोमेष्वनुक्रमः। आज्यासादनपर्यन्तं पवित्रकरणादथ॥ ५॥ चर्मण्यथोपविष्टाया समन्वारभते पतिः। स्यादाज्यभागपर्यन्तमिध्माधानादि पूर्ववत्॥ ६॥ अष्टावाज्याहुतीर्हुत्वा मन्त्रैर्धाता ददात्विति। औदुम्बरः स्यात्स्तवकस्तदभावेऽन्यवृक्षजः॥ ७॥ फलवत्स्तवकौ ग्राह्यौ त्रि

शुक्ला शलली तथा । त्रीणि स्युः कुशपिञ्जूलान्येभिरेकीकृतैर
थ ॥ ८ ॥ ललाटे केशयोः सधिमारभ्य व्यूहन भवेत् । त्रि
र्व्यूहेदथ सीमन्तमामूर्ध्नो भूर्भुवःस्वरोम् ॥ ९ ॥ चतुर्वा व्यूह
न कार्य सूत्रकारवचो यथा । आवर्तते त्वय मन्त्र सर्वत्रैव प्र
तीयताम् ॥ १० ॥ समेक्ष्य सोम राजानमिति मैपेण गाथि
नौ । सोमो न इति गायेता तौ स्थानेऽसौपदस्य तु ॥ ११ ॥
समीपे या नदी तस्या नाम गङ्गे सरस्वति । ततः स्विष्टकृदा
दि स्यादीयते वृषभस्तत. ॥ १२ ॥ ब्रह्मणे तदभावे तु ब्राह्म
णेभ्यः प्रदीयते । यद्वोपदिशेद्वृद्धा ब्राह्मणी सधवप्रजा ॥१३॥
पत्नी कुर्यादिहापि स्यान्नान्दीश्राद्ध पुरैव तु । नावर्तत इद कर्म
प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥ १४ ॥ (१२७) इति सीमन्तोन्न
यनप्रयोगः ॥

८ जातकर्मप्रयोग ।

जाते सुते पिता कुर्यान्नान्दीश्राद्ध विधानतः । प्राङ्नाभि
च्छेदनात्पुसः स्नानं कृत्वा सचैलकम् ॥१॥ जातकर्म तत'
कुर्यादन्यैरालम्भनात्पुरा । एकस्मिन्भाजने सर्पिर्मधु चैव स
मानयेत् ॥ २ ॥ अवघृष्य हिरण्येन ससृज्येरेखवा यथा । हि
रण्येन कुमार त प्राशयेन्मधुसर्पिषी ॥ ३ ॥ प्रते ददामि मन्त्रेण
मातुरुत्सङ्गसस्थितम् । हिरण्य दक्षिणे कर्णे निधायैतामृच ज
पेत् ॥ ४ ॥ मेधां त इति सव्ये च निधायैतामृच जपेत् । क्र
कक्रमेणास्य युगपदंसावभिमृशेदथ ॥ ५ ॥ प्रथमाश्मा भवेती
न्द्रश्रेष्ठानीत्यपरा तत' । तृतीयास्मै प्रिय धीति कुमार्याः स्याद
मन्त्रकम् ॥ ६ ॥ (१३३) इति जातकर्म ॥

९ नामकरणप्रयोग ।

अनन्तरं दशम्यादौ यद्वा नामकृतिर्भवेत् । द्वादश्यां नामक
रण नान्दीश्राद्धे कृते सति ॥ १ ॥ पुंसा युग्माक्षराणि स्यु
र्विपरीतानि योषिताम् । पक्षे घोषवदित्यादिरेवकारादिना

इतः ॥ २ ॥ स्वस्त्यर्क्षं देवदत्ताय ब्रूतेति ब्राह्मणान्वदेत् । नामाभिवादनीयं तु पित्रोर्हृद्योपनीतित ॥ ३ ॥ (१३६) इति नामकरणम् ॥

१० निष्क्रमणप्रयोग ।

चतुर्थे मासि पुण्यर्क्षे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् । स्नातं स्वलंकृतं चाभिहितस्वस्त्ययनं शिशुम् ॥ १ ॥ आदाय गेहान्निष्क्रम्य गच्छेयुर्देवतालयम् । अभ्यर्च्य देवता॰ सम्यगाशिषो वाचयेदथ ॥ २ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयन्ति तत' स्वकम् । मातृष्वसुर्गृहं यद्वा मातुलादिगृहं नयेत् ॥ ३ ॥ तदाशीर्वचनार्थं स्याद्दीर्घायुरभिवन्दितः । जयन्तस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रम॰ ॥ ४ ॥ (१४०) इति निष्क्रमणम् ॥

११ अन्नप्राशनप्रयोग ।

अथ पुण्येऽह्नि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ॥ १ ॥ अन्नं त प्राशयेदन्नपत इत्यादिमन्त्रत । कर्मयोगेन वाजादिपक्षोक्तं प्राशयेद्द्विजः ॥ २ ॥ आजतैत्तिरमांसानां प्राशनं कामयोगतः । अमन्त्रकमिदं कुर्यात्प्राशनं योषितामपि ॥ ३ ॥ (१४३) इत्यन्नप्राशनम् ॥

१२ चौल(चूडाकर्म)प्रयोग ।

तृतीये वत्सरे चौलं कुर्वीतास्योत्तरायणे । शुक्लपक्षे शुभर्क्षे तु कृत्वाभ्युदयिकं तथा ॥ १ ॥ यथान्वयं वा केषाचिदुपनीत्या सहेष्यते । स्वस्त्यादि वाचयेत्पूर्वं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेव काले स्याद्व्रतस्नातोपनयनम् । अन्यत्रापि विवाह' स्यादिति सूत्रकृतो मतम् ॥ ३ ॥ चौलकर्मोपनयने विवाह॰ प्रथमस्तथा । व्रतानि स्नानमित्येषां लौकिकोऽग्निरिति स्थितिः ॥ ४ ॥ पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् । व्रीहिपूर्णं श

१ कृताभ्युदयिक

राव स्याद्यवपूर्णं तथाऽपरम् ॥ ५ ॥ माषपूर्णं तथान्यत्तिल पूर्णमथापरम् । एतानि च शरावाणि न्यसेदुत्तरतोऽनलात् ॥ ६ ॥ कुमारो मातुरुत्सङ्ग आस्ते मत्यग्घनिर्भुज॰ । अथानडु हमन्यस्मिञ्शरावे गोमय क्षिपेत् ॥ ७ ॥ शमीपर्णानि चान्य स्मिन्द्वे स्तो मातु' समीपत । मातुर्दक्षिणतो ब्रह्मा सप्त सप्त च सप्त च ॥ ८ ॥ कुशपिञ्जूलकानां तु गृहीत्वास्तेऽथवा पिता । कुर्यादाघारपर्यन्तमाज्यसेकादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥ इदमादि वि वाहान्त नैवेष्टावाज्यभागकौ । अग्नआयूँषि तिसृभि र्मजापते न इत्यृचा ॥ १० ॥ स्रुवेणाज्याहुतीर्हुत्वा शीतोष्णाम्भस्यथा नयेत् । पश्चात्स्थित्वा कुमारस्य शीता उष्णाश्च ता अप ॥ ११ ॥ पाणिभ्यां भाजनेऽन्यस्मिन्युगपन्निनयेदथ । उष्णेन वाय उद केनेहीत्येतेन तद्भवेत् ॥ १२ ॥ एकदेश गृहीत्वासां नवनीत च वै ततः । दध्नो द्रप्सम्रुपादद्यं नास्ति चेन्नवनीतकम् ॥ १३ ॥ मदक्षिणं कुमारस्य शिरस्त्रि' क्लेदयेदथ । आरभ्य वामत॰ कर्ण प्रदेशात्क्लेदन भवेत् ॥१४॥ स्याच्चैतददितिः केशान्वपत्विन्या दिमन्त्रतः । निदध्यादोषधे त्रायस्वैनमित्यस्य दक्षिणे ॥१५॥ केशपक्षे कुमारस्य हृदय तत्कुशत्रयम् । पिञ्जूलेषु क्षुर न्यस्य स्व धिते मैनमित्यथ ॥ १६ ॥ अवपीडयतीत्यर्थः क्षुरस्ताम्रमयो भवेत् । येनावपदिति छिन्द्याच्छिन्नान्प्रागग्रकान्कुशान् ॥१७॥ एकीकृत्य शमीपर्णैस्ताश्च मात्रे प्रयच्छति । छेदन तु सकेशानां पिञ्जूलानां भवेदिह ॥ १८ ॥ निदधाति च सा माता तानान डुहगोमये । पूर्ववत्कुशपिञ्जूलनिधानादि समन्त्रकम् ॥ १९ ॥ येन धातेति मन्त्रोऽय छेदने तु विशिष्यते । तृतीये च चतुर्थे तु पिञ्जूलादि समन्त्रकम् ॥ २० ॥ तृतीये येन भूयश्च चतुर्थे च्छेदनं त्रिभिः । एवमेवोत्तरे पक्षे त्रिरेव छेदन भवेत् ॥ २१ ॥

१ १ प्रजापत इति त्यृचा, इति ऋचा २ सम भवेत्

यत्क्षुरेणेति मन्त्रेण क्षुरधारां निमाष्टर्यथ । आरभ्याग्रत आमूलप्रदेशान्तं निमार्जनम् ॥ २२ ॥ शीतोष्णाभिरिति प्रैषेणानु शिष्याच्च नापितम् । शिखा अपि च कर्तव्यास्तस्य स्वऋषिर्सख्यया ॥ २३ ॥ तत स्विष्टकृदादि स्यात्कुमार्य स्यादमन्त्रकम् । व्रीह्याद्पूर्णान्येतानि नापिताय प्रयच्छति ॥ २४ ॥(१६७) इति चूडाकर्मप्रयोग ॥

१३ उपनयन(मौञ्जी)प्रयोग ।

ब्राह्मणस्योपनयनमुक्ते काले भवेदथ । कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्ध पूर्वेद्युरपरेऽहनि ॥ १ ॥ कृतस्नानमलङ्कुर्यादाशिषो वा चयेदथ । भुक्तभोज्यस्य शिरसो वपन स्नानमेव च ॥ २ ॥ एवभूत कुमार तमवस्थाप्यान्तिके ततः । ज्योति'शास्त्रविदुक्ते तु मुहूर्ते शोभने तत ॥ ३ ॥ आज्यसस्कारपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् । परिधान भवेदस्य वाससैवाहतेन तु ॥ ४ ॥ भवेत्प्रावरण वासः कृष्णाजिनमथापि वा । एवभूत कुमार त कुर्याद्यज्ञोपवीतिनम् ॥ ५ ॥ आचान्तमुत्तरेणाज्य यज्ञपात्राणि चानयेत् । अन्तरेणाग्निमात्मान दक्षिणे तूपवेशयेत् ॥ ६ ॥ बहिरास्तरणादि स्यात्सुवसमार्जनादिकम् । समन्वारब्ध एत स्मिन्ब्रह्मचारिण्यथेतर ॥ ७ ॥ कुर्यादाघारपर्यन्त चौलोक्ता ज्याहुतीरपि । अत्राज्यभागौ नैवेष्टावित्युक्त पूर्वमेव तु ॥ ८ ॥ अग्नेरुत्तरतस्तिष्ठेदाचार्यः प्राङ्मुखस्ततः । अकुर्वन्नात्मनोऽग्नेश्च व्यवाय गच्छतीतरः ॥ ९ ॥ आचार्यस्य पुरस्तात्तु तिष्ठेत्प्रत्यङ्मुखस्ततः । अव्यवायस्तु संस्कार कर्मस्वग्निकुमारयोः ॥१०॥ ब्रह्मचारिण आचार्य पूरयेदद्भिरञ्जलिम् । आचार्यस्याञ्जलि त्वन्यः पूरयेद्वै ततो गुरु ॥ ११ ॥ तत्सवितुर्वृणीत्यस्य निनीयाञ्जलिमञ्जलौ । अवक्षारयतीत्यर्थः स्वेन पूर्ण तमञ्जलिम् ॥ १२ ॥ देवस्य त्वेति गृह्णीयात्पाणिं साङ्गुष्ठमस्य च । अ-

सौस्थानेऽस्य नाम स्यादेवमुत्तरयोरपि ॥ १३ ॥ अप्पूरणा
दि तद्वत्स्यादन्यो मन्त्र करग्रहे । सविता ते हस्तमित्यप्पूरणा
दि तथा भवेत् ॥ १४ ॥ हस्तग्रहे तु मन्त्रोऽयमग्निराचार्य इत्य
थ। आचार्यो देवसवितरित्युक्त्वा रविमीक्षयेत् ॥ १५ ॥
कस्येति परिदायैन प्रजाधिपतये ततः । युवास्वर्धर्चेतः कुर्या
त्प्राङ्मुख दक्षिणावृतम् ॥ १६ ॥ अस्योपर्यसयो स्वस्य पाणी
कृत्वा हृदि स्पृशेत् । त धीरार्धर्चेतः कृत्वा ब्रह्मचार्यूहनोक्षणे
॥ १७ ॥ पर्यूहनवचश्चैतदुत्तरार्धमिति ब्रुवन् । अत्र पर्यूहनं
नास्तीत्याह हेतु च वृत्तिकृत् ॥ १८ ॥ तूर्णी समिधमादध्या
दग्नौ प्रादेशसमिताम् । एतयर्चाथवादध्यादग्नये समिध त्विति
॥ १९ ॥ स्पृष्ट्वाग्नि तेजसामेति त्ववमार्ष्टि ततो मुखम् । प्रक्षा
ल्य हस्तमनलमुपस्पृश्यावमार्ष्टयथ ॥ २० ॥ प्रक्षाल्य पूर्वव
त्स्पृष्ट्वा तृतीयमवमार्ष्टयथ । ओष्ठावलोमकौ कृत्वा सवृत्तौ त
स्त्रिमार्जनम् ॥ २१ ॥ एव त्रिरवमृज्याग्निमुपस्थाय मयीत्यथ ।
उपस्थाय मयीत्यादि षड्भिर्मन्त्रैर्विभुर्जम् ॥ २२ ॥ जान्वाच्य
दक्षिण पादावाचार्यस्योपगृह्य च । नाम्नाभिवादनीयेन शिर
स्वस्यावनम्य च ॥ २३ ॥ अधीहीत्यादिक मैष ब्रह्मचारी ब्र
वीत्यथ । ब्रह्मचारिणमाचार्यः परिधानीयवाससा ॥ २४ ॥
पाणिभ्या चात्मनस्तस्य पाणी गृह्णात्यत. परम् । ॐ भूर्भुव.
स्वःपूर्वा तु सावित्री वाचयेदथ ॥ २५ ॥ पाद पाद च सा
वित्र्या' स्वयमुक्त्वैव वाचयेत् । ततस्त्वर्धर्चमर्धर्च सर्वा तामथ
वाचयेत् ॥ २६ ॥ एव वक्तुमशक्तश्चेत्तं यथाशक्ति वाचयेत् ।
स्थापयेद्धृत्समीपेऽस्य ममेत्यूर्ध्वाङ्गुलिं करम् ॥ २७ ॥ आ
बध्य मेखलां मौञ्जीं दण्ड दत्त्वोक्तमानत. । आदिशेद्ब्रह्मचर्य
च साम्प्रत ब्रह्मचार्यसि ॥ २८ ॥ अपोशानेति सूत्रादावुक्तमा
चमनं कुरु । कर्म कुर्विति संध्यादि विहितोपासनादिकम्

॥ २९ ॥ दिवा मा स्वाप्सीरित्यस्य दिवा निद्रां न कुर्विति। आचार्याधीन इत्यस्य मयानुज्ञात एव सन्॥ ३० ॥ अशान यद्वा कर्मान्यत्तत्सर्वं मन्नुज्ञया। मन्त्रराशिमधीप्व त्व ब्राह्मणानि समाप्ति ॥ ३१ ॥ प्रैषार्थमेवमुक्त्वाथ कालमेक च निर्दिशेत्। परिषेचनपर्यन्त कुर्यात्स्विष्टकृदादिकम्॥ ३२ ॥ अ प्रत्याख्यायिन पूर्वं याचेद्भिक्षां भवानिति। भवतीति ब्रुवन्या चेदप्रत्याख्यायिनी यदि॥ ३३ ॥ त्रीह्यद्यन्यतमं लब्ध गुरवे वेदयीत तम्। अद्द शेष ततस्तिष्ठेत्साय सध्यामुपास्य च॥३४॥ पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादिपूर्ववत्। विमार्गा भोजनयाल तूष्णीं निर्वाप्य याचितम्॥ ३५ ॥ तूष्णीं प्रोक्ष्यावघातादि श्र पणान्तं करोत्यथ। आचार्याय शृत' स्थालीपाकस्त्विति नि वेदयेत्॥ ३६ ॥ अन्वारब्धे गुरुः कुर्यादाघारान्तमतः परम्। अत्राज्यभागौ नैवेष्टौ चतुर्थमिति यन्नत. ॥ ३७ ॥ चर्वाहुति त्रय हुत्वा सदसस्पतिमित्यृचा। ऋचा तत्सवितुस्त्वद्वदपिभ्य इति मन्त्रत' ॥३८॥ कुर्यात्स्विष्टकृदाद्यन्ते चान्नेन द्विजभोजनम्। अस्याशक्तौ करोत्यन्य' श्रपणान्तमिति स्थितिः॥३९॥ द्विजान्भुक्तवतो वेदसमाप्तिं वाचयेदथ। क्षारादिवर्जमश्नीयाद्ब्रह्मचारी दिनत्रयम्॥ ४० ॥ शयीताधश्चतुर्थेऽह्नि मेधाजननमाचरेत्। यथा द्वादशरात्र स्याद्वतमब्दमथापि वा॥ ४१ ॥ तदा त दन्त एव स्यान्मेधाजननकर्म च। आग्नेयी दक्षिणा मत्यग्दक्षिणा निन्दिता दिशः॥४२॥ अनिन्दितायामन्यस्यां पलाश शाखवर्जितम्। तस्याभावे सशाख वा गुणस्तम्बमथापि वा॥४३॥ त्रि. प्रदक्षिणमुक्षन्तमम्भः कुम्भेन त वटुम्। आचार्यो वाचयेन्मन्त्र सुश्रव.सुश्रवा इति ॥ ४४ ॥ तत्रैव मेखलादीनि व्युदस्यान्यानि धारयेत्। वेदान्तरमधीत्यैनमृग्वेद यस्त्वधीयते ४५ उपनीतिरिय तेषामलकरणवर्जिता। यदैतदुपनीतस्य प्रायश्चि-

त्त तदा भवेत् ॥ ४६ ॥ कृताकृतं तु वपनं मेधाजननमेव च। मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह ॥ ४७ ॥ अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वय नच । परिदान न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तर त्विदम् ॥ ४८ ॥ पूर्वस्या वाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे। भणितोऽत्र विशेषोऽय समानमितरद्भवेत् ॥ ४९ ॥ भिक्षेतान्न दिवारात्रावाचार्यायात्मतुष्टये । अग्निकार्य च भिक्षायाः मा गूर्ध्व वा तदुच्यते ॥ ५० ॥ पर्युहनोक्षणे स्यातामादावन्ते च कर्मण। तूर्णी समिधमित्यादि ह्युपस्थानान्तमेव च ॥ ५१ ॥ वेदस्वीकरण यावत्तावदेव समाचरेत् । अथवा द्वादशाब्द स्याद्ब्रह्मचर्यमिति स्थितिः ॥ ५२ ॥ सावित्र्या ब्रह्मयज्ञोऽपि तस्य तावदुपाकृतेः ॥ ५३ ॥ (२१९) इत्युपनयनम् ॥

१४ महानाम्नीव्रतम् ।

महानाम्न्यादि कर्तव्य तत्तत्काले व्रतत्रयम् । उक्ते काले ददाम्यन्त वापनाद्युपनीतिवत् ॥ १ ॥ नवां मौञ्जीं नव दण्ड दत्त्वा स्विष्टकृदाद्यथा । सवत्सर चरेदेव पूर्णेऽब्दे तूत्तरायणे ॥ २ ॥ शुक्लपक्षे बहिर्ग्रामाद्विविक्त देशमेत्य च । पूर्णपात्रनि धानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥ स्वस्याल शुक्तये तूर्णी नि रूप्य प्रोक्ष्य तत्र च । तिलानोप्य पचेत्पक्वमाचार्याय निवेद येत् ॥ ४ ॥ पृच्छति व्रतलोपान्स्व दत्ते प्रतिवचस्तथा । बहवो व्रतलोपाश्चेत्पुनरावर्तयेद्व्रतम् ॥ ५ ॥ लोपेष्वापत्प्रयुक्तेषु पुन नावर्तयेद्व्रतम् । तेनान्वारब्ध आचार्य इ्माधानादि पूर्ववत् ॥६॥ हुत्वाग्नावग्निरित्यादिमन्त्रैश्चर्वाहुतीरथ । तत स्विष्टकृतो ऽवद्येच्छेष भूमौ निधाय च ॥ ७ ॥ एतमित्याद्यशानान्तमाह मैषमतः परम् । शुक्तवन्त तमाचान्तं जलपूर्णाञ्जलि ततः ॥८॥ त्व व्रतानां व्रतेत्यादि शुक्तवन्त दिवाकरम् । उपस्थाप्याय

१ तदिष्यते

कुर्वीत मीलिताक्ष च वाग्यतम् ॥ ९ ॥ त्रिः प्रदक्षिणमावेष्ट्य वाससा समुखं शिर'। उक्त्वैकरात्रमित्यादि मैषं स्विष्टकृदाय-थ ॥ १० ॥ आवश्यकेभ्य इतरच्छयन स्नानभोजनम् । अकुर्वे-कैकरात्र च ब्रह्मचारी नयेदथ ॥ ११ ॥ श्व ईशान्या निधा-नाग्न्याथर्वाग्रग्रेस्तृणेषु तु । ईशान्यग्रेपूपविशेदीक्षमाणस्तु ता दिशम् ॥ १२ ॥ शिष्योऽपि स्वमुख प्रक्षाल्याग्याचार्यो प्र दक्षिणम्। कृत्वाचार्यस्य सगृह्य पादौ तेषु तृणेषु तु ॥ १३ ॥ ईक्षमाणो दिश मत्यग्दक्षिणामुपविश्य च। स्वेन पृष्ठेन तत्पृष्ठ सदधाति ततः परम् ॥ १४ ॥ मनसाह महानाम्नीर्भो अनुब्रू हि तं गुरुम्। पृच्छेचदहरुत्पन्नान्व्रतलोपास्ततो गुरु. ॥ १५ ॥ स्वय समीलन कुर्वन्महानाम्नीर्ऋचो गुरु.। त्रि. पुरीषपदैरुक्त्वा तस्योष्णीष विमोचयेत् ॥ १६ ॥ ईक्षयेदर्कमीक्षेत मित्रस्येति द्वयेन तु। ससभारा दिशो वीक्ष्य मित्रस्य च इति स्वय ॥ १७ ॥ मित्रस्येति चतुर्थेन पुनरादित्यमीक्षयेत् । ईक्षणेऽर्के दिशा मन्त्रा ब्रह्मचारिण एव तु ॥ १८ ॥ मन्त्रान्ते कर्म कर्त व्यं सर्वत्र करणत्वत.। उक्त्वा चाग्न इळेत्यादीन्मन्त्रान्भूमि मुपस्पृशेत् ॥ १९ ॥ अनुप्रवचनीयश्च कार्योऽय भेद उच्यते। महानाम्नीभ्यः स्वाहेति साविञ्या, स्थान इष्यते ॥ २० ॥ (२३९) इति महानाम्नीव्रतम् ॥

१५ उपनिषद्व्रतम् ।

महाव्रतमिद प्रोक्त वक्ष्येऽथोपनिषद्व्रतम्। पूर्ववद्व्रत आदिष्टे चरेदब्दमिदं व्रतम् ॥ १ ॥ श्रावयित्वोपनिपदमादित्यावेक्षणा दि च। अत्रोपनिषदे स्वाहा साविञ्या स्थान इष्यते ॥ २ ॥ (२४१) इत्युपनिषद्व्रतम् ॥

१६ गोदानव्रतम् ।

गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते। अह्नोपवेशन नास्ति श्मश्रूणां वापनं भवेत् ॥ १ ॥ अदिति. श्मश्रूणि वप

त्वाप उन्दन्तु वर्चसे। पिञ्जूलादिनिधानं च श्मश्रुपक्षे भवेदि
ह ॥ २ ॥ निमार्जने विशेषोऽयं श्मश्रूणीति शिरो मुखम्।
शासने नापितस्याय विशेषः प्रैष उच्यते ॥ ३ ॥ केशश्मश्रुलो
मनखान्युदक्सस्थानि कुर्विति। स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहः
शेषं नयेदथ ॥ ४ ॥ आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके
गुरुः। उक्त्वा वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः ॥ ५ ॥ श्वः
पूर्ववद्व्रतादेशः सवत्सरमिदं चरेत्। व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु प्रसिद्धं
केशधारणम् ॥ ६ ॥ (२४७) इति गोदानव्रतम् ॥

१७ समावर्तनप्रयोग ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया। वेदं व्रतानि वा
पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ १ ॥ व्रतपक्षेऽपि शब्दार्थमारण्या
ध्ययने कृते। विद्यान्ते गुरुमाहाह किमर्थं करवाणि ते ॥ २ ॥
यमर्थमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य[१] च। आचार्यायात्मने
चैव मण्यादीन्युपकल्पयेत् ॥ ३ ॥ आचार्यायैव कल्प्यानि न
लभेतोभयोर्यदि। कुर्वीत स्वयमेवेदं समावर्तनसञ्ज्ञकम् ॥ ४ ॥
प्राप्योदगयनाद्युक्तमुक्तस्वस्त्ययनः स्वयम्। प्रागुदीचीं दि
शं गच्छेत्तस्यां वै यज्ञियस्य तु ॥ ५ ॥ शाखेशानी गता त
स्याश्छित्त्वा प्रादेशसमिताम्। आहृत्य समिधं भूमेरन्यत्र नि[२]
दधाति ताम् ॥ ६ ॥ दत्त्वा गा भोजयेद्विप्रान्गोदानोक्तं करो
त्यथ। स्नात्वा वाग्यत इत्यादि न कार्यमिह कर्मणि ॥ ७ ॥
पदान्यूह्यानि वत्त्यत्र वाच्यं त्रायस्व मामिति। मा मा हिंसी
रिति ब्रूयाद्यथासमिति चापरम् ॥ ८ ॥ तेन म आयुषेत्येवमूह्य
मन्त्रद्वयेऽपि च। माम आयुरिति त्वन्यत्सर्वं गोदानवद्भवेत्
॥ ९ ॥ करञ्जबीजमत्रैकं पिष्टेनोन्मृज्य तेन तु। शीतोष्णैः स्ना
त आचान्तो वह्नेर्गत्वान्तिकं पुनः ॥ १० ॥ युवमित्यनया व

१ मवाप्यथ २ निददाति

स्त्रे आच्छाद्यावर्तयेत्त्वियम् । मन्त्रावृत्तिरियं दृष्टा वृत्तौ नारायणस्य तु ॥ ११ ॥ आचम्य चाश्मनस्तेज इत्युक्ते सव्यमीक्षणम् । एतेनैव तु मन्त्रेण पश्चाद्दक्षिणमीक्षणम् ॥ १२ ॥ कुण्डले चाश्मनस्तेज इति श्रोत्रमलङ्कुरु । अनेनैव तु मन्त्रेण पश्चात्सव्यमलङ्कुरु ॥ १३ ॥ कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताभ्यां पाणिभ्यां पूर्वमाननम् । अनुलिप्येतराङ्गानि पश्चात्प्रक्षालयेत्करौ ॥ १४ ॥ अनार्तासीति मन्त्रेण बध्नाति शिरसि स्रजम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण देवानामित्युपानहौ ॥ १५ ॥ आस्थाय छत्रमाद याद्विश्छ्रयासि मन्त्रतः । गृहीत्वा वैणवं दण्डं वेणुरस्यादिमन्त्रत ॥ १६ ॥ आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रबध्य च । सुवर्णमय इष्टोऽत्र मणिरित्याह वृत्तिकृत् ॥ १७ ॥ नवाम्बरेण संवेष्ट्य शिरोऽथोपानहौ त्यजेत् । आहृतां समिध तिष्ठन्नग्नावाधाय मन्त्रत॥१८॥ स्मृत च म इति ब्रूयादस्मृतं च म इत्यपि । तस्योपरि वदेत्तन्म उभयव्रतमित्यथ ॥ १९ ॥ द्वादशाप्येवमेवोक्त्वा यथापाठमथोत्तरम् । मन्त्रेणैवविधेनाग्नावाहितायां समिध्यथ ॥ २० ॥ उपविश्य दशाढ्यादन्या[1] प्रादेशसमिता[1] । अत्रोपवेशनं प्राह वृत्तिकार. सहेतुकम् ॥ २१ ॥ मम्रोग्ने दशभिः कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्ततः । परिषेचनपर्यन्त कुर्यात्स्विष्टकृदादिकम् ॥ २२ ॥ ततः सकल्पयेन्नक्त न स्वामीत्युत्तराण्यपि । दास्यन्ति मधुपर्कं ये तत्रैतां रजनीं वसेत् ॥ २३ ॥ (२७०) इति समावर्तनम् ॥

१८ स्नातकगमनविधानम् ।

अथ शिष्य' समावृत्तो नामोपांशु गुरोर्वदेत् । उच्चैरूर्ध्व वदेत्स्थाने इदमस्त्वेष्टमाश्रमम् ॥ १ ॥ हे देवदत्त गार्हस्थ्य वत्स्यामो भो इति त्वथ । उपांशु जपति प्राणापानयोरिति वै ततः ॥ २ ॥ आमन्द्रैरित्यृचं चाथ गुरुश्चैतौ जपत्यथ । ॐ प्रागि

---

१ दृष्ट्वा

त्यादिक मन्त्र जपित्वाचार्य एव तु ॥ ३ ॥ सूक्तेन तु महि त्रीणामवोस्त्वित्यनुमन्त्र्य तम् । वत्स्यथेत्यनुजानीयादनुज्ञातो यदा पथि ॥ ४ ॥ गच्छञ्शृणोति वाक्यानि पक्षिणाममिया णि तु । जपेत्कनिक्रदत्सूक्त देवी वाचमृच तथा ॥ ५ ॥ शि वादेरमिय श्रुत्वा स्तुहिश्रुतमृच जपेत् । यस्यां दिश्यथवा य स्मात्पुरपाद्याग्रतोऽपि वा ॥ ६ ॥ विभेत्युभयतो दीप्तमुल्मुकं ता दिश क्षिपेत् । मन्त्रेणाभयमित्यादिनैनदुल्मुकमस्यति ॥७॥ सर्वतोभयमुत्पन्न नच ज्ञातमतो नरात् । अन्यतो वेत्ति लोका श्वावाघारान्त करोत्यथ ॥ ८ ॥ पृथिव्याद्यष्टभिर्मन्त्रैर्हुत्वाष्टा ज्याहुतीरथ । स्थित्वैशान्यां जपेत्स्वस्ति नोमिमीर्तां तु सप्त वै ॥ ९ ॥ षळृचो जपति त्वन्या यत इन्द्र भयामहे । ततश्च स्वि ष्टकृद्वर्ज होमशेष समापयेत् ॥ १० ॥ (२८०) इति स्नातक गमनविधिः ॥

१९ विवाहाङ्गो मधुपर्कः ।

यथोक्तलक्षणां कन्यामुक्ते काले समुद्वहेत् । स्यादाभ्युदयि क श्राद्ध द्वितीये वक्ष्यते च तत् ॥ १ ॥ अपरेद्युः कृतस्नानो ऽहतवस्त्रधृतो वरः । स्वलकृतः सितच्छत्रो पदातिर्ज्ञातिबान्धवैः ॥ २ ॥ वृतो वधूगृह गत्वा मधुपर्केण पूजितः । कन्याज्ञाति भिरत्रैव मधुपर्को मयोच्यते ॥ ३ ॥ विष्टराद्युपकल्प्यैनमुपवे श्यासने शुभे । तत्रोपकल्पित पूर्व विष्टरं त्रिर्निवेदयेत् ॥ ४ ॥ उत्तराग्रे त्वह वर्ष्मेत्यस्मिन्नुपविशेद्वरः । एवमेवोत्तरेषां च प श्चानां त्रिर्निवेदनम् ॥ ५ ॥ निवेदितेन पाद्येन पादौ प्रक्षा लयेद्वरः । प्रक्षालयित्रे विप्राय दक्षिणाङ्घ्रिं प्रयच्छति ॥ ६ ॥ पश्चात्सव्य तु शूद्राय पूर्व सव्य प्रयच्छति । गन्धादियुक्तमर्घ्य च प्रतिगृह्य निवेदितम् ॥ ७ ॥ वेदिताचमनीयापामेकदेशं त-

१ स्नातो

तो वर. । उक्त्वामृतोपस्तरणमसिमन्त्र पिबेदथ ॥ ८ ॥ शौचार्थाचमनं कार्यमेवेति प्राह वृत्तिकृत् । अवान्तरेण शौचार्थं सर्वमाचमन त्विह ॥ ९ ॥ आनीयमानमीक्षेत मित्रस्य त्वेति मन्त्रत । मधुपर्कमथानीत पूर्ववच्च निवेदितम् ॥ १० ॥ देवस्य त्वेति मन्त्रेण गृह्णात्यञ्जलिना तत. । मधुवातास्तृचेनैनं मधुपर्कमवेक्षते ॥ ११ ॥ निदधाति च तत्पात्रं सव्ये पाणावित.प-रम् । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामालोड्य त्रि. प्रदक्षिणम् ॥ १२ ॥ वसवस्त्वादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षु पूर्वादिषु क्रमात् । निमृज्याङ्गुलिलेप तु भूतेभ्यस्त्वेति मन्त्रत' ॥ १३ ॥ त्रिरुद्धृत्य त्रिरुत्क्षिप्य भूमौ पात्रं निधाय च । प्राश्नात्यस्यैकदेशं तु विराजोदोह इत्यथ ॥ १४ ॥ आचम्य पूर्ववत्प्राश्य विराजो दोहमित्यथ । आचम्य तद्वत्प्राश्नीयान्मयि दोह इति त्वथ ॥ १५ ॥ विनियोग च कुर्वीत शिष्टस्यास्योक्तमार्गत । आचम्याथामृतापीति पिबेदाचमनीयकम् ॥ १६ ॥ आचम्याचमनीयाम्बु पिबेत्सत्यं यशस्त्विति । आचान्तः पुनराचामेदथ गां त्रिर्निवेदयेत् ॥ १७ ॥ ततो वरो जपेन्मातारुद्राणां दुहितेत्यृचम् । अथोमुत्सृजतेत्याह मैप गामुत्सृजन्ति च । गन्धमाल्याम्बरैस्तद्वद्भूषणै. पूजयेद्वरम् ॥ १८ ॥ (२९८) इति मधुपर्क. ॥

२० कन्यादानविधौ क्षेपकश्लोका ।

"स्नातालकृतकन्यायाः प्राङ्मुख्याः प्रत्यगाननः। ईक्षेत तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुख च सा ॥ १ ॥ मुहूर्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतामुभयोर्मिथ. । सगुडाञ्जीरकान्कन्यां वरयेदथ तां वर' ॥ २ ॥ असावमुकगोत्रस्य पुत्र. पौत्रः प्रपौत्रकः । एतद्गोत्रामिमामस्य पुत्रीं पौत्रीं च नप्त्रिकाम् ॥ ३ ॥ वृणेऽहं कन्यकां साध्वीं श्रीरूपामित्यतः परम् । वरेणैव वृतां कन्यां

१ आह

तत्पिता प्रददाति ताम् ॥४॥ पुत्रायास्य च पौत्राय नप्त्रे चा
मुकगोत्रिणे। अमुष्मा अमुकगोत्राय पुत्रीं पौत्रीं प्रपौत्रिकाम्
॥ ५ ॥ श्रीरूपां च मया दत्तां तुभ्यं श्रीधररूपिणे। इत्युक्त्वो
दकपूर्वां तां दद्यात्स्वस्तिपदं वदेत् ॥ ६ ॥ वरोऽथ प्रतिगृह्णी
यात्स्पृशेत्क इति मन्त्रत॰। अस्मिन्नहनि यत्किञ्चित्कन्यादाता
ततः परम् ॥ ७ ॥ गोभूहिरण्यदास्यादि तस्मै दद्यात्स्वशक्ति
तः। सघृतं क्षीरमादाय कराभ्यां कन्यकाञ्जलिम् ॥ ८ ॥ द्वि
रुन्मृज्य वरः सिक्ताऽऽत्मुक्ताञ्शाल्यक्षतानथ। गृहीत्वाञ्जलिना
तस्या अञ्जलौ द्विः क्षिपेत्ततः ॥ ९ ॥ आदायाञ्जलिमाधत्ते त
दञ्जल्युपरि स्वयम्। कन्येत्याद्याशिषः पूर्वमुक्त्वा दाता तत॰
परम् ॥ १० ॥ कन्यां त्वां प्रतिगृह्णात्वित्यन्त क इति मन्त्रतः।
उपरिस्थाञ्जलौ पूर्णे हरेत्स्वर्णोदकं ततः ॥ ११ ॥ तमेव प्रति
गृह्णामीत्यन्त मन्त्रमुदीरयेत्। अञ्जलिस्थाक्षतान्कन्यामूर्धनि प्र
क्षिपेद्वरः ॥ १२ ॥ स्वाञ्जलिस्थाक्षतान्कन्या वरमूर्ध्नि विनि
क्षिपेत्। मूर्ध्निक्षेपान्तमेव स्यात्पुनरुन्मार्जनादिकम् ॥ १३ ॥
उन्मार्जनादिकं कुर्यात्पूर्ववत्क॰यका वरे। कन्येत्यादि पिता कु
र्याद्वरतत्र वरो वदेत् ॥ १४ ॥ कन्याशिरस्थमाल्यस्य गृहीत्वा
कौसुमं दलम्। सघृत क्षीरसमिश्र कुर्यात्तिलकमुत्तमम् ॥१५॥
वर॰ कन्याललाटे च कन्या वरशिरस्स्रजः। पुष्पस्य दलमादा
य क्षीराज्याक्त वरस्य तु ॥ १६ ॥ ललाटे तिलकं कुर्यादी
क्षेतैव मिथो मुखम्। कण्ठे मिथः शुभे माल्ये दम्पती प्रतिमु
ञ्चतः ॥ १७ ॥ बद्ध्वा वस्त्रान्तमुभयोः प्राङ्मुखौ च तत॰ परम्।
देवीं दाक्षायणीं नत्वा सर्वसंपत्प्रदायिनीम् ॥ १८ ॥ होम
देशे व्रजेतां तौ परिगृह्य करौ मिथ॰। तदेतत्सूत्रकृद्वृत्तिसूत्रेणो
क्तावचोदितम् ॥ १९ ॥ कन्यां कनकसंपन्नां कनकाभरणैर्युं

१ 'भवा कन्या प्रगृह्णात' इति स्यात

ताम्। दास्यामि विष्णवे तुभ्य ब्रह्मलोकजिगीषया ॥ २० ॥ विश्वम्भर सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः। इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥ २१ ॥ गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम्। गोत्राय शर्मणे तुभ्य दत्तां विप्र समाश्रय॥ २२॥ कन्ये ममाग्रतो भूया, कन्ये मे देवि पार्श्वयोः। कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् " ॥ २३ ॥ इति शिष्टश्लोका ॥

२१ कन्यादानम्।

स्नातां नवाम्बरोपेतां कटकादिविभूषिताम्। अवरप्रत्तवसनपरिधानां कुमारिकाम् ॥ १ ॥ उक्तस्वस्त्ययनां दद्याज्जल पूर्वं वराय ताम्। उक्तस्वस्त्ययन, स्थित्वा प्राङ्मुखं परिगृह्य ताम्॥ २ ॥ (३००) इति कन्यादानम् ॥

२२ विवाहहोमप्रयोग।

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे वधू तामुपवेश्य च। उपलेपादि कुर्वीत हविर्भुक्स्थापनान्तकम् ॥ १ ॥ अग्नेः पश्चात्प्रतिष्ठाप्य दृषद सोपलामथ। उदकुम्भ निधायाग्ने' प्रागुदीच्यामतः परम् ॥ २ ॥ आज्याधिश्रयणान्त स्यादन्वाधानादि पूर्ववत्। आज्येन सह लाजानां पर्यग्निकरण भवेत् ॥ ३ ॥ त्रिः प्रोक्षण भवेत्तेषा केवलोत्पवने सति। इध्माभिघारणान्तं स्यादाज्याद्युद्वासनादिकम्॥ ४॥ वधूदक्षिणहस्तेन समन्वारब्ध एव सन्। कुर्यादाघारपर्यन्त चौलोक्ताज्याहुतित्रयम् ॥ ५ ॥ अत्राज्य भागौ नैवेष्टावित्युक्त पूर्वमेव तु। हुत्वा त्वमर्यमेत्यन्यां प्रजापत इतीतराम् ॥ ६ ॥ अथोन्नतमुखीं कुर्याज्जयावनतानना-म्। प्राङ्मुख्या उपविष्टायास्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः स्वयम् ॥ ७ ॥ उत्तानेनाथवा नीचेनोत्तानस्य करस्य तु। अङ्गुष्ठादि तु गृह्णीयाद्दृष्णामीलेतया ततः॥ ८॥ उपस्तृणाति भार्याया अञ्जलौ

प्रोषिते वरः । वधूभ्राताथवा भ्रातृस्थानो लाजान्द्विरावपेत्
॥ ९ ॥ पश्चावत्ती वर' स्याच्चेदञ्जलौ तान्द्विरावपेत् । भ्रातृस्था
नः पितृव्यस्य मातुलस्य च यः सुतः ॥ १० ॥ मातृष्वसुः सुत
स्तद्वत्सुतस्तद्वत्पितृष्वसुः । वरः शूर्पगतांल्लाजानवत्तांश्चाभिघा
रयेत् ॥ ११ ॥ पठेच्चार्यमण मन्त्रमथ पत्नी स्थिता सती । कुर्व
त्यञ्जल्यविच्छेदमञ्जल्यग्रैर्जुहोति ताम् ॥ १२ ॥ हविर्युगम्भः
कुम्भौ तु दृषदूर्ज मदक्षिणम् । वधू परिणमन्मन्त्रममोहमिति
वै जपेत् ॥ १३ ॥ इममश्मानमारोहेत्येतेन प्राङ्मुखी वधूम् । उ
भाभ्यामपि पादाभ्यामारोप्य दृषद पुनः ॥ १४ ॥ उपस्तृ
त्यादि तद्वत्स्याद्दृषदारोपणान्तकम् । वरुण न्विति होमोऽञ्जल्यु
पस्तृत्यादि पूर्ववत् ॥ १५ ॥ अश्मारोहणपर्यन्त हवन पूषण
न्विति । प्रजापति चतुर्थ्यन्त स्वाहायुक्त वरः स्मरेत् ॥ १६ ॥
शूर्पकोणेन शिष्टांस्तानभ्यात्म जुहुयाद्वधू' । जयन्तस्त्वाह ह
वन चतुर्थ वरकर्तृकम् ॥ १७ ॥ यदि बद्धे शिखे बध्वा देशध
र्मादिना ततः । प्र त्वा मुञ्चामि मन्त्रेण दक्षिणा तु विमुञ्चति
॥ १८ ॥ मेतो मुञ्चामि मन्त्रेण तूत्तरामपि मुञ्चति । शिखे
वरस्य बद्धे चेत्तूष्णीमेव विमुञ्चति ॥ १९ ॥ अभ्युत्क्रमयतीशा
न्यां वधू सप्तपदानि च । सा चाभ्युत्क्रामयेत्पूर्व दक्षिण पाद
मात्मनः ॥२०॥ इष इत्यादिभिर्मन्त्रैरनुषक्तैर्भवादिना । सप्तमे का
मिते तत्स्थः शिरसी सनिधाय च ॥ २१ ॥ अम्भःकुम्भाम्भसा
ते च शिरसी अवसिञ्चति । आज्येन स्विष्टकृद्धोम कृत्वा शेष
समापयेत् ॥ २२ ॥ होमादारभ्य यच्छेत्सा वाच दृष्ट्वा ध्रुवा-
दिकान् । जीवपत्नीति सा वाच विसृजेच्च ततः परम् ॥ २३ ॥
दम्पत्योरत आरभ्य गृहवेशीयहोमतः । ऊर्ध्व त्रिरात्रमथवा
द्वादशाहं भवेद्व्रतम् ॥ २४ ॥ अब्द वा क्षारलवणवर्जितं भो
जनं भवेत् । अधश्च शयनं तद्वद्ब्रह्मचर्यं च वै भवेत् ॥ २५ ॥
(३२५) इति विवाहहोमः ॥

२३ गृहप्रवेशः ।

विवाहानन्तरं गच्छेत्सभार्यं स्वस्य मन्दिरम्। यदि ग्रामा न्तरे तत्स्यात्तच्च यानेन गम्यते ॥ १ ॥ पूषा त्वेत्यनया यानं वधूमारोपयेद्वर.। दम्पत्योरग्रतोऽजस्रं विवाहाग्निं नयन्ति च ॥ २ ॥ गृहान्निर्गच्छतोरेव स्वग्रामेऽपि भवेद्विधिः। ब्राह्मणी जीवपत्नी या जीवपत्या च तद्गृहे ॥ ३ ॥ वसेदनन्तरां रात्रीं स्वग्रामे नैतदिष्यते। यद्यन्तरास्ति नद्यादि नावमारुह्य याति चेत् ॥ ४ ॥ अश्मन्वतीत्यृचोऽर्धेन नावमारोहयेद्वधूम्। अर्धे नोत्तरेणैनां जलादुत्तारयेदथ ॥ ५ ॥ नीयमाना वधूर्बन्धु वियोगाद्यदि रोदिति। जपेज्जीवं रुदन्त्येतामेकग्रामेऽप्ययं विधिः ॥ ६ ॥ जपेच्छोभनदेशादौ माविदन्परिपन्थिनः। सु-मङ्गलीरिति चेक्षेत वासे वासे समीक्षकान् ॥ ७ ॥ इह प्रियमृचा भार्यां स्वस्य गेहे प्रवेशयेत्। उपलेपादिकं कृत्वा विवाहाग्निं समिध्य च ॥ ८ ॥ प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोमाग्नेः प्रत्यगानडुहाजिनम्। आज्यासादनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥ चर्मण्यथोप-विष्टाया समन्वारब्ध एव सन्। कुर्यादाघारपर्यन्तमिध्माधाना दि पूर्ववत् ॥ १० ॥ ऋग्भिश्चतसृभिश्चान प्रजामित्यादिभिस्त्व थ। पठश्चाज्याहुतीर्हुत्वा स्वाहाकारमृगन्ततः ॥ ११ ॥ सम ञ्जन्त्वनया प्राश्य दधि तस्यै प्रयच्छति। सापि प्राश्नाति तच्छू ष्णीमथ स्विष्टकृदादिकम् ॥१२॥ अथवानक्ति हृदये एतयर्चा ज्यशेषतः। बध्वा विवाहवेलायां यत्सा परिहिताम्बरम् ॥ १३॥ सत्येनोत्तभितासूक्तं वेत्ति य. पाठतोऽर्थतः। तस्मै विप्राय तद्द्याद्व्रतान्ते धौतमम्बरम् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वैतान्नो स्वस्तीत्यथ वाचयेत्। ॐ स्वस्तीति प्रतिब्रूयुर्ब्राह्मणास्ते च पू जिता. ॥ १५ ॥ स्वस्त्यादि वाचयित्वादौ स्त्रियं तामुपगच्छ ति। मुहूर्ते शोभने तस्या व्रीडा न स्याद्यथा तथा ॥ १६ ॥ (३३१) इति गृहप्रवेशः ॥

२४ उपासनहोमः ।

अथ यस्मिन्विवाहाग्निरुत्पन्नोऽहनि तस्य तु । यत्साय तत आरभ्य गृह्य परिचरेत्स्वयम् ॥ १ ॥ आत्मनोऽसभवे पत्नी पुत्रादय इति स्थितिः । अन्ये तु मन्यते पत्नीकुमार्योस्तद्धोम कम् ॥ २ ॥ तत्र नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा । ज्वाल येपदराह्णेऽग्निमस्त यति दिवाकरे ॥ ३ ॥ पर्यूह्याग्नि परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् । पयःप्रभृतिषु त्वेक सस्कुर्यादग्निहोत्र वत् ॥ ४ ॥ अलकरोति पुष्पाद्यैरनलायतन ततः । द्रव हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिन हविः ॥ ५ ॥ जुहुयादग्नये स्वाहा सुसमिद्धे हुताशने । ध्यात्वा शब्द चतुर्थ्यन्त प्रजापतय इत्य थ ॥ ६ ॥ स्वाहाकारेण जुहुयात्तत परिसमूहनम् । पर्युक्षण च कुर्वीत प्रातरप्येवमिष्यते ॥ ७ ॥ व्युष्टायां ज्वलयेदेनं साय होम' कृतः पुरा । पयसान्येन वा प्रातस्तेनैवेत्याह वृत्ति कृत् ॥ ७॥ पूर्वमन्त्रस्तु सूर्याय स्वाहेत्यन्यत्सम भवेत् ॥ ८॥ (३३९) इत्युपासनहोमः ॥

२५ देवयज्ञः ।

गृहस्थो वैश्वदेवाख्य कर्म प्रारभते दिवा । तत्र नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा ॥ १ ॥ औपासनाग्निमन्य वा समि ध्याथ हविर्भुजम् । पर्युह्य परिषिच्याग्निमलकृत्य च पूर्ववत् ॥ २ ॥ हविष्य पक्वमादध्यादधिश्रित्यानले च तत् । प्रोक्ष्यो द्वास्य घृताभ्यक्त हृदि सव्य निधाय च ॥ ३ ॥ हुत्वा हस्तेन सूर्यायेत्यादिभिर्दशभिस्तत' । प्रजापतिपदस्योक्तिर्वैश्वदेवेन तु स्मृतिः ॥ ४ ॥ पर्यूहनोक्षणे कुर्याद्देवयज्ञोऽयमीरितः ॥ ५ ॥ (३४४) इति देवयज्ञः ॥

२६ भूतयज्ञः ।

भूतयज्ञ प्रकुर्वीत अग्नेरुत्तरदेशतः । एतैश्चेवि बलीन्दत्वा प्राक्सस्थांश्च निरन्तरान्॥१॥ प्रक्त्वान्तराल प्राक्सस्थानद्य इ

त्यादिभिर्हरेत् । इहापि भवति स्वाहाकारो न पितृयज्ञके ॥२॥ अग्नौ हुताद्बलेः प्रत्यगिन्द्रायेति बलिं हरेत् । उदगैन्द्राद्बलेरिन्द्रपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ३ ॥ यमायेत्यन्तरालस्य हरेद्दक्षिणतो बलिम् । याम्यादुदक्च यमपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ४ ॥ प्राच्या ब्रह्मबलेर्हुत्वा वरुणायेति मन्त्रतः । अस्मादुदक्तु वरुणपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ५ ॥ सोमायेत्यन्तरालस्य हरेदुत्तरतो बलिम् । सौम्याद्बलेरुदक्सोमपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥६॥ जयन्तस्त्वाह वास्तवन्तैर्बलीन्हुत्वा निरन्तरान् । मुक्त्वान्तरालमिन्द्रादि दिग्देवाना बलीन्हरेत् ॥ ७ ॥ ऐन्द्रादिवत्स्थितः प्राच्याः प्राच्यां स्यात्पौरुषो बलिः । अन्तराले बलीन्हुत्वा शिष्टैर्मन्त्रैरतः परम् ॥ ८ ॥ रक्षोभ्य इति सर्वासां बलिमुत्तरतो हरेत् ॥ ९ ॥ (३५३) इति भूतयज्ञः ॥

२७ पितृयज्ञः ।

भूतयज्ञोऽयमुदितः प्राचीनावीत्यतः परम् । स्वधापितृभ्य इत्युक्त्वा दक्षिणस्यां तु निर्वपेत् ॥ १ ॥ पितृयज्ञोऽयमुदितो नक्तं चैतत्त्रय भवेत् । इति पितृयज्ञः । सूर्यायेति पदस्थाने ईरयेदग्नयेपदम् ॥ २ ॥ दिवाचारिभ्य इत्यत्र नक्तचारिभ्य इष्यते । कुर्वीत स्नातकश्चेद् पृथक्पाकी भवेद्यदि ॥ ३ ॥ एतान्पञ्चमहायज्ञान्कुर्यादहरहः शुचिः ॥ ४ ॥ (३५७) इति पञ्चयज्ञाः ॥

२८ ब्रह्मयज्ञः ।

ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा या वा दिक्स्यादनिन्दिता । आ पोऽवगाह्य तु स्नायादुपवीत्येव स द्विजः ॥ १ ॥ धौतशुक्लाम्बरः कुर्यात्कर्माङ्गाचमनं ततः । दर्भान्वहूञ्शुचौ देशे प्रागग्रांस्तां स्तृणात्यथ ॥ २ ॥ दर्भेषूपविशेत्कर्मण्यत्र प्राङ्मुख एव सन् । कृत्वोपस्थकरे सव्य उत्ताने प्राग्दिगङ्गुलौ ॥ ३ ॥ पवित्रे स्था

पयेदुक्ते प्रागग्रे दक्षिणेन तु । न्यञ्च प्रागङ्गुलि तेन सदध्याद् क्षिण करम् ॥४॥ ऊर्ध्वं तिर्यगधस्ताद्वा नेक्षेत यदि वाक्षिणी ॥ समील्य येन वात्मा तु समाहितमना भवेत् ॥ ५ ॥ सूक्ताद्य न्यतम पूर्वमभिसधाय शक्तितः । ॐपूर्वा व्याहृतीस्तिस्र' स मस्तास्तु सकृद्वदेत् ॥ ६ ॥ पच्छस्त्वर्धर्चशः सर्वा सावित्री त्रि र्वेदेदथ । पूर्वाभिसहित यावत्तदधीत्य समाहित ॥ ७ ॥ नमो ब्रह्मण इत्येता त्रिरुक्त्वा प्रणव वदेत् । प्रणवाद्येतदन्त स्या न्मध्यमेन स्वरेण तु ॥ ८ ॥ अधीते मनसा ग्रामे ब्रह्मयज्ञ करोति चेत् । अपां समीपमागत्य तर्पयेदथ देवताः ॥ ९ ॥ त्रिंशद्भिरेकेनोनैस्तु द्वादशश्च भवेत्तथा । त्रयोविशतिवाक्यैस्तु देवर्षीश्च पितॄन्क्रमात् ॥ १० ॥ एवमन्तानि तृप्यन्त्वित्यन्तैस्तु प्रतिमन्त्रकम् । सिश्चेत्प्रजापतिस्तृप्यत्वित्यपो देवतीर्थतः ॥११॥ यातुस्तृप्तिर्यथालिङ्ग मन्त्रान्तेषु प्रयुज्यते । मन्त्रै शतर्चिनस्तृप्य न्त्वित्यादिभिरत परम् ॥ १२ ॥ प्रतिमन्त्र निवीती तु तर्पये द्दपितीर्थतः । प्राचीनावीत्यथैदानीं पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥१३॥ सुमन्त्वित्यादिभिर्मन्त्रै' प्रतिमन्त्र च पूर्ववत् । द्वितीयान्तेषु म न्त्रेषु तर्पयामिपद वदेत् ॥ १४ ॥ अथ तु ब्रह्मयज्ञोऽस्य भि क्षादानादिदक्षिणा । कुर्यात्तिष्ठन्शयानो वा ब्रह्मयज्ञसम भ वेत् ॥ १५ ॥ देशोऽशुचि· स्वय वा स्यात्तदानध्याय इष्यते। प्रागूर्ध्वं वा भवेदेतद्वैश्वदेवाख्यकर्मणः ॥ १६ ॥ (३७३) इति ब्रह्मयज्ञः ॥

२९ मनुष्ययज्ञ ।

ऊर्ध्वमेव नृयज्ञः स्यात्स चेष्टोऽतिथिपूजनम् । एतान्पञ्चम हायज्ञान्कुर्यादहरह· शुचि' ॥ १ ॥ (३७४) इति मनुष्ययज्ञः॥

३० संध्योपासनम् ।

अन्यचाहरहःकृत्य सध्योपासनमुच्यते । ग्रामाद्बहिरपां ती र उपवीत्येव स द्विजः ॥ १ ॥ आचम्य मार्जनाद्यन्यत्स्मृत्यु

क्त च करोत्यथ । अर्धास्तमित आदित्ये पश्चिमस्य य उत्तर ॥ २ ॥ भागस्तन्मुख आसीन सावित्री वाग्यतो जपेत् । आ तारकोदयादेव प्रात कर्मेदमिष्यते ॥ ३ ॥ अर्धास्तमितनक्ष त्रमन्तरिक्ष यदा तत । आरभ्य प्राङ्मुखस्तिष्ठञ्जपेदासूर्यद र्शनात् ॥ ४ ॥ (३७८) इति सन्ध्योपासनम् ॥

३१ उपाकर्म ।

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्या श्रवणेन तु । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥ १ ॥ अन्द्वर्योपधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् । तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन करोति तत् ॥ २ ॥ कर्मद्वयमिद केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते । आज्य संस्कारपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥ आज्येन दधिसक्तूनां पर्यग्निकरण भवेत् । उत्पूतमात्रमाज्य चेत्तेषा त्रि प्रोक्षण भवेत् ॥ ४ ॥ इध्माभिघारणान्त स्यादाज्याद्युद्वासनादिकम् । अन्वारब्धोऽधुना शिष्यै॰ स्वयमेव न सन्ति चेत् ॥ ५ ॥ प्रकुर्वीताज्यभागान्तमिध्माधानादि पूर्ववत् । इहाज्यभागौ नित्यौ स्तस्तथैवोत्सर्जनेऽपि तौ ॥ ६ ॥ हुत्वाज्यं नवभिर्मन्त्रै सावित्र्याद्यैरत॰ परम् । अथावदानधर्मेण तान्सक्तून्दधिसयुतान ॥ ७ ॥ हुत्वाग्निमीळ इत्याद्यैर्मन्त्रैर्विंशतिभिः क्रमात् । शाकल्याना समानीव इत्यृचान्त्याहुतिर्भवेत् ॥ ८ ॥ बाष्कलानां तु तच्छंयोरित्यृचान्त्याहुतिर्भवेत् । अथ स्विष्टकृत हुत्वा दधिसक्तुभिरेव च ॥९॥ दधिसक्तून्स्वय शिष्या॰ प्राश्याचम्य तत॰ परम् । परिस्तरणदर्भैस्तैरन्तर्दधाति तेऽञ्जलीन् ॥ १० ॥ अन्येन सेचयित्वापस्ताभिः कुर्वन्ति मार्जनम् । पश्चादग्नेस्तु दर्भेषु प्रागग्रेषूपविश्य च ॥ ११ ॥ आसिच्याप शरावादौ दर्भा स्तत्र निधाय च । प्रागग्रदर्भगर्भास्ते कुर्युर्ब्रह्माञ्जलीनथ ॥१२॥

---

१ पर्यन्तमन्वाधानादि

सव्याहृति जपन्त्युच्चैः सावित्रीं ब्रह्मयज्ञवत् । त्रिरभ्यसेयुरों कार व्याहृतीश्चात्र कर्मणि ॥ १३ ॥ अग्निमीळे इद सूक्तमनुवाकमथापि वा । प्रारभेरस्त्वृच चापि अध्याप्यान्वाचयेद्गुरु ॥ १४ ॥ प्रायश्चित्तादि सकल होमशेष समापयेत् । अनध्याया न्स्मृतौ सिद्धान्परिहृत्य त्वधीयते ॥ १५ ॥ यस्त्वपूर्वमधीते ऽसौ प्रारभेत शुभेऽहनि । समावृत्तोऽप्यधीयानो मधुमासादि वर्जयेत् ॥ १६ ॥ ऋतुस्नातोपगमन समावृत्तस्य मन्वते । अत आरभ्य षण्मासान्नियमेन त्वधीयते ॥ १७ ॥ पश्चादङ्गानि षण्मासाञ्शिष्यमध्यापयेद्गुरु ॥ १८ ॥ (३९६) इत्युपाकर्म॥

३२ उत्सर्जनम् ।

अध्यायोत्सर्जन माघ्या पौर्णमास्या विधीयते । ग्रामाद्ब हिर्विविक्ते स्यादुपलेपादि पूर्ववत् ॥ १ ॥ गृहपक्व समीपेऽग्ने निधायाज्यमाधिश्रयेत् । सस्कार्य सक्तुवच्चान्न शान्तिकर्मणि चात्र तु ॥ २ ॥ तत्राज्याहुतिपर्यन्तमुपाकरणवद्भवेत् । जुहोति गृहसिद्धान्नमुपाकरणवत्ततः ॥ ३ ॥ अन्नेन स्विष्टकृद्धोमो न स्तः प्राशनमार्जने । वेदाद्यारम्भण कृत्वा कर्म शिष्ट समापयेत् ॥ ४ ॥ अथ तीरमपा गत्वा तेऽवगाह्य ततो जलम् । ऋषी न्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ ५ ॥ सावित्र्याद्या नवा द्याद्या देवतास्तर्पयन्त्यथ । सावित्री तर्पयाम्यग्नि तर्पयामीति तर्पयेत् ॥ ६ ॥ जयन्तस्त्वग्निमीळादिमन्त्रैस्तर्पणमब्रवीत् । ब्र ह्मयज्ञाङ्गमुक्त यत्तर्पण स्यादिहापि तत् ॥ ७ ॥ अत आरभ्य षण्मासान्षडङ्गानि त्वधीयते । शुक्ले वेदास्त्वधीयीरन्कृष्णेऽङ्गा नीति केचन । कर्मद्वयमिद केचिल्लौकिकाग्नौ प्रयुञ्जते ॥ ८ ॥ (४०४) इत्युत्सर्जनम् ॥

इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्याय २

१ श्रवणाकर्म।

ब्रुवेऽथ श्रवणाकर्म सर्पवल्याग्र्यकर्म च। कुर्वन्ति श्रावणे मासि पौर्णमास्यामिदं द्वयम् ॥ १ ॥ पूर्वेद्यहि कलश नव यावकसक्तुभि । निधाय त नवे शिक्ये दर्वी वैकङ्कतीमपि ॥ २ ॥ प्राच्या दिशि शुचि देश बल्यर्थ परिगृह्य च। यवधाना विभज्यैक भागमभ्यज्य सर्पिषा ॥ ३ ॥ आदित्येऽस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत्। हविर्द्वयस्य तूष्णींस्तौ निर्वापप्रोक्षणे इह ॥ ४ ॥ पुरोवदवघातादि स्याद्विभज्य च तण्डुलान्। त त्रेकेन पुरोडाशमन्येन श्रपयेच्चरुम् ॥ ५ ॥ एकस्मिस्तु पुरोडाश कपाले श्रपयेदिह । आज्येन सह धानानां पर्यग्निकरण भवेत् ॥ ६ ॥ आज्यस्य केवलोत्पूर्तो तासा त्रि प्रोक्षण भवेत्। चरुमासादयेत्पूर्व पुरोडाशमतः परम् ॥ ७ ॥ बर्हिष्याज्यान्तरे कृत्स्न पुरोडाश निमज्जयेत्। मकाशपृष्ठमथवा पुरोडाश निमज्जयेत् ॥ ८ ॥ अथ कृत्वाज्यभागान्तं चर्वाहुतिचतुष्टयम्। हुत्वा चतुष्टयेनाग्नेनयेति मत्यृच तत' ॥ ९ ॥ उपस्तीर्याथ स व्येन दक्षिणे प्रोक्षिते करे। सव्येनैककपाल तमोप्य कृत्स्नम खण्डितम् ॥ १० ॥ उपरिष्टात्तु सव्येन कुर्याद्विरभिघारणम्। अच्युतायेति मन्त्रेण दक्षिणेन जुहोत्यथ ॥ ११ ॥ यस्मिन्नाज्ये निमग्नोऽय स्रुवेणैव जुहोति तत्। उपर्येककपालस्य मानो अग्ने इति त्वृचा ॥ १२ ॥ अथोपस्तरणाद्यन्यः करोति गृहिणो ऽञ्जलौ। स तेन जुहुयादक्ता धाना शं नो भवन्त्विति ॥ १३ ॥ यास्तु धाना अनभ्यक्ता पुत्रादिभ्यो ददाति ता'। अथ स्विष्टकृत हुत्वा चरुधानैकदेशतः ॥ १४ ॥ परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत्। इत्युक्त श्रवणाकर्म सर्पवल्याख्यमुच्यते ॥ १५ ॥ (४१९) इति श्रवणाकर्म।

२ सर्पबलिः।

अथ मपूरयेदर्वी सक्तुभिः कलशस्थितैः। गृहात्प्रागुपनि
ष्क्रम्य शुचौ देशेऽह्नि कल्पिते॥ १॥ अप आसिच्य तानोप्य
सर्पदेवेति मन्त्रतः। नान्तराबलिमात्मानं व्यवेयादिह कश्चन
॥ २॥ व्यवायस्य निषेधोऽयमुक्त आपरिदानतः। ये सर्पा
इति मन्त्रेण नमस्कुर्यात्कृताञ्जलिः॥ ३॥ बलिं प्रदक्षिणं कृत्वा
पश्चादस्योपविश्य च। सर्पोऽसीत्यादिकं मन्त्रं ददाम्यन्तं सकृ
द्वदेत्॥ ४॥ ध्रुवाय तु ते परिददाम्येतमुक्त्वा निवेदयेत्। ज्ये
ष्ठानुक्रमतः पुत्रानमत्तदुहितृस्तथा॥ ५॥ ततः पत्नी ध्रुवाय तु त
इत्याद्यावर्ततेऽत्र तु। वाच्यं पुत्रादिनामात्र द्वितीयान्तमगुपदे
॥ ६॥ ध्रुवमात्मेति चात्मानं ततः परिददाति सः। अयः
कुर्वेति चेदाह गृहिणी नाम मा पदे॥ ७॥ सायं प्रातश्च मन्त्रे
ण तेनामत्यवरोहणात्। बलिमेव हरेन्नेह नमस्कारादिरिष्यते
॥ ८॥ सायं प्रातश्च यावन्तः कालाः स्युस्तद्दिनादधः। ता
वतो वा बलीस्तस्मिन्नेवाहनि हरेदथ॥ ९॥ (४२८) इति
सर्पबलिः॥

३ आश्वयुजीकर्म।

कुर्वीताश्वयुजीकर्म तदिदानीं मयोच्यते। स्यादाश्वयुजमा
सस्य पौर्णमास्यां तु कर्म तत्॥ १॥ निवेशनमलं कुर्यात्कु
ड्यानां लेपनं भवेत्। उपर्याच्छादनं चैषां समां भूमिं करोत्व
थ॥ २॥ सर्वे गृह्याविशेषेण स्नान्ति शुक्लाम्बरास्ततः। औ
पासने हुते प्रातरन्वाधानादि पूर्ववत्॥ ३॥ उक्त्वा पशुप
तीत्येतच्चतुर्थ्यन्तं ततः परम्। त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापे
प्रोक्षणे तथा॥ ४॥ प्रोक्षामीति विशेषस्तु प्रोक्षणेऽन्यत्समं
भवेत्। चरुश्रपणपर्यन्तमवघातादिपूर्ववत्॥ ५॥ कुर्यात्पृषा
तकं नाम हविरन्यत्तदुच्यते। पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः
स्यात्पृषातकम्॥ ६॥ अस्यापि च सहाज्येन पर्यग्निकरणं भ

वेत्। आज्यस्य केवलोत्पूतौ तस्य त्रिः प्रोक्षणं भवेत् ॥ ७ ॥ इध्माभिघारणान्तं स्यादाज्याद्युद्वासनादिकम्। कृत्वाज्यभागपर्यन्तमन्वारब्धः सुतादिभिः ॥ ८ ॥ पशुपतये शिवाय शंकरायेति नामतः। पृषातकाय स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयाच्चरुम् ॥९॥ अथोपस्तरणाद्यन्यः करोति गृहिणोऽञ्जलौ। द्रवत्वं स्रुवेणैव पृषातकमवद्यति ॥ १० ॥ जुहोत्यञ्जलिनाप्येतदून मे पूर्यतामिति। हविर्द्वयाशतः स्विष्टकृत् हुत्वा समापयेत् ॥ ११ ॥ (४३९) इत्याश्वयुजीकर्म ॥

४ आग्रयणम्।

शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते। पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ १ ॥ निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवेतामत्र कर्मणि। कृत्वाज्यभागपर्यन्तमवद्यातादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ तिस्रश्चर्वाहुतीर्हुत्वा सजूरित्यादिभिस्त्रिभिः। ततः स्विष्टकृतं हुत्वा कुर्वीत प्राशनं त्विति ॥ ३ ॥ चरुशेषस्यैकदेशं सव्ये पाणौ निधाय च। प्रजापतादिमन्त्रेण दक्षिणेनाभिमृश्य तम् ॥ ४ ॥ भद्रां न इति तु प्राश्याचम्याथो नाभिमात्मनः। आलभेतोपविष्टस्तु तत्रैवामोसिमन्त्रतः ॥ ५ ॥ मध्यमं तु हविःशेषं पत्नी प्राश्नात्यमन्त्रकम्। परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ॥६॥ एतदाग्रयणं कुर्यात्त्रेतायां त्वाहितानलः ॥७॥ (४४६) इत्याग्रयणम् ॥

५ प्रत्यवरोहणम्।

एवमाग्रयणं प्रोक्तं वक्ष्ये प्रत्यवरोहणम्। मार्गशीर्षस्य मासस्य पौर्णमास्यां तदिष्यते ॥ १ ॥ पूर्वेद्युर्वा भवेच्चद्दलकृत्यनिवेशनम्। भानावस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं पयसि श्रपयेच्चरुम्। कृत्वाज्यभागपर्यन्तमन्वारब्धः सुतादिभिः ॥ ३ ॥ अपश्वेतेति मन्त्राभ्यां जुहु-

यात्पायसाहुती । जपेदभयमित्यादि ईक्षमाणो हविर्भुजम् ॥४॥ उक्त्वा शिवो न इत्यादि हेमन्तेति पद स्मरेत् । स्वस्तर स्व यमास्तीर्य पश्चादग्नेस्तत. परम् ॥ ५ ॥ तत्रोपविशति स्योनापृ थिवीति जपेदृचम् । एतत्प्रभृति मन्त्रज्ञा जपेयुः सूनवोऽपि च ॥६॥ शयीत तत्र सामात्य' प्राक्शिरा उदगाननः । गृहिणो ऽनन्तर यो यो ज्येष्ठस्तद्वच्छयीत सः ॥ ७ ॥ यथावकाशमथ वा शेरते तद्वदेव ते । उत्थायचेमतो देवा. प्राङ्मुखास्त्रिर्जपन्त्यथ ॥ ८ ॥ ऋचोऽस्याः प्रथम पाद जपेयुर्दक्षिणामुखाः । प्रत्यङ्मु खा द्वितीय तु तृतीयमुदगाननाः ॥ ९ ॥ ततोऽत्र स्विष्टकृद्वर्जं होमशेष समापयेत् । यथाशक्य शयित्वा ते सगता उदिते रवौ ॥१०॥ जपेयु सूर्यसूक्तानि तद्वत्स्वस्त्ययनान्यथ । आनो भद्रास्तथा स्वस्तिनो मिमीता परावत. ॥ ११ ॥ सस्कृतेन गृ हान्नेन ब्राह्मणान्भोजयेदथ । ॐस्वस्ति ब्रूत इत्युक्त्वा ॐस्व स्तीति ब्रुवन्ति ते ॥ १२ ॥ (४५८) इति मत्यवरोहणम् ॥

२६ पिण्डपितृयज्ञ ।

एकाग्निरपि कुर्वीत पितृयज्ञः स उच्यते । अथ दर्शेऽपराह्णे तु प्रज्वाल्यौपासन ततः ॥ १ ॥ प्राग्दक्षिणाग्रकैर्दर्भैः परिस्ती र्य हविर्भुजम् । कर्मसाधनमत्रेष्ट सर्व प्राग्दक्षिणामुखम् ॥२॥ दर्भानास्तीर्य वायव्यामैशान्यां वा हविर्भुज' । स्थाल्याद्येकैक मासाद्य स्थालीशूर्पे प्रगृह्य च ॥ ३ ॥ व्रीहिमच्छवटं वह्नेर्दक्षि णस्यामवस्थितम् । आरुह्य व्रीहिभि' पूर्णा स्थाली शूर्पे निगृ ह्य च ॥ ४ ॥ शकटारोहण चेह भवेद्दक्षिणभागतः । शूर्पस्था ऽशकटे प्रास्य कृष्णाजिन उलूखले ॥ ५ ॥ चरुस्थालीस्थि तान्व्रीहीनवहन्याद्वधूस्ततः । सकृत्फलीकृतानत्र सकृत्प्रक्षाल्य तण्डुलान् ॥ ६ ॥ श्रपयित्वोल्मुक नीत्वा ये रूपेत्यानलीं दि शम् । अतिप्रणीत एषोऽग्निस्त परिस्तीर्य पूर्ववत् ॥ ७ ॥ अ

र्वागग्राल्लिखेत्स्फ्येन लेखामपहता इति। अभ्युक्ष्य तामव स्तीर्य सकृदाच्छिन्नबर्हिषा ॥ ८ ॥ अनुत्पूतं विलीनाज्य ध्रुवाया सिच्यतेऽधुना। उत्पूत नवनीत वासाद्य दक्षिणतो ध्रुवाम् ॥ ९ ॥ अभिघार्य चरु ध्रौवेणोदगुद्वास्य पश्चिमे। आसाद्य चाञ्जनादीनि दक्षिणस्या हविर्भुज ॥ १० ॥ प्राचीनावीत्यथेदानीमाधायेध्म हविर्भुजम्। अथावदानधर्मेण गृहीत्वा मेक्षणेन तु ॥ ११ ॥ चर्वाहुतिद्वय हुत्वा सोमायेति द्वयेन वै। स्वाहाकारेण होमश्चेदुपवीती भवेदिह ॥ १२ ॥ मेक्षणेन प्रहृत्यन्त मन्त्रयोर्व्यत्ययस्तथा। प्रास्याग्नौ मेक्षण चापो निनयेत्पितृतीर्थतः ॥ १३ ॥ लेखायां पिण्डदेशेषु शुन्धन्तामिति तु त्रिभि.। तत्र पिण्डत्रय दद्यात्पराचीनेन पाणिना ॥ १४ ॥ पित्रादिभ्यिभ्य एतत्ते विष्णो येचेति मन्त्रत। नामानि चेन्न जानीयात्त्वेत्यादि वदेत्क्रमात् ॥ १५ ॥ स्वाहान्तेनोक्तमन्त्रेण पिण्डो जीवाय हूयताम्। निपृतानत्र पितर इतिताननुमन्त्र्य तु ॥ १६ ॥ अप्रदक्षिणमावृत्य चोदक्प्राणाश्चियम्य च। प्रत्यावृत्त्यानुमन्त्र्यामीमदन्तेत्यादिमन्त्रत ॥ १७ ॥ चरुशेषमवघ्राय निनयेत्पूर्ववज्जलम्। अभ्यङ्क्ष्वाङ्क्ष्वेतिनामादि मन्त्राभ्यां तैलमञ्जनम् ॥ १८ ॥ दद्याद्दशामथैतद्व इति पिण्डेष्वत' परम्। नमो व इत्युपस्थाय मनोन्वेति त्र्यृचेन च ॥ १९ ॥ परेतनेति मन्त्रेण पिण्डांस्तान्वै प्रवाहयेत्। औपासनान्तिक गत्वा जपेदग्ने तमेत्यृचम् ॥ २० ॥ यदन्तरिक्षमित्येतां तत्स्थ एव जपेदृचम्। गार्हपत्यपदस्येह लोप न्यायविदो जगु. ॥ २१ ॥ वीर मे दत्तमन्त्रेण पिण्डमादाय मध्यमम्। त पिण्ड प्राशयेत्पत्नीमाधत्तेत्यादिमन्त्रतः ॥ २२ ॥ अप्सु वातिप्रणीतेष्वावितरौ प्रक्षिपेदथ। सादितान्यथ यानीह नवयज्ञायुधानि तु ॥२३॥ द्वेद्वे एवोत्सृजेत्तानि शिष्ट सार्ध तृणेन तु ॥ २४ ॥ (४८२)

इति पिण्डपितृयज्ञः

७ दर्शश्राद्धम् ।

कुर्वीत पार्वणश्राद्धं दर्शे तदभिधीयते । कामयोगेन वान्य स्यां तिथावित्यपरेऽब्रुवन् ॥ १ ॥ ब्राह्मणान्वेदसपन्नान्दान्ता ञ्शान्तानलोलुपान् । अक्रोधनानरोगांश्च पाखण्डकुलनिःस्पृहान् ॥ २ ॥ विहितानामधिष्ठातृन्निषिद्धाना च वर्जकान् । शुचीन्निमन्त्र्य दैवे द्वौ त्रीन्पित्र्यान्पितृकर्मणि ॥३॥ दैवे पित्र्ये थवैकैक सपिण्डीकरण विना । सायमौपासन हुत्वा स्वय भक्तिमतो द्विजान् ॥ ४ ॥ उपगम्य स्वय शिष्यः सुतो वा श्रद्धयान्वितः । श्राद्ध श्वो भविता तत्र भवद्भिर्दीयता क्षणः ॥५॥ एव निमन्त्र्य नियतो मनोवाक्कायकर्मभिः । भोक्तुर्भोजयितुश्चैव ब्रह्मचर्यमतः परम् ॥ ६ ॥ कृताह्निकः परेद्युस्ते प्रविशेत्त्वाग्नि वेश्मसु । ततः सकल्प्य विधिवत्प्रारभेत्सुसमाहितः ॥ ७ ॥ कृत्वेध्माधानपर्यन्त पितृयज्ञमथ द्विजान् । तान्स्नातान्कृतपञ्चौ चानाचान्तानुपवेशयेत् ॥ ८ ॥ द्विराचामन्ति ते विप्रा कर्त्रा प्रक्षालिताङ्घ्रयः । द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रीन्विन्प्रागुदगाननान् ॥ ९ ॥ व्यायन्ममैते पितर इति तानुपवेशयेत् । अर्चयित्वोपविष्टौ तु दैवे स्मृत्युक्तमार्गतः ॥ १० ॥ ये पक्षाः कथिताः पिण्डयज्ञे जीवमृतान्प्रति । श्राद्धेऽपि वेदितव्यास्ते पक्षा इत्याह वृत्तिकृत् ॥ ११ ॥ प्राचीनावीत्यपो दत्त्वा पितृकर्म प्रदक्षिणम् । दर्भान्द्विगुणभुग्नांस्तु दत्त्वैषामासनेष्वथ ॥ १२ ॥ आपो दत्त्वाथ दर्भेषु पात्राण्यासादयेत्क्रमात् । तैजसेऽश्ममये पात्रे मृन्मयेऽन्तर्हिते कुशैः ॥ १३ ॥ एकद्रव्येषु चाग्नेयीदिक्स स्थेषु च तेष्वथ । निषिच्यापोऽनुमन्त्र्यर्चा शनोदेवीरभिष्टये ॥ १४ ॥ "कुलालचक्रनिष्पन्नमासुर मृन्मय भवेत् । तदेव ह

१ तत्परिमाणमपि—"अष्टाङ्गुल भवेत्पात्र पितृणा तैजसादिकम् । दशाङ्गुल तु देवाना सौवर्ण यच्च नोदितम् " इति स्मृतिदर्शनात् ॥

स्वधेति पितृकर्मणि योजयेत् ॥" अनुमन्त्र. सकृत्कार्यैस्ति लोऽसीत्यावपेत्तिलान् । आवृत्ति प्रतिपात्र स्यान्मन्त्रस्योहस्तु नेष्यते ॥ १५ ॥ गन्धपुष्पाणि चैतषु पात्रेषु प्रक्षिपेदथ । स्वधार्घ्या इत्यथोऽर्घ्यास्ता उपवीती निवेन्येत् ॥ १६ ॥ अन्या आप प्रदातव्या विप्रपाणिष्वत परम् । अर्घ्यं सशेषमादाय दक्षिणेन तु पाणिना ॥ १७ ॥ सव्यहस्तगृहीतेन नि नयेत्पितृतीर्थत. । त्रिभिः पितरिद तेऽर्घ्यमिति पाणिष्वनुक्रमात् ॥ १८ ॥ दत्त्वा दत्त्वा निनीतास्ता या दिव्यास्त्वानुमन्त्र्य तु । न्यग्विल पितृपात्र स्यादासमाप्तेस्तु कर्मण ॥ १० ॥ उत्तान वा तृतीयेन पिहित त न चालयेत् । प्राचीनावीत्यथे दानीं गन्धमाल्यसधूपकम् ॥ २० ॥ दीपं वस्त्र यथाशक्ति देय वार्यन्तरान्तरा । पितृयज्ञचरोरन्नमुद्धृत्याभ्यज्य सर्पिषा ॥ २१ ॥ अग्नौकरिष्य इत्येतान्पृष्ट्वोक्त क्रियतामिति । मेक्ष णानुमहृत्यन्तं पितृयज्ञं करोत्यथ ॥ २२ ॥ अन्नेषु परिविष्टेषु हुतशेष ददात्यथ । उद्दिश्य चान्नं विश्वेभ्यः पितृभ्य श्रद्धया तत. ॥ २३ ॥ भुञ्जानाञ्श्रावयेद्विप्रान्त्राक्षोघ्रान्पितृलिङ्गकान् । पुराणानि पवित्राणि ऋषिगीता पितृस्तुतिम् ॥२४॥ अन्न भोजनपर्याप्त देय किंचित्ततोऽधिकम् । तृप्तेषु श्रावयेत्तृ स्तो मधुवाताऋतायते ॥ २५ ॥ अक्षन्निति च तान्विप्रान्संपन्नमिति पृच्छति । तेऽपि सपन्नमित्येव प्रतिब्रूयुरतः परम् ॥ २६ ॥ यथन्नुक्त तत किंचित्किंचित्पिण्डार्थमुद्धरेत् । पितृयज्ञचरोरन्नमुद्धृतं प्रक्षिपेदथ ॥ २७ ॥ अन्नं प्रकीरणार्थे च सर्वस्मादन्नमुद्धरेत् । ब्राह्मणेभ्यस्तत. शिष्ट सर्वमन्न निवेदयेत् ॥ २८ ॥ तेऽपि स्वीकुर्युरिष्ट चेदनुजानन्ति वा पुनः । पिण्डदानमनाचान्तेष्वाचान्तेष्वथवा भवेत् ॥ २९ ॥ अम्भो निनयनाद्यन्त पितृयज्ञ समापयेत् । अन्न प्रकीरणार्थाय तदा

नीय जलप्लुतम् ॥ ३० ॥ आचान्तानां समीपे तु त्वग्रतः प्र किरेद्भुवि । उत्तान प्रथम पात्र कृत्वा यज्ञोपवीत्यथ ॥ ३१ ॥ दत्त्वाद्यज्ञोपवीत्येव ताम्बूल दक्षिणा त्वथ । दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्या विसृजेदों स्वधोच्यताम् ॥ ३२ ॥ ॐस्वधेति प्रतिब्रुयुर्याचेतेमान्वरान्पितृन् । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षियतो वाग्यतः शुचिः ॥ ३३ ॥ दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सततिरेव न. । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेय च नोऽस्त्विति ॥ ३४ ॥ ब्रह्म चारी भवेत्तस्या रजन्यां ब्राह्मणैः सह ॥ ३५ ॥ (५१७) इति दर्शश्राद्धम् ॥

८ पूर्वेद्यु श्राद्धम् ।

हेमन्तशिशिराख्यर्त्वोः कृष्णपक्षचतुष्टये । अष्टमीष्वथवैकस्या मष्टम्यामष्टका भवेत् ॥१॥ प्रत्यष्टक च पूर्वेद्युःश्राद्ध कुर्यात्तदुच्य ते । कार्य यत्कर्म सप्तम्या तत्कुर्यात्पितृयज्ञवत् ॥ २ ॥ ओदन कृसर चैव पायस श्रपयेदिह । गृहसिद्धादुपादेया आपूपाञ्जुहुयाद्यदि ॥३॥ पूर्वाहानां यथासख्य द्रव्याणां चेति केचन । ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्त्यते ॥ ४ ॥ तिलकल्क वि नाक्षिप्य शृतो वा कृसरो भवेत् । कृत्वेध्माधानपर्यन्तं पितृ यज्ञविधानत. ॥ ५ ॥ वास.प्रदानपर्यन्त श्राद्ध पार्वणवद्भवेत् । ओदनाग्रन्नमुद्धृत्य पृष्ठोक्तः पूर्ववद्विजैः ॥ ६ ॥ सोमायेत्येतयोः स्थाने हुत्वाष्टाभिरुदीरताम् । अन्नदानादि तद्वत्स्यादुक्तः सं पन्नमित्यथ ॥ ७ ॥ उद्धृत्य भुक्तशेषान्न निदधाति चरुत्रये । स्यात्पात्रोत्सर्गपर्यन्त श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ ८ ॥ (५२५) इति सप्तमीश्राद्धम् ॥

१ बौधायन —उपरिष्टान्मध्याह्नात्पौर्णमास्यामपरपक्षस्य सप्तम्यामष्टम्यामिति क्रियते तापि वा अष्टम्यामेवेति । अस्यार्थ – यदा तिथित्रये कर्तुमशक्तस्तदाष्टम्यामेवेति भाव

९ अष्टमीश्राद्धम्।

पूर्वेद्यु'कर्म कथितमष्टमीकर्म कथ्यते। अष्टम्यां पशुना कार्या स्थालीपाकेन वाष्टका ॥ १ ॥ स्थालीपाकप्रयोगस्तु तत्र तावन्मयोच्यते। पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत्॥२॥ मन्त्रोक्तदेवताभ्यस्तु तूष्णीमेवाथ निर्वपेत्। चतुरश्चतुरो मुष्टीन्प्रोक्षणं च तथा भवेत् ॥ ३ ॥ सहैव श्रपयेदत्र नास्ति व्युद्धरण तथा। आदिष्टमन्त्रहोमेषु सर्वत्रैव मतीयताम् ॥४॥ कृत्वाज्यभागपर्यन्त जुहुयात्सप्तभिश्चरुम्। अग्नेनयेत्यृचा पञ्च ग्रीष्म इत्यादयस्तथा ॥ ५ ॥ अविज्ञातस्वरो मन्त्र' सोत्र एक श्रुतिर्भवेत्। तत' स्विष्टकृत हुत्वा होमशेष समापयेत् ॥ ६ ॥ अथाच्छादनपर्यन्त श्राद्ध पार्वणवद्भवेत्। उद्धृत्य भोजनार्थी श्राद्धेद्धे हुत्वाथ पाणिषु ॥ ७ ॥ सोमायेति तु मन्त्राभ्यां मेक्षणेन करेण वा। एकैकामाहुति केचिद्दिग्वृह्यैव प्रजुह्वति ॥ ८ ॥ प्राशितेषु हुतेष्वन्नेष्वन्यदन्नं ददात्यथ। उदीच्या' माहुरत्रैव न प्राश्नीयात्करे हुतम् ॥ ९ ॥ निधाय तद्धुत पात्रेष्वाचम्योपविशेदिति। संपन्नवचनान्त स्याच्छेष पिण्डार्थमुद्धरेत् ॥१०॥ ब्राह्मणाना समीपे तु पिण्डनिर्वपण भवेत्। न कार्यमग्नि प्रत्येयादित्यात्र तु कर्मणि ॥११॥ प्राशयेन्मध्यमं पिण्ड श्राद्धशेष समापयेत्। अन्वष्टक्य च पूर्वेद्युर्मासिमासि च पार्वणम् ॥ १२ ॥ चतुर्ष्वेष्वग्निहोम स्यात्पिण्डांश्चाग्निसमीपत'। काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्टमम् ॥ १३ ॥ चतुर्ष्वेषु करे होम' पिण्डदानं द्विजान्तिके। पिण्डनिर्वपण केचिन्नेच्छन्त्यस्मिश्चतुष्टये ॥ १४ ॥ (५४०) इत्यष्टमीश्राद्धम् ॥

१० अन्वष्टक्यश्राद्धम्।

अन्वष्टक्य भवेत्कर्म नवम्या पितृयज्ञवत्। दक्षिणाप्रवणे वह्नि निधाय ज्वलयेच्चरुम् ॥१॥ त्रिः परिस्तीर्य त दर्भै' समूलै

रप्रदक्षिणम् । अतिप्रणीतवह्नेश्च भवेदेव परिस्तृति" ॥ २ ॥
अकम्पयन्निद कुर्यात्परिस्तरणमत्र तु । ओदनं कृसर चैव पा
यस श्रपयेत्तथा ॥ ३ ॥ कुर्वीत दधिमन्थाख्य मधुमन्थाख्य
मेव च । सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्था॰ प्रकीर्तिताः ॥४॥
मधुमन्थाः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः । श्रपयित्वा चरू
नग्नौ दधिमन्थान्यधि(दि)श्रयेत् ॥ ५ ॥ कुर्याल्लेखे अवस्तीर्य
सकृच्छिन्नद्वयेन ते । अभिघार्य क्रमेणैतानुद्वासयति पूर्ववत्
॥ ६ ॥ मात्राद्यर्थं पृथक्कुर्यात्कशिपु सोपबर्हणम् । कृत्वेध्मा
धानपर्यन्त ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥ ७ ॥ कांश्चिद्विप्रान्पितृश्राद्धे
स्त्रीश्राद्धे कांश्चिदेव तु । नोहेन्मात्रर्घ्यपात्रेषु तिलावापे पितृन्प
दम् ॥८॥ अर्घ्यप्रदानमन्त्रेषु मात्रादिपदमावपेत् । वासःप्रदा
नपर्यन्त प्राग्वत्कृत्वोभयत्र तु ॥ ९ ॥ मधुमन्थहविर्वर्जमुद्धृ
त्यान्न चतुष्टयात् । अनुज्ञातो द्विजैस्तद्वज्जुहुयादाहुतिद्वयम्
॥ १० ॥ हविश्चतुष्टयात्केचिदूचिरेऽष्टाहुतीरिह । सपन्नवचना
न्त स्यादन्नदानादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥ उद्धृत्य भुक्तशेषान्नमेकी
कृत्य च पञ्चभिः । पूर्वस्यामथ लेखायां पितॄणां निनयेज्जल
म् ॥ १२ ॥ पश्चिमायां तु लेखाया मातॄणा निनयेज्जलम् ।
शुन्धन्तामत्र पित्रादौ मात्रादिपदमावपेत् ॥ १३ ॥ दत्वा पि
ण्डान्पितृभ्यस्तु मात्रादिभ्यो ददात्यथ । मातृपिण्डेषु निनये
त्सुरा चाचाममेव च ॥ १४ ॥ ओदनाग्रद्रव प्राहुराचाम हि
मनीषिणः । स्त्रीद्वित्वे वा बहुत्वे वा तेशब्दस्योह इष्यते॥१५॥
निर्दिशेन्नामनी द्वित्वे नामान्यपि बहूनिचेत् । नाम द्विवचनान्त
स्यादेव तच्चेद्द्वयोरपि ॥ १६ ॥ नोहेद्या इति येशब्द द्यत्तिका
रवचो यथा । जयन्तस्वामिनः शिष्या ऊह कुर्वन्ति याइति
॥ १७ ॥ द्वित्वे युवां बहुत्वे तु युष्मानितिपद वदेत् । अनूहे
नैव पिण्डाना सकृत्स्यादनुमन्त्रणम् ॥ १८ ॥ अभ्यञ्जार्थाप

द् द्वित्वे बहुत्वेऽभ्यङ्ध्वमित्यथ । द्वित्वेऽञ्जाथापदं ब्रूयाद्वहुत्वेऽङ्ध्वपदं वदेत् ॥ १९ ॥ दद्यादङ्गामनूहेन मन्त्रस्याद्वत्तिरिष्यते । अनूहेनैव पद् पिण्डान्सकृदेवोपतिष्ठते ॥ २० ॥ अनूहेनोभयेषां स्याद्युगपच्च प्रवाहणम् । पिण्डदानमनूहेन मन्त्रस्याद्वत्तिरिष्यते ॥ २१ ॥ पिण्डद्वयमनूहेन पत्नीं वै प्राशयेदथ । स्यात्पात्रोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ २२ ॥ (५६२) इत्यन्वष्टक्यम् ॥

११ माघ्यावर्षम् ।

माघ्या वर्षं नभस्यस्य कृष्णाष्टम्यां विधीयते । अष्टकाकमैवत्कार्यं सप्तम्यादिष्वह सु तत् ॥ १ ॥ माघ्या वर्षं नभस्यस्य कृष्णपक्षेति कुत्रचित् । अन्वष्टक्यवदेव स्यात्पार्वणं नेति केचन ॥ २ ॥ (५६४) इति माघ्यावर्षम् ॥

१२ कृष्णपक्षश्राद्धम् ।

प्रतिमासं भवेत्कृष्णपक्षे युग्मेऽह्नि कुत्रचित् । पितृभ्य एव तच्छ्राद्धमन्वष्टक्यविधानतः॥१॥(५६५) इति कृष्णपक्षश्राद्धम्॥

१३ काम्यश्राद्धम् ।

पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि काम्यं तदुच्यते । श्राद्धं यदुक्तमष्टम्यां तद्वदेव तदिष्यते ॥१॥ (५६६) इति काम्यश्राद्धम् ॥

१४ मासिमासिश्राद्धम् ।

विकल्पः पार्वणाख्यस्य मासिश्राद्धस्य चेष्यते । काम्ये श्राद्धे कृतेनैव कार्यं मासिकपार्वणे ॥ १ ॥ अष्टमीश्राद्धवत्कुर्यादाहिताग्निस्तु पार्वणम् ॥२॥ (५६८) इति मासिमासिश्राद्धम् ॥

१५ नान्दीश्राद्धम् ।

स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु । स्यात्पुंसवनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ॥ १ ॥ विवाहे चान्नलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मसु । इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकम् ॥ २ ॥

अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते। वाप्याद्युद्यापना दौ तु कुर्युः पूर्तिनिमित्तकम् ॥ ३ ॥ प्राङ्मुखोत्रोपवीती स्या दुपचारः प्रदक्षिणम्। तिलकार्यं यवै कुर्याद्युग्मान्विप्रानिमन्त्र्य तु ॥ ४ ॥ ऋजुदर्भानमूलास्तु दत्त्वैषामासनेऽथ। प्राक्सस्थ पात्रेष्वासिच्य प्राग्वच्चापो निमन्त्र्य तु ॥ ५ ॥ तिलोऽसीति प दस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत्। स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्याशब्द वदेदिह ॥ ६ ॥ पितॄनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखादिति। स्वधानमःपदस्थाने स्वाहाशब्दं वदेदिह ॥ ७ ॥ सवन्धना मरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि। अतोऽन्यत्तु यथापाठमुक्त्वार्घ्ये ष्वावपेद्यवान् ॥८॥ नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्र तः। पित्रर्थमुपविष्टेभ्य सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ॥ ९ ॥ इममेव वदेन्मन्त्र पितामहपदान्वितम्। तदर्थमुपविष्टेभ्य सकृदर्घ्यं नि वेदयेत् ॥ १० ॥ प्रपितामहसयुक्त मन्त्रमुक्त्वैवमेव तु। तदर्थ मुपविष्टेभ्यस्तृतीय सकृदेव तत् ॥ ११ ॥ नान्दीमुखास्तु पि तर इदं वोऽर्घ्यमिति त्वथ। दत्त्वार्घ्यस्यैकदेश स्यादर्घ्यदान प्रति द्विजम् ॥ १२ ॥ आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्राह्मणमि ष्यते। प्रतिद्विज पृथक्कुर्यान्निवीत्यर्घ्यानुमन्त्रणम् ॥ १३ ॥ य वोऽसीत्यूहमन्त्रः स्यादर्घ्यं इत्यपरे जगुः। द्विर्द्विर्गन्धादि दातव्य पाणिहोमो भवेदिह ॥ १४ ॥ अग्नये कव्यवाहादि मन्त्रेण प्र थमाहुतिः। सोमायेति द्वितीया स्यात्तथाऽन्येषां च पाणिषु ॥ १५ ॥ आभ्यामेव तु मन्त्राभ्या द्वेद्वे हुत्वाहुती इह। एकै कामाहुतिं केचिद्विग्रहैव प्रजुह्वति ॥ १६ ॥ स्वधानम पद स्थाने स्वाहाकारो भवेदिह। अथ तृप्तिपरिज्ञानपर्यन्त पूर्ववद्भ वेत् ॥ १७ ॥ मधुवाता इतिस्थाने उपास्मैगायता नरः। पञ्चर्चैः श्रावयित्वाक्षन्निति च श्रावयेदथ ॥ १८ ॥ सपवित्र चनादि स्यादाचान्तेषु द्विजस्य तु। अथ भुक्ताशयात्सम्यग्गो

मयेनोपलेपयेत् ॥ १९ ॥ तत्र प्रागग्रकान्दर्भानास्तृणाति तत॰ परम् । पृषदाज्यं च कुर्वीत द॰यानयति सर्पिषि ॥ २० ॥ पृषदाज्येन समिश्र श्रुक्तशेपोद्धृत भवेत् । एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौद्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत् ॥ २१ ॥ अथानुमन्त्रणादि स्याचतु नेच्छन्ति केचन। अथो सपत्नमन्त्रेण विप्राणा स्याद्विसर्जनम्॥२२॥ (५९०) इति नान्दीश्राद्धम् ॥

१६ रथारोहणम् ।

आरोक्ष्यञ्शकटादीनि वनस्पते इति स्पृशेत् । स्थिरावितिस्पृशेद्वावावक्षमीपा युग तथा ॥ १ ॥ सुत्रामाणमृचाना वमारोहेदुत्तरक्षदीम् ॥ २ ॥ (५९२) इति रथाद्यारोहणम् ॥

१७ वास्तुपरीक्षा शान्तिश्च ।

कार्या वास्तुपरीक्षाथ वाह्यलिङ्गैस्तथान्तरैः । इरिण च विवादश्च न स्तो यस्मिन्स्थले सदा ॥ १ ॥ यस्मिन्नोषधयो वृक्षाः प्रभूत कुशवीरिणम् । सन्ति तत्र गृह कुर्यात्स्याच्चेदान्तर लक्षणम् ॥ २ ॥ कण्टकिक्षीरिणश्च स्युरपामार्गादयश्च ये । अन्ये च वास्तुविद्यायां निषिद्धा येऽत्र तानपि ॥३॥ उत्पाट्य सहमूलेन वहिरुद्वासयेदथ। आन्तर लक्षण वक्ष्ये यद्वलीय॰ प्रचक्षते ॥ ४ ॥ जानुमात्र चतु कोण गर्त खात्वोद्धतैस्तु तैः । पांसुभिः पूरयेद्गर्तं पासुराशौ ततोऽधिकम् ॥ ५ ॥ प्रशस्तं पांसुराशौ तु समे गर्ते तु वृत्तिमत् । न्यूनेन कुत्सित विद्याचक्षात्र न कारयेत् ॥ ६ ॥ अथास्तमित आदित्ये गर्त तत्पूरयेज्जलैः । व्युष्टायां तं परीक्षेत प्रशस्त सजलो यदि ॥ ७ ॥ आर्द्रो यदि भवेद्गर्तो वृत्तिमद्वास्तु तद्भवेत् । स्याच्चेच्छुष्को गृह तत्र न कुर्यात्कुत्सित यत॰ ॥ ८ ॥ प्रशस्तलक्षणैरेभिर्लक्षितो यस्तमेव तु । भूभाग मधुरास्वाद सिकताबहुलं तथा ॥ ९ ॥ तत स्वीकृत्य त विप्रो बहुशः सीतया कृषेत् । कुर्यात्समचतु

प्कोण दिक्षु सर्वास्वतः परम् ॥ १० ॥ प्रागायत चतुष्कोण स्थल तत्कुरुतेऽथवा। सर्वतश्चोन्नत मध्ये निम्न प्राक्प्रवण भ वेत् ॥ ११ ॥ सूक्तेन शनइन्द्राग्नीमन्त्रान्ते त्रिः परिव्रजन्। प्रो क्षत्यद्भिः शमीशाखयौदुम्बर्या च शाखया ॥ १२ ॥ प्राची मारभ्य तद्वास्तु व्रजेत्प्रोक्षन्प्रदक्षिणम्। अथ तां दिशमारभ्य त्वापोहिष्ठा तृचेन च ॥ १३ ॥ अम्बुधारां त्रिरच्छिन्नां मुञ्च न्नेव प्रदक्षिणम्। प्रोक्षणव्रजने स्यातां तृचान्तेऽन्यत्सम भवेत् ॥ १४ ॥ प्राच्यां दिशि गृहस्थस्य शयनीय गृह भवेत्। तत स्तु शयनीयस्य गृहस्योत्तरदेशत. ॥ १५ ॥ अपां शनैस्तु नि र्गत्यै कुर्यात्सदनिकामृजुम्। महानस भवेत्तत्र यत्र स्यन्दनिका कृता ॥ १६ ॥ वास्तुमध्ये सभां कुर्याद्यत्रास्ते स्वजनैर्वृत'। यावन्त' सभवन्त्यत्र वशास्तत्र द्वयोर्द्वयोः ॥ १७ ॥ अन्तरेषु पृथक्कृत्य कुड्येनान्येन वा ततः। अवान्तरगृहाण्यत्र कारयेद्वास्तु शास्त्रवित् ॥ १८ ॥ स्थूणावटेषु त्ववकां शीपाल चावधापये त्। आसां या मध्यमा स्थूणा तस्या गर्ते त्वत'परम् ॥ १९ ॥ प्रागग्रानुदगग्रांश्च कुशानप्यास्तृणात्यथ। आसिचेदच्युतायेति तस्मिन्व्रीह्यादिमज्जलम् ॥ २० ॥ गर्तेऽवधायमानां तां मध्य स्थूणामुपस्पृशन्। इहैव तिष्ठमन्त्राभ्यामनुमन्त्रयते ततः ॥२१॥ वशमाधीयमान तु मध्यमायां उपर्यथ। ऋतेनेत्यनुमन्त्र्ये प्र तिवश वदन्ति तत् ॥ २२ ॥ समाप्य च गृह तस्मिन्बीजादि स्थापयेद्गृहे। गृहप्रवेशन कुर्यान्मुहूर्ते शोभने ततः ॥ २३ ॥ प्रविश्य बीजवद्गेह चतस्रः स्थापयेच्छिलाः। दूर्वास्तासु निधा यात्र मणिक स्थापयेदथ ॥ २४ ॥ पृथिव्या अधिमन्त्रेण य द्वारङ्कर इत्यथ। ऐतु राजेति मन्त्रेण मणिक पूरयेज्जलैः ॥ २५ ॥ मणिकादप आदाय व्रीहीनोप्य यवानपि। हिरण्य चावधा याद्भिः प्रोक्षति त्रिः परिव्रजन् ॥ २६ ॥ सूक्तेन शनइन्द्राग्नी

इति पूर्ववदेव तु । अम्नुशारामवन्ति‌ऽग्नीं हरति त्रि परिव्रजन् ॥ २७ ॥ आपोहिष्ठेत्यनेनैव त्र्यृचेनान्यत्तु पूर्ववत् । अन्यस्मात्पचनात्पूर्व गृहमध्ये चरु पचेत् ॥ २८ ॥ पूर्णपात्रनिधाना न्तमुपलेपादि पूर्ववत् । निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं मन्त्रो वास्तोष्पते प्रति ॥ २९ ॥ हुत्वा चतस्रभि कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्तत । तत स्विष्टकृत हुत्वा होमशेष समापयेत् ॥ ३० ॥ अन्नेन गृहसिद्धेन ब्राह्मणान्भोजयेत्तत । शिव वास्तु शिव वास्त्वित्यथ भुक्तवतो द्विजान् ॥ ३१ ॥ वाचयेत्ते च तद्वाक्य तथा ब्रूयु सुपूजिता । शास्त्रान्तरेण सरस्त्य विशीर्णे यो गृह विशेत् ॥ ३२ ॥ शिव वास्त्विति मन्त्र स्याद्बीजस्थापनपूर्वकम् ३३ (६२६) इति वास्तुशान्तिः ॥

१८ गृहे प्रवासप्रत्यागमनम् ।

अभय वोऽभय मेस्तु मन्त्रेणोपासनं गृही । प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेत ततो ग्रामान्तर व्रजेत् ॥ १ ॥ आगत्य ज्वलयित्वाग्निमनेनैवो पतिष्ठते । गृहानेत्यादिमन्त्रेण गृहानीक्षेत वै तत ॥ २ ॥ गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते । जपेन्निर्वीक्षमाणस्तु शिव श ग्ममिति त्वथ ॥ ३ ॥ प्रवासादेत्य पुत्रस्य परिगृह्य शिरस्ततः । अङ्गादङ्गादिति जपन्मूर्ध्नि त्रिरवजिघ्रति ॥ ४ ॥ प्रवासादेत्य कर्तव्य कुमार्या अप्यमन्त्रकम् । साग्नि प्रयाति चेत्पाणी मलपेद्यात इत्यथ ॥ ५ ॥ जिघ्रेत्पाणी तत काले व्याहृत्याग्नि समुच्छ्वसेत् । प्रादुष्करणकालो य स काल इति कीर्तित ॥ ६ ॥ कृते पाणिसमारोपे नियमांस्तु निबोधत । जलेऽनिमज्जनः स्त्रायात्रोपेयाच्च स्त्रियं तथा ॥ ७ ॥ कृत्वा मूत्रपुरीषे तु चिर नासीत चाशुचिः । समिधं प्रतपेद्वाग्नावय ते योनिरित्यृचा ॥८॥ अग्नौ प्रत्यवरोहेति काले तामादधात्यथ । अनेनैव च पूर्वस्मिन्पक्षेष्वग्निं समुच्छ्वसेत् ॥ ९ ॥ (६३४) इति गृहप्रवासमत्यागमनम् ॥

१९ क्षेत्रकर्षणादि ।

द्रव्यार्थमुत्तरैः प्रोष्ठपदैः क्षेत्र प्रकर्षयेत् । रोहिण्यां वा तदिष्येत फल्गुनीषूत्तरासु वा ॥१॥ स्वक्षेत्रस्यासु वा त तु देश गच्छेत्सदाधनः । कृत्वाज्यभागपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ तत एतेन सूक्तेन क्षेत्रस्य पतिना वयम् । ऋगन्तत. पठन्स्वाहाकारमाज्याहुतीर्दिशेत् ॥ ३ ॥ प्रारभेत ततः कृष्टु कुर्यात्स्विष्टकृदादिकम् । एतत्सूक्त जपित्वा वा ततः क्षेत्र प्रकर्षयेत्॥४॥ (६३८) इति क्षेत्रकर्षणादि ॥

२० क्षेत्रे निल गवानुमन्त्रणम् ।

गच्छन्तीरटवीं गन्तुमनुमन्त्रयते स्वगाः । अन्या वा नियमो द्वाभ्यां मयोभूर्वात इत्यथ ॥ १ ॥ आगच्छन्तीरिमास्तत्र अनुमन्त्रयते पुनः । यासामूधऋचा तद्वद्या देवेषु द्वयेन च ॥२॥ आगाव. सूक्तमेवान्ये आयान्तीनां तु मन्त्रणे । अथो गुरुगवां सङ्घान्भूतास्थे त्युपतिष्ठते ॥ ३ ॥ वाच्य श मयि जानीध्व मन्त्रान्ते सकृदेव तु । कुर्यादहरहश्चेद शुचौ देशे समाहितः ॥४॥ मध्येषु गुरुगव्यश्चेत्कर्म वै नैतदिष्यते ॥ ५ ॥ (६४३) इति गवानुमन्त्रणम् ॥

इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ३

१ काम्यचरुहोम ।

अनाहिताग्निरेवैमान्कुर्यात्काम्यांश्चरूनथ । परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ १ ॥ अग्नये पुत्रिणे त्वेति पुत्रकामस्तु निर्वपेत् । अग्नये पुत्रिणे स्वाहेत्येतेन जुहुयाच्चरुम् ॥ २ ॥ आयुःकामादिकचरूनेवमेव करोत्यथ । सूत्रोक्तदेवता ज्ञेयास्तत्र तत्र तु कर्मणि ॥ ३ ॥ (६४७) इति काम्यचरुहोमः ॥

२ व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।

व्याध्यादिषु निमित्तेषु षडाहुतिचरुर्भवेत् । परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ १ ॥ निर्वापप्रोक्षणे तूर्णीं भवेतामत्र कर्मणि । मुञ्चामि त्वेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाच्चरुम् ॥२॥ षष्ठं स्विष्टकृत हुत्वा होमशेष समापयेत् ॥ ३ ॥ (६५०) इति व्याधिनिमित्तचरुहोमः ॥

३ दुःस्वप्नादिपरिहारः ।

स्वप्न दृष्ट्वाऽशुभ सूर्यमुपतिष्ठेत सप्तभिः । अद्यान इति तु द्वाभ्यां यच्च गोष्विति पञ्चभि ॥ १ ॥ यो मे राजन्नृचा वा कैमेकयैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥ (६५२) इति दुःस्वप्नपरिहारः ॥

४ जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।

जृम्भित्वा यदि वा क्षुत्वा दृष्ट्वा प्रत्यक्षमप्रियम् । पापकं गन्धमाघ्राय तथाक्षिस्पन्दनेऽथवा ॥१॥ अयाज्य याजयित्वा चाहविषादि प्रगृह्य च । अप्रतिग्राह्यपुरुषद्रव्य वा प्रतिगृह्य च ॥ २ ॥ स्पृष्ट्वाग्निचयनस्थं च यूपं चाभोज्यभोजने । पञ्चस्वेषु निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ॥ ३ ॥ पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् । पुनर्मामैत्वित्युमन्त्राभ्यां जुहुयात्संस्कृत घृतम् ॥ ४ ॥ एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां समिधावादधाति वा । पर्यूहनोक्षणे स्यातामन्यत्तत्र तु नेष्यते ॥ ५ ॥ स्वाहाकारविनिर्मुक्तौ यद्वा मन्त्रौ जपेदिह ॥ ६ ॥ (६५८) इति जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ॥

५ तिष्ठितेऽस्तमने प्रायश्चित्तम् ।

स्वपन्तं सन्तमगदमादित्योऽस्तमियाद्यदि । तिष्ठन्नेव नयेद्रात्रिशेष वाग्यत एव सन् ॥ १ ॥ उदिते येन सूर्येति पञ्चभि स्सूपतिष्ठते । अविध्युक्तक्रियाश्रान्तमपि निद्रावशं गतम् ॥२॥ अर्कोऽभ्युदेति चेदह्नःशेष स्थित्वा तु वाग्यतः । उदिते यस्य ते विश्वेत्यृग्भिश्चतसृभी रविम ॥ ३ ॥ उपतिष्ठेत विहितक

मैश्रान्तस्य नेष्यते ॥ ४ ॥ (६६२) इति निद्रितेऽस्तमने प्रायश्चित्तम् ॥

६ कपोताद्युपघाते प्रायश्चित्तम्।

रक्तपाद कपोताख्य अरण्यौकाः शुकच्छविः। स चेच्छालां विशेच्छालासमीप वा व्रजेद्यदि ॥ १ ॥ परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत्। देवाः कपोतसूक्तेन प्रत्यृच जुहुयाद्घृतम् ॥ २ ॥ पष्ठ स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृच च वनेष्विह। इद सूक्त जपेद्वा विकल्पो जपहोमयोः ॥ ३ ॥ (६६५) इति कपोताद्युपघातप्रायश्चित्तम् ॥

७ धनार्थगमने विधि।

गच्छन्धनार्थी सूक्तेन वयमुत्वा पथस्पते। पूर्ववत्प्रत्यृच होम कुर्यात्सूक्तस्य वा जपम् ॥ १ ॥ प्रज्ञाहीनोऽथवा नष्ट लब्धुमिच्छञ्जुहोत्यथ। सपूषन्सूक्तस्तद्वत्प्रत्यृच यदि वा जपेत् ॥ २ ॥ गमिष्यन्महदध्वानमल्प वापि भयानकम्। सपूषन्नध्वसूक्तेन प्रत्यृच यदि वा जपेत् ॥ ३ ॥ (६६८) इति धनार्थगमने विधि ॥

८ औपासनाग्निनाशे प्रायश्चित्तम्।

औपासनाग्निर्गच्छेच्चेदुपलेपादि पूर्ववत्। आहृत श्रोत्रियागारात्प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ॥ १ ॥ अन्यस्माद्धोमकालात्स्त्री नाश्नीयाद्यदि वा गृही। पर्यूहनादिक कृत्वा सस्कृत्याज्य च पूर्ववत् ॥ २ ॥ अयाश्चेत्यनया हुत्वा यथापूर्वं जुहोत्यथ ॥ ३ ॥ (६७१) इत्यौपासनाग्निनाशप्रायश्चित्तम् ॥

९ अ वाधानोत्तरमग्निनाशे प्रायश्चित्तम्।

अन्वाधाने कृते यागात्प्राक्चेदग्नुगतिर्भवेत्। प्रायश्चित्तमिद कृत्वा पुनरन्वादधात्यथ ॥ १ ॥ अन्वाधाने कृते यागात्प्रागेवारोपयेद्यदि। तुभ्यं ता इत्यृचा हुत्वा वह्निमारोपयेत्ततः ॥ २ ॥ (६७३) इत्यन्वाधानोत्तरमग्निनाशे प्रायश्चित्तम् ॥

१० नित्यहोमातिक्रमे प्रायश्चित्तम्।

नित्यहोमे त्वतिक्रान्ते सस्कृत्याग्निं च पूर्ववत्। चतुःकृत्वो गृहीत्वाज्य मनस्वत्या जुहोत्यथ ॥ १॥ आद्वादशदिनाद्येवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनल। प्रायश्चित्त तु मन्त्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ॥ २॥ मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्तत्कालानुसारत'। उपलेपादिक कुर्यादाधारान्त विवाहवत् ॥ ३॥ विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा लाजहोमो भवेदिह। गृहप्रवेशनीयाश्च हुत्वा स्याद्धृदयाञ्जनम् ॥ ४॥ परिणीताग्नि नास्त्यत्र लाजानावपति स्वयम्। समानतन्त्रक चेह होमद्वयमिद भवेत् ॥ ५॥ (६७८) इति नित्यहोमातिक्रमे प्रायश्चित्तम् ॥

११ उभयातिक्रमे।

उभयातिक्रमे कार्य एक' पथिकृतो भवेत्। तृतीयप्रभृतीना तु पर्वणामतिपातने ॥ १॥ पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्ब्रह्मविदो द्विजा'। समारूढसमिन्नाशे पुनराधेयमिष्यते ॥ २॥ (६८०) इत्युभयातिक्रमप्रायश्चित्तम् ॥

१२ पुनराधानम्।

वक्ष्यामि पुनराधेय जयन्तस्वामिनो मतम्। अग्न्याधेयी यसभारान्यथासभवमाहरेत् ॥१॥ उपलेपादिक कृत्वा सभाराग्निदधाति तान्। सभारेष्वादधात्यग्नि श्रोत्रियादिगृहाहृतम् ॥ २॥ पर्यूहनादिक कृत्वा सस्कृत्याज्य च पूर्ववत्। स्रुवेण जुहुयादाज्यमयाश्चेत्यनयैकया ॥ ३॥ स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नौ स्वय यजेत्। स्वाग्नावन्यो यजेद्वा कार्यः पथिकृतश्चरुः ॥ ४॥ आज्य द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्स्रुचम्। तया चाज्याहुति' कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥ ५॥ स्रुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके याज्ञिका विदुः। प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ॥ ६॥ कार्यमित्येक आ

चार्या नेत्यन्ये तु विपश्चित॰ ॥ ७ ॥ (६८७) इति पुनराधानविधि॰ ॥

१३ अग्नेरायतनाद्बहिर्गमने।

अर्वाक्शम्यापरासात्तु बहिरायतनाद्गतम्। प्रायश्चित्तसमाप्त्यन्त समर्थो जीवितु यदि ॥ १ ॥ इद त इत्यृचा तस्य स्थानेऽग्निं प्रक्षिपेत्पुन॰। आज्याहुतीश्च जुहुयाद्व्याहृत्याख्यैश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥ अतिक्रान्तो यदा शम्यापरासमनलो भवेत्। चरुः पथिकृतः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा ॥ ३ ॥ (६९०) इत्यायतनादग्नेर्बहिर्गमने प्रायश्चित्तम् ॥

१४ इध्माधानोत्तर हविषि दुष्टे।

इध्माधाने कृते दुष्टे प्रधानहविरत्र चेत्। तत्स्थाने जुहुयादाज्यमदुष्ट च जुहोत्यथ ॥ १ ॥ एव समाप्य यद्दुष्ट तदप्स्वप्सु क्षिपेत्पुन॰। अन्वाधानादिको यागः पुनः कर्तव्य एव तु ॥ २ ॥ (६९२) इति दुष्टे हविषि प्रायश्चित्तम् ॥

१५ इध्माधानत पूर्व दुष्टे।

प्रागिध्माधानतो दुष्टे प्रधानहविषि त्वथ। तद्धविः पुनरुत्पाद्य पूर्ववत्तत्समापयेत् ॥ १ ॥ अङ्गानां चेद्धविर्दुष्टं तदप्स्वप्सु क्षिपेत्पुनः। स्विष्टकृद्धविषो दोष आज्येनैव समापयेत् ॥ २ ॥ (६९४) इतीध्माधानात्पूर्वदुष्टविधिःप्रायश्चित्तम् ॥

१६ नखाद्यमेध्यप्रक्षेपे।

प्रच्युतैस्तु नखैः केशैः कीटैर्वा मेध्यसेविभि॰। वसासृक्शुक्रमज्जास्थिमूत्रविण्मेददूषिकैः ॥ १ ॥ श्लेष्माद्यैरपि बीभत्सैर्दुष्टानि स्युर्हवींषि तु। भिन्नानि चैव सिक्तानि दुष्टानि स्युः क्षिपेज्जले ॥ २ ॥ (६९६) इति नखाद्यमेध्यप्रक्षेपे प्रायश्चित्तम्॥

१७ स्रुगादिनाशे।

स्रुक्चेद्भिद्येत तर्ह्यन्यामाहृत्य जुहुयाद्धविः। वानस्पत्यानि

भिन्नानि प्राग्दण्डान्यनिले क्षिपेत् ॥ १ ॥ (६९७] इति स्रुगादिनाशे ॥

१८ अग्निसंसर्गे।

संसृष्टो यस्य गृह्याग्निरन्यगृह्याग्निना यदि । चरुर्विविनिचये कार्यो यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥ १ ॥ अग्निर्गुणी भवेदेषु विवि चित्वादिको गुण. । चरु क्षामाय कर्तव्यो गृहदाहेषु वै भवेत् ॥ २ ॥ (६९०) इत्यग्निसंसर्गे ॥

१९ शवाद्यग्न्यादीससर्गेषु।

शवाग्निना तु ससर्गे कुर्वीत शुचये चरुम् । पचनाग्नेस्तु ससर्गे संसर्गाय चरुर्भवेत् ॥ १ ॥ वैद्युतेन तु ससर्गे कुर्याद प्सुमते चरुम् । प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहेष्यते ॥ २ ॥ पर्वण्यार्ताश्रुपातेन कुर्याद्व्रतभृते चरुम् । पर्वणि व्रतलोपे तु कु र्याद्व्रातपत चरुम् ॥ ३ ॥ समानतन्त्र कुर्वन्ति पार्वणेन तु कर्मणा । स्याच्चेत्पवित्रयोर्नाशः स्यात्पवित्रवते चरुम् ॥ ४ ॥ (७०३) इति शवाद्यग्न्यादिससर्गेषु ॥

२० अनादिष्टप्रायश्चित्तम्।

प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्याज्या हुतीस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीह तु ॥१॥ स्वय ज्वलित उद्दीप्यस्वेति द्वाभ्यां समिद्द्वयम् । आधेयस्रुपघाते तु पुनस्त्वेत्यनया समित् ॥ २ ॥ अकृताग्रयणोऽश्नीयान्नवान्नं यस्तु वै ततः । वैश्वान राय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥ ३ ॥ द्विपदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चरुर्भवेत् ॥ ४ ॥ (७०७) इत्यनादिष्टप्राय श्चित्तम् ॥

२१ कपालनाशादौ।

कपालनाशेऽप्येष स्याच्छ्रवणाकर्मनामनि । कपालं तद्व-वेद्भिन्न प्रागेव श्रपणाद्यदि ॥ १ ॥ तदा तत्रोक्तमन्त्रेण कपालं सदधात्यथ । अभिन्नो घर्म इत्याभ्यामप्सु तत्प्रक्षिपेदथ ॥२॥

तच्चेदशुचिसंबद्धमाभ्यामेव क्षिपेज्जले । अन्यच्चाशुचिसंबद्धं मृन्मयं भिन्नमेव वा ॥३॥ भूमिर्भूमितिमन्त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥ ४ ॥ (७११) इति कपालनाशादौ ॥

२२ पुरोडाशभेदे ।

भिद्येद्यदि पुरोडाश उद्गच्छेदथवा यदि । किमुत्पतसिमन्त्रेण बर्हिष्येनं निधाय तु ॥ १ ॥ अभिमन्त्रयते त च माहिसीरिति मन्त्रतः । श्रूयते मृतशब्दश्चेद्यजमाने तु जीवति ॥ २ ॥ अग्नये सुरभिमते चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥ ३ ॥ (७१४)इति पुरोडाशभेदे ॥

२३ यमलजनने ।

अथ यस्य वधूर्गौ वा जनयेच्चेद्यमौ ततः । स मरुद्भ्यश्चरुं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा ॥ १ ॥ (७१९) इति यमलजनने॥

२४ आयतनाद्बहिराहुतिपतने ।

आहुतिर्हूयमाना तु बहिः स्कन्देत चेद्यदि । देवाञ्जनमगन्यज्ञ इत्यनेनाभिमृश्य ताम् ॥ १ ॥ द्रप्सश्चेत्याहुतिं तां च प्रक्षिपेदनले पुनः । देवाञ्जनेति सर्वत्र स्कन्न त्वभिमृशेद्धविः ॥ २ ॥ निमित्तानन्तरं सर्वमायश्चित्तं भवेदिह । ॥ ३ ॥ (७१८) इत्यायतनाद्बहिराहुतिपतने ॥

२५ मन्त्रदेवतादिविपर्यासे ।

प्रागेवोत्पद्यते दोष आज्यसंस्कारतो यदि । प्रायश्चित्तं भवेदाज्यसंस्कारानन्तरं ततः॥१॥ व्युत्क्रमो देवतानां तु सकल्पादौ भवेद्यदि । द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्याच्चेत्तथा निर्वपणादिषु ॥ २ ॥ यद्वोदेवाऋचा ब्रह्मा जुहुयात्तु स्रुवाहुतिम् । यमुद्दिश्य स्वगृहे द्रव्यं होमकर्त्रे ददाति तत् ॥ ३ ॥ यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्माभावे स्रुवाहुतिम् । कस्मैचिद्ब्राह्मणायाग्निम्पक्षे द्रव्यं ददाति तत् ॥ ४ ॥ होतव्येकाहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यैः

सङ्ख्यया‌त्। यागाना व्युत्क्रमं ज्ञात्वा इदं कृत्वा यजेत्तत ॥ ५ ॥ अविज्ञानविपर्यासो विहिता देवताः स्मरन्। इष्टवांस्तत ऊर्ध्वं तु व्युत्क्रमेऽपगते सति ॥६॥ मायश्चित्तमिदं कृत्वा यागान्नावर्तयेत्तदा। यदा त्वविहितां देवतां स्मरन्नि ष्टवांस्तदा ॥ ७ ॥ मायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं त्वावर्तयेत्क्रतम् ॥ ८ ॥(७२६) इति मन्त्रदेवतादिविपर्यासे ॥

२६ अपक्वहविरादौ।

यदा हविरपक्वं स्यात्तेनैव हविषा यजेत्। चतु. शरावमात्रैस्तु पचेद्धीहिभिरोदनम् ॥ १ ॥ भोजयेत्तेन चा न्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ। बहुदग्धमदग्धं वा किंचिदेव यदा हविः ॥ २ ॥ शिष्टेनेष्ट्वा पुनर्योगः स्यादारम्यादितस्तदा। कृत्स्नं दग्धं यदा तत्स्यात्पुनरुत्पादयेद्धविः ॥ ३ ॥ स एव यागः कर्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते। मध्यात्पूर्वार्धतोऽवत्त यदि दुष्टं हविर्भवेत् ॥ ४ ॥ तस्यैव हविषोऽवद्येन्मध्यात्पूर्वार्धत. पुन.। समारूढसमिन्नाग्ने पुनराधेय इष्यते ॥ ५ ॥ श्रौतो-त्क्रमविरोध्यन्यन्मृग्यं तु शतशस्त्विदम्। बौधायन इदं माह लोपे पञ्चमखेषु च ॥ ६ ॥ एतेभ्य पञ्चयज्ञेभ्यो यदेको-ऽपि च हीयते। मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्त विधीयते॥७॥ एवं द्व्यहं त्र्यहं वापि प्रमादादकृतेषु तु। तिस्रस्तन्तुमतीर्हुत्वा चतस्रो वारुणीर्जपेत् ॥ ८ ॥ दशाहं द्वादशाहं वा निवृत्तेषु च सर्वत'। चतस्रो वारुणीर्हुत्वा कार्यस्तन्तुमतश्चरुः ॥ ९ ॥ अकृत्वा पञ्चमं यज्ञं पञ्चानां वाध्यकादिषु। उपवासेन शुद्धि' स्यात्सुमन्तोर्मतमीदृशम्॥१०॥ स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तम-भोजनम् ॥ ११ ॥(७३८) इत्यपक्वहविरादिप्रायश्चित्तम् ॥

इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्याय. ४

१ दाहविधि ।

अनाहिताग्निदेहस्य संस्कारविधिरुच्यते। आग्नेय्यां दाह देशः स्यान्नैर्ऋत्यामथवा दिशि॥ १॥ भवेदभित आकाश स देशो बहुलौषधिः। उन्नतो मध्यतस्तद्वत्सर्वतो निम्न एव च॥ २॥ उद्वास्यानि समूलानि कण्टकप्रभृतीनि षट्। ऊर्ध्वबाहु नरायाम खातं प्राग्दक्षिणायतम्॥ ३॥ पञ्चारत्निमित तिर्य गधस्ताद्द्वादशाङ्गुलम्। याम्यप्रवणमाग्नेयीप्रवण वा करोति तत्॥ ४॥ स्नापयित्वाथ त प्रेत नलदेनानुलिप्य च। प्रति मुञ्चति तन्मालामलकुर्युः कलेवरम्॥ ५॥ जपां प्रतिनिधि के चिदूचिरे नलदस्य तु। कुर्यु प्राक्शिरस प्रेत यस्मिन्नेव नय न्ति तु॥ ६॥ पादमात्रमवच्छिद्य मूलतोऽहतवाससः आविः पाद समासाद्य प्रत्यगग्रेण वाससा॥ ७॥ अङ्गुल्यग्राद्भवेद्याव त्पार्ष्णिप्रभृतिरस्य तु। तत्पादशब्दवाच्य स्याज्जयन्तवचन यथा॥ ८॥ तस्याधस्तादथ भवेदन्यद्वासस्तु लौकिकम्। तस्य पुत्रा अवच्छेद सगृह्णीयुस्ततः परम्॥९॥ प्रभूत बर्हिराज्य च कर्मण्य त्रोपकल्पयेत्। गृहेच्छमरणे सम्यगस्त्र नीयते (?)यदा॥ १०॥ गृहात्प्राच्यामुदीच्यां वा नद्यादौ नीयते तदा। जीवने च व दातस्य(?) वह्निमारोपयेत्सुधी॥ ११॥ सहैव नीयते तत्र ज्वा लयेद्विधिपूर्वकम्। प्राणोत्क्रमणदेशात्तु म्रियमाण तु तां दिशि॥ १२॥ औपासन नयेत्पूर्व बर्हिराज्यं स्रुव तथा। कृष्णाजिन च चमस तिलानुदकमण्डलुम्॥ १३॥ नयन्त्यमिथुना वृद्धा अयुजस्तत्कलेवरम्। गोयुक्तशकटेनैके प्राहुः प्रेत नयेदिति॥ १४॥ अव्यवायेन नयनमेतेषामिह कर्मणि। अथ कृतोप वीतास्तु प्रविमुक्तशिरोरुहाः॥ १५॥ अकृत्वोपरि वस्त्र च ग च्छन्तीह सुतादय। यो ज्येष्ठः स स पूर्वो यः कनिष्ठः स स

पृष्ठत ॥ १६ ॥ एवंभूतास्तु गन्च्छेयुरमात्या मेतपृष्ठतः। तद्देश प्राप्य तत्सर्वमर्वागेव निधाय च ॥ १७ ॥ कर्ताचम्य शमीशाखयोदकेनाप्रदक्षिणम्। प्रोक्षत्यपेतवीत त्रिर्मत्रान्ते त्रि' परित्रजन् ॥ १८ ॥ केचिद्वर्तादिकेनेति सूत्रमन्यदधीयते। खात मोक्ष्यानल तस्य निधायोत्तरपश्चिमे ॥ १९ ॥ प्रणयेच्चमसेनापो वह्नेरुत्तरदेशत। तत्र नास्त्यत्र भगवन्नारायणवचो यथा ॥२०॥ प्राचीनावीतिना कार्य बौधायनवचो यथा। खाते हिरण्यशकल निधायास्ये तिलानपि ॥ २१ ॥ चिनुयाद्दहनायालमिध्मभूतां चिति तत'। आस्तृणाति चितौ बर्हिरूर्ध्वलोमाजिन च तत् ॥ २२ ॥ उत्तरेणानल हुत्वा चितौ सवेशयन्ति तम्। प्रेतस्योत्तरतः पत्नीं चितौ सवेशयन्त्यथ ॥ २३ ॥ तां देवर उदीर्ष्वेति शिष्यो वोत्थापयेदृचा। छिद्राणि शीर्षकस्थानि सप्त प्रेतस्य साम्प्रतम् ॥ २४ ॥ हिरण्यशकलैरास्यप्रभृतीन्यपिधाय च। अवकीर्य घृताभ्यक्तांस्तिलान्प्रेतकलेवरे ॥ २५ ॥ पात्राणां योजन नास्ति बौधायनवचो यथा। नेष्टं स्विष्टकृदाद्यत्र शेष कार्यमिति स्थितिः ॥ २६ ॥ अथेममग्ने चमस पूर्णपात्रानुमन्त्रणम्। आज्यस्योत्पवन तूष्णीं कुर्वन्तीह तु कर्मणि ॥ २७ ॥ सव्य जान्वाच्य जुहुयात्स्रुवेणाज्याहुतीरिमाः। अग्नये स्वाहा कामाय स्वाहेत्यौपासने ततः ॥ २८ ॥ अथ लोकाय स्वाहेति तृतीयाहुतिरिष्यते। अथानुमतये स्वाहा चतुर्थ्याहुतिरिष्यते ॥ २९ ॥ जान्वाच्य त्वेव जुहुयात्पश्चमीं हृदि तस्य तु। अस्माद्वै त्वमजायेथा अय त्वदधिजायताम् ॥ ३० ॥ देवदत्त स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति चाहुतिम्। सिग्वाताद्यपरे कुर्युस्तथार्थमाप्तिसचितम् ॥ ३१ ॥ तत प्रज्वालयेदग्निं दह्यमानानुमन्त्रणम्। प्रेहिप्रेहीति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेदथ ॥ ३२ ॥ षर्ण्मेनमग्ने विदहः पूषात्वेति चतुष्टयम्। चतस्र उपसर्पेति सो-

म एकेभ्य इत्यृचा ॥ ३३ ॥ पश्चाधोरूणसावस्थित्येका तस्या नुमन्त्रणे । इमे जीवा इति जपेत्कर्ता सव्यावृतस्तु ते ॥ ३४ ॥ तूष्णीमेवेतरेऽमात्याः कर्तासाध्यमतः परम् । पृष्ठतोऽनीक्षमा णास्तु गच्छेत्पुरुदकस्थिरम् ॥ ३५ ॥ जयन्तस्त्वाह सर्वेषामय मन्त्रो भवेदिति । सकृन्निमज्ज्य ते सर्वे एकैकमुदकाञ्जलिम् ॥३६॥ स्त्रियश्चैकोदका दद्युरयुग्मा दक्षिणामुखाः । गोत्रं नाम च नि र्दिश्य त्वेतत्ते उदक स्विति ॥ ३७ ॥ उत्तीर्य परिधायान्या न्याद्र्ण्यापीडयेत्सकृत् । उदगग्राणि वासांसि शोषणाय वि तन्वते ॥ ३८ ॥ आतारकोदयात्तत्र देशेऽमी सर्वे आसते । दृश्यमानेष्वथर्क्षेषु सूर्ये वा रश्मिवर्जिते ॥ ३९ ॥ कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्या यान्ति मन्दिरम् । अश्मानमनलं चैव गोमय चा क्षतामथ ॥ ४० ॥ तिलांश्चाप उपस्पृश्य प्रविशेयुर्गृहं ततः । नि श्यस्याज्ञ पचेन्नैव क्रीताद्यन्न तु भुज्यते ॥ ४१ ॥ नाधीयत इदं सूत्र केचिद्ब्रह्मविदो द्विजाः । पत्नीमपि दहेदेव भर्तुः पूर्वं मृता यदि ॥ ४२ ॥ अनग्निकां दहेदेव कपालजहविर्भुजा । अग्नि वर्णं कपाल तु तस्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ४३ ॥ करीषादि ततो योऽग्निर्जातः स तु कपालजः । पुरोपनयनात्प्रेतं दहेत्स्मृत्युक्त मार्गतः ॥ ४४ ॥ यस्मिन्देशे स्थितो वह्निस्ततोऽन्यत्र मृतो य दि । चरुः पथिकृतः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा ॥ ४५ ॥ अ न्यदीयेन वत्सेन या गौः स्नुतपयोधरा । आ शरीराहृतेस्त स्याः पयसा होम इष्यते ॥ ४६ ॥ अन्यस्या अपि होतव्य प यसा तदसभवे ॥ ४७ ॥ (७९४) इति दाहविधिः ॥

२ पालाशविधि ।

शरीराणि न विन्देरन्देशान्तरमृतस्य चेत् ॥ १ ॥ प लाशपर्णवृन्तैस्तु कुर्युस्तत्प्रतिरूपकम् । दद्याच्छिरस्यशीत्यर्धं ग्रीवायां तु दशैव च ॥ २ ॥ उरसि त्रिंशत दद्याद्विंशतिं

जठरे तथा। बाह्वोर्द्वयोः शतं द्व्यादश बाहुङ्गुलीषु च ॥ ३ ॥ द्वादशार्धं वृषणयोरर्धार्धं शिश्न एवच। ऊर्वोर्द्वयो शतं न्यैय षट्टधर्धं जानुजङ्घयोः। ॥ ४ ॥ दशपादाङ्गुलीषु स्यु रूर्णामृत्रेण बन्धनम्। स्नाप्याल्कृत्य तद्रूपं कुर्यात्तस्याभिमर्शनम् ॥ ५ ॥ अथ स देवदत्तस्तस्यायमौपासनस्त्विति। पूर्वोक्तेन प्रकारेण तद्रूपं संस्करोत्यथ ॥ ६ ॥ कृष्णपक्षे प्रमीयेत यद्यह्न मातराहुतीः। शेषास्तु जुहुयादर्शपर्यन्ताः पक्षहोमवत् ॥ ७ ॥ तदानीमेव जुहुयात्सायकालाहुतीरपि। सायं म्रियेत चेत्सायमाहुतीर्जुहुयादथ ॥ ८ ॥ तदानीमेव जुहुयात्प्रात कालाहुतीरपि। सकृद्गृहीतमत्रेष्ट भिन्नं तत्र च होमयो ॥ ९ ॥ दर्शे चापि प्रकुर्वीत स्थालीपाकं तदैव तु। होमदर्शौ न कर्तव्यौ पुनर्यदि स जीवति ॥ १० ॥ (७८४) इति पालाशविधिः ॥

३ आशौचसङ्क्षेप।

म्रियेतोपवसथ्येऽह्नि नैवेन याजयेत्तदा। म्रियेताधिश्रिते नित्ये होमद्रव्ये हविष्षु वा ॥ १ ॥ यथा निःशेषदग्धानि तथा तानि दहेत्तदा। बर्हिष्यासादितेष्वेव हविष्षु म्रियते यदा ॥२॥ यासां परिगृहीतानि देवताना हवींषि तु। चतुर्थ्यन्तानि नामानि तावतीना वदेदथ ॥ ३ ॥ स्वाहाकारेण युगपत्सर्वाणि जुहुयादथ। नेष्ट स्विष्टकृदाद्यत्र शेषकार्यमिति स्थितिः ॥ ४ ॥ त्रिरात्रं मरणेऽप्याप्तास्त्वक्षारलवणाशिनः। महागुरुमृतौ वर्ज्यं दानमध्ययनं तथा ॥ ५ ॥ द्वादशाहं दशाहं वा सपिण्डेषु मृतेष्वपि। माता पिता तथा तद्वदाचार्यश्च महागुरुः ॥ ६ ॥ दशाहमेव ते वर्ज्यं यद्यप्रत्ता मृताः स्त्रियः। एकदेशं तु योऽधीते तस्मिन्निमे मृते सति ॥ ७ ॥ य समानोदकस्तस्य मरणेऽपि तथैव च। प्रेतानां मरणे तद्वदजातदशने मृते ॥ ८ ॥ असंपू

र्णमृते गर्भे त्रिरात्र वर्जयेदथ । सहाध्यायिमृतौ चैकग्रामिष्ठे श्रोत्रिये मृते ॥ ९ ॥ एकाह वर्जयेदत्र नाशौच तु विधीयते । स्मृत्युक्त तद्विजानीयाद्दशाह शावमित्यथ ॥ १० ॥ वर्ज्यमन्य यन त्वेव नाशौच यस्य वै मृतौ ॥ ११ ॥ (७९९) इत्या शौचसक्षेपः ॥

४ अस्थिसचयनम् ।

अस्थिसचयन कृष्णदशम्यामूर्ध्वमाचरेत् । एकादश्यां त्रयोदश्यां पञ्चदश्यामथापिवा ॥ १ ॥ फल्गुलीद्वयमाषाढाद्वय प्रोष्ठपदाद्वयम् । षड्भ्यस्त्वन्यत्र नक्षत्रे कर्मास्थिचयन भवेत् ॥२॥ कृष्णपक्षादि (?) न स्याच्चेत्सपिण्डीकरणादध. । स्मृत्युक्तकाले कर्तव्यमस्थिसचयन तदा ॥ ३ ॥ पुसामस्थीनि चिनुयुः कुम्भे लक्षणवर्जिते । स्त्रीणामस्थीनि चिनुयुस्ताद्दकुम्भ्यामिति स्थितिः ॥ ४ ॥ ऋत्वाऽप्रदक्षिण शीतिके शीति त्रिः परिव्रजन् । तत्प्रो क्षति शमीशाखयाम्भोभिः क्षीरमिश्रितैः ॥ ५ ॥ अयुजोऽमिथुना वृद्धाः पादतः प्रभृति क्रमात् । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्या गृहीत्वैकैकमस्थि तत् ॥ ६ ॥ तथा कुम्भे च दधति शब्दस्तु न भवेद्यथा । शूर्पेण भस्म संशोध्य सूक्ष्मास्थीन्यवधाय च ॥ ७ ॥ य उक्तो दाहदेशोऽत्र तल्लक्षणवति त्वथ । यत्रापो नाभिस्यन्देरन्वर्षाभ्योऽन्यास्तथाविधे ॥ ८ ॥ गर्त खात्वास्थिकुम्भ तमवदध्युरुपेत्यृचा । कर्ता भूयादिम मन्त्र स एवात्रोत्तरानपि ॥ ९ ॥ उच्छ्वचस्वेत्यृचा पांसून्प्रक्षिपेदवटे ततः । उच्छ्वचमाना पृथिवी सुतिष्ठत्वित्यृच जपेत् ॥ १० ॥ उक्ते स्तभ्राम्यृचा कुम्भमपिधाय कपालतः । यथा कुम्भो न दृश्येत पांसुभिः पूरयेत्तथा ॥ ११ ॥ ततोऽनवेक्षमागत्य स्नात्वैकोद्दिष्टमाचरेत् ॥ १२ ॥ (८०७) इत्यस्थिसचयनम् ॥

५ एकोद्दिष्टम् ।

एकोद्दिष्टे भवेदेक उद्देश्यो ब्राह्मणेऽपि च । अर्घ्यपात्रं भ

वेदेकं पाणावेकाहुतिर्भवेत् ॥ १ ॥ एकः पिण्डो भवेत्तस्मिन्न ह्न्येव निमन्त्रणम् । दैवं धूप च दीप च स्वधाशब्दं च वर्जयेत् ॥ २ ॥ पितृशब्दो नमःशब्दः सूक्तादिश्रावण न च । कशिपूपबर्हणान्तं स्याद्ब्राह्मणसमीपत. ॥ ३ ॥ प्राचीनावीतिना कार्य पच्छौचादि च पूर्ववत् । तिलोसिमन्त्रस्योह. स्यात्तूष्णीमर्घ्यनिवेदनम् ॥४॥ अथाच्छादनदानान्तमर्घ्यदानादि पूर्ववत् । उद्धृत्य भोजनार्थान्नादन्नमक्त घृतेन तु ॥ ५ ॥ देवदत्ताय स्वाहेति जुहोत्येकाहुति करे । अम्भोनिनयने मन्त्रस्योह इत्यादिष्टत्तिकृत् ॥ ६ ॥ भुक्तशेषान्नमात्रेण पिण्डमेक तु निर्वपेत् । गोत्र नाम वदेत्प्रेतस्याय ते पिण्ड इत्यथ ॥ ७ ॥ अनुमन्त्रादि सर्वं स्यादमन्त्रकमिति स्थिति । पूर्वं यद्दक्षिणान्त स्यात्संविसर्ज्याभिरम्यताम् ॥ ८ ॥ एकोद्दिष्टे नवश्राद्धवर्जितेऽयं विधि' स्मृत' । नवश्राद्धेषु सर्व स्यादेकोद्दिष्टममन्त्रकम् ॥ ९ ॥ (८१६) इत्येकोद्दिष्टम् ।

६ सपिण्डीकरणम् ।

वत्सरे द्वादशाहे वा सपिण्डीकरण भवेत् । एकः प्रेते नियोज्योऽत्र द्वौ दैवे नियमेन तु ॥ १ ॥ त्रयो नियोज्याः प्रेतस्य त्रिषु पित्रादिषु द्विजाः । पितामह्यादिभिः सार्धं मातर तु सपिण्डयेत् ॥ २ ॥ कुर्यात्पार्वणवत्सर्वं विशेषस्त्वेष उच्यते । अर्घ्यपात्राणि चत्वारि प्रेतस्य त्वेकमिष्यते ॥ ३ ॥ तत्पितृप्रभृतीनां तु त्रीणि पात्राणि कल्पयेत् । उपविष्टं द्विजं प्रेतमेकोद्दिष्टवदर्चयेत् ॥ ४ ॥ प्रेतपात्रे तिलांस्तूष्णीं प्रक्षिपेन्मन्त्रतस्त्रिषु । चत्वार्यप्यर्घ्यपात्राणि गन्धमाल्यैस्तथार्चयेत् ॥ ५ ॥ समानी वऋचा प्रेतपात्र त्रिषु निनीय तत् । कृत्वाच्छादनदानान्तं भोजनार्थान्नमुद्धरेत् ॥ ६ ॥ करेषु पूर्ववद्धुत्वा शेष दद्याच्च पाणिषु । शेषं पाणितले दत्त नाश्नीयाद्भोजनादथ. ॥ ७ ॥ अ-

म्भोनिनयनान्त स्यादन्नदानादि पूर्ववत् । प्रेतोद्देशेन पिण्डैक त्रीन्पिण्डान्मन्त्रतस्ततः ॥ ८ ॥ निदध्यात्रिषु पिण्डेषु प्रेतपिण्ड विभज्य च । तृचेन मधुवातेति सगच्छध्व तृचेन च॥ ९ ॥ पि ण्डानुमन्त्रणादि स्यादो स्वस्तीति विसर्जयेत् । यद्वा स्मृत्युक्त मार्गेण सपिण्डीकरण भवेत् ॥ १० ॥ (८२६) इति सपि ण्डीकरणम् ॥

७ अथ शान्ति ।

गुरुर्येषा मृतस्ते वै शान्तिकर्म प्रकुर्वते । हिरण्यपशुपुनादि क्षीयमाणाश्च कुर्वते ॥ १ ॥ क्रिया मन्त्रवती ज्येष्ठः कुर्याद्दर्शे तदिष्यते । उदयात्प्राकृतस्नानः पचनाग्निं समेखलम् ॥ २ ॥ क्रव्यादमग्निरर्धर्चेनाशा याम्या नयन्त्यथ । निशि भस्मान्तमन लं प्रक्षिपन्ति चतुष्पथे ॥ ३ ॥ सव्यान्नूरूकरैः सव्यैराघ्नाना अप्रदक्षिणम् । त्रि.परिव्रज्य त वह्निमनवेक्ष्यागता. पुन ॥४॥ स्नान्ति सर्वे तत. केशश्मश्रुतीन्वापयन्त्यथ । स्नातास्ते कुम्भम णिक कमण्डल्वादिकान्नवान् ॥ ५ ॥ कल्पयेयुस्तथा सर्वे शमीकुसुममालिन. । इध्म च परिधींश्चापि कल्पयेयु. शमीम यान् ॥ ६ ॥ अरणी च शमीमप्यावनडुद्गोमयं तथा । नवनीत तथाऽश्मानं कल्पयेयुरत. परम् ॥ ७ ॥ यावन्त्यः स्युर्युवतयस्त त्र वै स्वीयमन्दिरे । तावन्ति कुशपिञ्जूलान्युपकल्प्य ततः परम् ॥ ८ ॥ अपराह्ण इहैवायमित्यर्धर्चेन मन्थयेत् । स वह्निः पचनस्त च ज्वलयन्तः समासते ॥ ९ ॥ वदन्त. कुलवृद्धानां कथा आशान्तरात्रतः । शान्तरात्रे गृह प्राप्य दक्षिणद्वारपक्ष- तः ॥ १० ॥ आरभ्य सिञ्चेदब्धारामोत्तरद्वारपक्षतः । तन्तु तन्वन्नृचा धारां तां हुत्वा सततामथ ॥ ११ ॥ प्रज्वाल्यौपा सन तस्य पश्चादास्तीर्य चर्म च । प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोम स्यान्नवे दानडुहं च तत् ॥ १२ ॥ आरोहतेत्यृचामात्यांश्चर्मण्यारोहये-

दय। आज्यसंस्कारपर्यन्तमन्वाधानानि पूर्ववत्। १३ ॥ अथ म परिधिं मत्यगिम जीवेभ्य इत्यृचा। आद्ध्यादितरौ तूर्णी दक्षिणोत्तरदेशतः॥ १४॥ स्थापयित्वोदगश्मानमन्तर्मृत्युमि ति त्वथ। मन्त्रोऽय पादमात्र स्यादिध्माधानादि पूर्ववत् ॥ १५॥ पर मृत्यो अनुपरेत्याभिश्वतसृभिस्ततः। जुहोत्याज्याहुती. कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्तत. ॥ १६॥ यथाहानीत्यृचामात्यानीक्षेतैतामत' परम्। याः स्युर्युवतयस्तास्तैः कुशपिञ्जूलकैरथ ॥ १७॥ नवनीतमुपादाय पाणिभ्यामञ्जतेऽक्षिणी। अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामक्ष्णोर्युगपदञ्जनम् ॥ १८॥ पिञ्जूलान्यनवेक्ष तु ताः क्षिपेयु' स्वपृष्ठत। अञ्जाना युवतीरीक्षेते मानारीरिति त्वृचौ ॥१९॥ अश्मन्वतीत्यृचा तत्र कर्ताभिमृशति त्वथ। पश्चादभिमृशेयुस्त तूर्णीमेवेतरे पुन ॥ २०॥ अग्नि नानडुहा सार्धं गोमयेनाम्बुधारया। आपोहिष्ठेत्यृचेनाविच्छिन्नया सिच्यमानया॥ २१॥ औपासनममात्येषु नयस्तु परित स्तदा। कर्तैशान्यां दिशि स्थित्वा परीमे गामृच जपेत्॥२२॥ अनड्वान्परिणेतव्यः पिङ्गलो योऽत्र वर्णित'। अथ स्विष्टकृत हुत्वा होमशेष समापयेत् ॥ २३॥ आच्छाद्याहतवस्त्रेण रम्ये तूपविशन्ति ते। अर्कोदयादस्वपन्त. सर्वे तत्र समासते॥२४॥ आदित्य उदिते सर्वे सौर्यादीनि जपन्ति ते। प्रकुर्वीताज्यभागान्त सस्कृत्यान्न जुहोत्यथ ॥ २५॥ अपन शोशुचेत्याभि रष्टाभि मत्यृच ततः। हुत्वा स्विष्टकृत चाथ होमशेष समापयेत् ॥ २६॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वैनांस्वस्त्यृद्ध्यादि च वाचयेत्। गौः कांस्यं चाहत वासस्त्रीणि तेभ्यो ददात्यथ ॥ २७॥ (८५३) इति शान्तिकर्म ॥

८ ग्रन्थोपसहार।

ऋक्शाखाध्यायिने विप्रे तपोज्ञानक्रियान्विते। दातव्यं

हितकामाय इति वेदविदो विदुः ॥ १ ॥ विलोक्य सर्वसूत्राणि नानाऋषिमतानि च । ज्ञानार्थं याज्ञिकानां तु मयोक्ता गृह्यकारिकाः ॥ २ ॥ उक्तान्यत्रैव कर्माणि शाकल्यवचनोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ (८५६) इत्युपसंहारः ॥

इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

आश्वलायनीयगृह्यसूत्रस्थप्रतीकाना अकारादिवर्णक्रम ।

विशेषविज्ञापनम्

अस्मदीयापणे वेद, वेदाङ्गो, पनिष, त्पयोग, धर्मशास्त्र, व्याक रण, ज्योतिप, छ द , काव्य, नाटकाऽलकार, साहित्या, रयायिका मीमासा, न्याय, वैशेपिक, वेदा त, योग, सारय, पुराण, तन्त्र, प्र कीर्णस्तोत्रवैद्यका,धनेकविपयाणा पुस्तकानि विक्रयार्थं प्रस्तुतानि सति । तथा हिंदुस्थानीभाषोपनिबद्धानि बहूनि पुस्तकान्यपि वि क्रयार्थं सति ॥

ग्रहणेच्छुभि सूचीपत्रद्वारा मूल्यं परिज्ञाय क्रेतव्यानीति ।

विज्ञप्तिः ।

ऋग्वेदग्रथा

	रु	आ	पै
सहिता मलम्— मुबइ—	२	०	०
सहिता षडङ्गसमेता	५	०	०
सैव सभाष्या ,	५०	०	०
ऐतरयब्राह्मणम् मूलम् ,	२	०	०
तस्यैव इग्लीश व्यारया	३	०	०
आश्वलायनगृह्यसूत्र गार्ग्यनारायणवृत्ति सहित कुमारिलस्वामीकृत गृह्य कारिका सहित ,	२	८	०
ऋग्वेदमन्त्रसहिता ,,	१	८	०

	रु	आ	प
शाखायनश्रौतसूत्रम् सभाष्यम्— कलकत्ता	५	०	०
आश्वलायनश्रौतसूत्रम् सभाष्यम्	११	०	०
ऐतरेयारण्यकम् ,,	२	८	०
वृहद्देवता	२	०	०
रुद्राध्याय सभाष्य—पुना	१	६	०
पुरुषसूक्त सभाष्य	०	८	०
रुद्रसूक्त— मुबई	०	१	०
शातिपाठ	०	३	०

ज्येष्ठारामशर्मण